

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

кол жазма укугунда

УДК:372.881.1:811(575.2)(043.3)

Шаршеева Камиля Каныбековна

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН
ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШУУСУ ЖАНА АНЫН
АСПЕКТУАЛДЫК МААНИЛЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫ**

10.02.01 - кыргыз тили

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИНИН КАНДИДАТЫ ОКУМУШТУУЛУК
ДАРАЖАСЫН ИЗДЕНИП ОКУУ ҮЧҮН
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илимий жетекчи:

ф.и.д.,проф.

Мусаев Сыртбай Жолдошович

БИШКЕК 2021

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. ТҮР КАТЕГОРИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ	12
1.1 Аспектуалдуулук. Аспектуалдык мамилелердин мааниси жана типтери	12
1.2 Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши	25
1.3 Түрк тилдериндеги түр категориясынын изилдениш тарыхы.	39
1.4 Кыргыз тилинде түр маселесинин изилдениши	69
II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ	85
III БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШУУЧУЛУГУ	89
3.1. Семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү	89
3.2 Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы	115
3.3. Азыркы кыргыз тилиндеги узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу	121
IV БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШПООЧУЛУГУ	129
4.1. Чактык локалдашпоочулуктун типтери	129
4.2. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу	137
4.3. Убакыттык жалпылык жана анын берилиши.....	144
КОРУТУНДУ	153
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:	161

КИРИШҮҮ

Теманын актуалдуулугу. Азыркы учурда тил илиминин актуалдуу маселелелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө болуп саналат. Функционалдык семантикалык категориялардын байланышы семантикалык негизге ээ, б.а., жалпы семантикалык компонентке таянат. Чак (убакыт) маанисинин катышына карата, түр жана таксис, ошондой эле чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту кошууга болот. Мындай маанилер жалпы чак (убакыт) идеясын көрсөтүүдө ар түрдүү маанилердин өзүнчө түшүнүлүүсү болуп эсептелет. Чактык маанилерде жалпы идея кыймыл-аракеттин кандайдыр бир чактык планга кошулуусу катары көрсөтүлөт, сүйлөп жаткан учурга карата, тагыраак айтканда, сүйлөөчүнүн сүйлөө учуруна карата болгон катышын билдирет.

Бул диссертациялык иш азыркы кыргыз тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы, аларды уюштурууда колдонулган грамматикалык жана лексикалык каражаттарды изилдөөгө арналды. Семантикалык жактан чактагы локалдашуучулук/локалдашпоочулук жагдайлары семантикалык компоненттердин оппозициясы катары түшүндүрүлөт: 1) убакыт огундагы жалпы жагдайдын жана кыймыл-аракеттин орун алышынын белгилүүлүгү жана конкреттүүлүгү, б.а., белгилүү бир учурга дал келиши; 2) убакыт огундагы жагдайдын жана кыймыл-аракеттин орун алышынын конкреттүү эместиги жана белгисиздиги.

Кыргыз тил илиминде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын изилдөө ушу бүгүнкү күнгө чейин колго алынбаган. Ошону менен катар кыргыз тилинин материалынын негизинде аталган категориянын уюштуруу каражаттарын изилдөө зарылдыгы менен түшүндүрүлөт.

Диссертациянын илимий программалар жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И.Арабаев

атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Манастаануу жана лингвистика институтунун лингвистика кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Иштин максаты жана маселелери. Иштин максаты кыргыз тилинин материалында чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук грамматикалык категорияларынын маңызын, каражаттарын, ошондой эле сүйлөм структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун ар кандай категориалдык аспектуалдык маанилерин системалуу түрдө изилдөө болуп саналат, бул убакытты билдирүүдөгү ар кандай грамматикалык категориялардын катышуу даражаларын аныктоого мүмкүндүк берет.

Иште изилдөөнүн максатына ылайык төмөндөгү **маселелер** каралат:

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу маселесинин жалпы жана орус тил илимдеринде изилденишине, андагы илимий адабияттарга токтолуу аркылуу ишибиздин теориялык базасын негиздөө.

2. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын негизги уюштуруучу каражаттардын бири болгон этиштик түр категориясынын жалпы жана орус тил илимдеринде жана ошондой эле түрк тил илиминде, кыргыз тилинде изилдениш абалына, алардагы тенденциялуу көз караш-концепцияларга жана илимий адабияттарга сереп жасоо.

3. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын жагдайлардын темпоралдык-аспектуалдык мүнөздөлүшү, жана анын башка темпоралдык маанилер менен болгон байланышы катары талдоо жүргүзүү.

4. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугуна тиешелүү болгон адаттуулук, убакыттык жалпылык жана жөнөкөй кайталануучулук маанилерин карап чыгуу жана алардын семантика-функционалдык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу.

5. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын функционалдык-семантикалык талаасын теориялык жактан маңызын аныктоо.

Изилдөөнүн предмети жана алдыга коюлган милдети ар кандай **лингвистикалык анализдин ыкмаларын** колдонууну шарттады. Анализденген материалдын классификациясын жана жалпылоону интерпретациялоо, түздөн-түз байкоону камтыган баяндоо ыкмасы; колдонулган семантиканы баяндап жазуу үчүн чактык маанини туюндурган контекстуалдык жана компоненттик анализдин ыкмалары кирет.

Илимий жаңылыгы. Иштин илимий жаңылыгы кыргыз тилинин материалында биринчи жолу чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалуу каражаттарынын системасы каралды, аспектуалдык маанилерге кеңири анализ жүргүзүлдү. Жаңылык катары эмгекте кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы, адаттуулук, убакыттык жалпылык, жөнөкөй кайталануучулук, узакка созулгандык аспектуалдык жана темпоралдык маанилердин ачып көрсөтүлүшүн белгилөө керек.

Чактык локалдашуучулук/чактык локалдашпоочулук маанилеринин калыптануусунда локалдык жана темпоралдык маанилердин берилиши өзгөчө мааниге ээ, андыктан ал комплекстүү мүнөздү алып жүрөт. Бул анын негизинде локалдашкан функциянын бириккен жалпы семантикалык ар түрдүү деңгээлдеги тил каражаттарынын катышуусу аркылуу уюшулгандыгы менен шартталган.

Практикалык баалуулугу. Иштин практикалык баалуулугу анын жыйынтыктарын ВУЗдардын практикасында чактык мамилелердин проблемаларын кароодо, кыргыз тилинин теориялык грамматикасы боюнча лекцияларды окууда, морфология жана синтаксис боюнча семинардык сабактарда, этиштин өзгөчө семантикалык категорияларын окутууда, ошондой эле студенттер үчүн окуу-методикалык окуу куралдарын иштеп чыгууда пайдаланылат.

Бул иштин принципиалдуу жаңылыгы болуп чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук жасалуу ыкмаларын жана алардын аспектуалдык маанилер менен болгон байланышын аныктоо болуп саналат.

Иштин **теориялык маанилүүлүгү** болуп анын сүйлөмдөрдөгү (айтымдардагы) чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын мазмунун терең изилдөөгө жардам берүүсү эсептелет, ошондой эле коммуникациянын бирдиги катары сүйлөмдүн семантикалык структурасын тактоого жардам берет. Айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулуу каражаттарын баяндап жазуу методикасы жана логикасы мындан ары кыргыз тилинин жана башка түрк тилдеринин материалында ар кандай жеке-көркөм системаларынын чегинде каралган проблеманы изилдөө үчүн негиз катары алынышы мүмкүн.

Теориялык жактан кыргыз тилиндеги этиштик предикаттар менен ишке ашкан темпоралдык жана аспектуалдык маанилердин дифференциациясы маанилүү болуп саналат; изилденген маанилердин функционалдык-семантикалык парадигмаларын түзүү жана баяндап жазуу; кыргыз тилинин каражаттары менен ишке ашкан изделген маанилердин семантикалык өз ара катыштыгын аныктоо; алардын жалпы семантикалык функциясынын негизинде берилген маанилердин классификациясы; морфологиялык семантиканын деңгээлинде сүйлөм чегинде темпоралдуу-маанилүү жана аспектуалдуу-маанилүү компоненттерди, сүйлөмдүн (айтымдын) семантикасын, темпоралдуу контексттин семантикасын ачып көрсөтүү (табуу); айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук кырдаалдарынын функционалдык-семантикалык маанилерин аныктоо.

Бул иш кыргыз тилиндеги аспектуалдуулуктун семантикалык структурасы жөнүндө илимий түшүнүктү, ошону менен катар, бүт бойдон морфологиянын изилдөө базасын кеңейтет. Алынган маалыматтар жана анын негизинде жасалган жыйынтыктар башка аспектуалдык-темпоралдык категориялардын маанилерин анализдөө үчүн колдонулушу мүмкүн.

Коргоого коюлуучу жоболор.

Коргоого төмөнкү жоболор чыгарылат:

1. Убакыт кырдаалынын локалдашуучулугу/ локалдашпоочулугу түшүнүктүк гана категория болбостон, семантикалык дагы категория болуп эсептелет. Анткени бул категориянын жасалышы кыргыз тилинде бир катар лексика-грамматикалык каражаттардын катышуусу менен ишке ашат.

2. Кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык категориясынын уюшулушунда ар түрдүү денгээлдеги тилдик каражаттар колдонулат, андыктан тилдик ал каражаттар функционалдык-семантикалык аспектиден изилдениши шарт.

3. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясынын жасалышы этиштин түр-чактык формалары, актионсарттык көрсөткүчтөр – кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, аткарылуу ыкмасы жана темпоралдык лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу туюндурулат.

4. Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгилери кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөргө мүнөздүү жана узакка созулгандык, кайталануучулук, адаттуулук, убакыттык жалпылык аспектуалдык маанилери, ошондой эле кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланышат.

5. Мейкиндик кырдаалдардын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга жана чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулук семантикалык категориясын ар бир айтымдын сөзсүз боло турган маанилүү компоненти катары кароого илимий негиз болот.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Убакыттагы жагдайлардын локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясына карата колдонулган тилдик каражаттарды изилдөө багытындагы жалпы тил илиминдеги теориялык негиздер менен илимий концепцияларды талдоо аркылуу чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык маанилеринин кыргыз тилиндеги айрым тил каражаттарын функционалдык-грамматикалык өңүттөн изилдениши автордун жеке салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Эмгектеги негизги маселелер Ж.Баласагын атындагы КУУда, Б.Н.Ельцин атындагы КРСУда өткөрүлгөн илимий-практикалык конференцияларда баяндама түрүндө окулуп талкууланды. Изилдөөнүн мазмуну И.Арабаев атындагы КМУнун Манастаануу жана лингвистика институтунун Лингвистика кафедрасынын тилчи-окумуштуулар катышкан жыйынында талкууланып коргоого сунушталган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунун чагылдырган 11 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда Ринц индексине кирген 8 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмада 3 макала жарык көрдү.

Диссертациянын негизги мазмуну төмөнкү макалаларда чагылдырылды:

1. Шаршеева К.К. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу[Текст]/ К.К.Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филологиялык илимдер. -2010. -№ 4. – С 195-198.

2. Шаршеева К.К. Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши [Текст]/ К.К. Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университеттин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015. -№18. – С. 170-176.

3. Шаршеева К.К. Түрк тилдериндеги түр категориясынын изилдениши [Текст]/ К.К.Шаршеева // И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жарчысы. Лингвистика институту. Филологиялык илимдер. – 2015.-№18. – С.177-187.

4. Шаршеева К.К. Кыргыз тилинде түр маселесинин каралышы[Текст]/Шаршеева К.К.// Наука и образование: инновация, интеграция и развитие: Н34 материалы III Международной научно-практической конференции (Уфа, 29-30 апреля 2016г.) / отв. ред. О.Б. Нигматуллин. – Уфа: РИО ИЦИПТ, 2016. – С 106-112.

5. Шаршеева К.К. Чактык локалдашпоонун типтери [Текст]/ К.К.Шаршеева // Известия вузов Кыргызстана.-2017.-№1. – С. 255-258 Сайт:www.science-journal.kg

6. Шаршеева К.К. Азыркы кыргыз тилинде узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу [Текст]/ К.К.Шаршеева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2018.-№2. – С 251-253 Сайт:www.science-journal.kg

7. Шаршеева К.К. Убакыттык жалпылык, анын берилиши [Текст]/ К.К. Шаршеева // *AlatooAcademicStudies*. -2018.-№1. – С. 81-86. Сайт: www.iaau.edu.kg/aas

8. Шаршеева К.К. Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусу жана семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү [Текст]/ К.К. Шаршеева// Вестник КРСУ. -2019. -№10. – С. 86-92. Сайт: www.vestnik.krsu.edu.kg;

9. Шаршеева К.К. Азыркы кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы [Текст]/ К.К. Шаршеева // VIII Глобальная наука и инновации 2019. Центральная Азия №2(7). Сентябрь-Октябрь 2019. Международный научно-практический журнал Нур-Султан, Казакстан 25-28 сентябрь. –Нур-Султан, 2019.

10. Шаршеева К.К. Аспектуалдык маанилердин мазмуну жана типтери [Текст]/ К.К. Шаршеева // Вестник КРСУ. -2020. –Том 20 №2. – С. 157-167. Сайт:www.vestnik.krsu.edu.kg;

11. Шаршеева К.К. Языковые средства, выражающие семантику простой повторяемости действия в кыргызском языке[Текст]/ К.К. Шаршеева // Бюллетень науки и практики. -2020. -№3. – С. 634 - 640/Сайт: <https://www.bulletennauki.com>.

Иштин түзүлүшү. *Диссертациянын структурасы жана көлөмү.* Диссертациянын структурасы изилдөөдө коюлган максаттары жана милдеттери менен аныкталат. Диссертациялык изилдөөнүн мазмуну компьютердик тексттин 160 бетинде баяндалган. Иш киришүү бөлүгүнөн,

төрт баптан жана корутундудан турат. Библиографиялык тизме 189 аталыштан турат. *Киришүү* бөлүмүндө диссертациянын темасынын актуалдуулугу негизделет, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, предмети жана объектиси аныкталат. Материалдын мүнөздөмөсү жана аны анализдөө ыкмалары камтылат. Иштин теориялык жана практикалык баалуулуктары, илимий жаңылыгы ачылып, коргоого коюлуучу жоболор көрсөтүлөт.

Биринчи бапта кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориялары этиштин түр-чактык формалары менен байланыштуу каралгандыктан, түр категориясынын изилдениш тарыхы – жалпы жана орус тил илиминде, түрк тилинде жана кыргыз тил илиминде каралды. Ошондой эле аспектуалдык мамилелердин мааниси жана типтери каралды.

Экинчи бап «Изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталган экинчи бапта изилдөөнүн объектиси жана предмети, ошондой эле изилдөөнүн материалдары жана методдору жөнүндө сөз болот.

Үчүнчү бап кыргыз тилиндеги кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук семантикалык категориясы каралды. Жүргүзүлгөн анализ мейкиндик жагдайларынын семантикасына убакыттык маанилердин белгиленген санын кошууга жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясы позициясында бир нече когнитивдүү-прагматикалык моделдердин типтерин бөлүп чыгууга мүмкүндүк берди.

Убакыттагы локалдашкан жагдайлардын типтери, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы, чактык локалдашуучулук менен байланышкан узакка созулгандык белгиси, этиштик сүйлөмдөрдөгү ар кандай семантикалык типтердеги жагдайлардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү, темпоралдык маанилердин көрсөткүчтөрү болгон лексикалык каражаттар каралды.

Төртүнчү бапта кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулук семантикалык категориясына арналат. Бул бапта чактык

локалдашпоочулуктун үч негизги типтери: 1) жөнөкөй кайталануучулук, 2) адаттуулук (узуалдуулук), 3) убакыттык жалпылык маанилери каралды. Локалдашпоочулуктагы чактык формалардын функциялануусундагы функционалдык-семантикалык жагдайлар белгиленди.

Корутунду бөлүмүндө изилдөөнүн тезис түрүндө концептуалдуу маанилүү жыйынтыктары, жалпы корутунду жана жыйынтыгы баяндалат.

I БАП. ТҮР КАТЕГОРИЯСЫНЫН ИЗИЛДЕНИШ ТАРЫХЫ

1.1 Аспектуалдуулук. Аспектуалдык мамилелердин мааниси жана типтери

Аспектуалдуулуктун орус тил илиминде изилдениши бүгүнкү күндө жетишерлик бийик деңгээлге жетти. Орус тилинин аспектологиясы боюнча көптөгөн илимий адабияттар жана ошону менен катар аспектологиялык багыттар жана мектептер бар. Ал эми кыргыз тилинде бул тармак азырынча баштапкы абалда турат десек жаңылышпайбыз. Кээ бир эмгектерде аспектуалдуулуктун айрым маселелери каралган. Ошондуктан өзүбүздүн изилдөөбүздө орус тилинин окумуштууларынын эмгектерине кайрылууга туура келди. Аспектуалдуулук боюнча жемиштүү иш алып барган орустун көрүнүктүү окумуштуусу А.В.Бондарконун эмгектериндеги теориялык негиздемелерине таянабыз.

Аспектуалдуулукка карата А.В.Бондарко төмөнкүдөй аныктама берет: «функционально-семантическая категория, содержанием которой является характер протекания действия, а выражением – морфологические, словообразовательные и лексические средства при участии некоторых синтаксических элементов предложения» [23, 506.]. Окумуштуунун пикири боюнча аспектуалдуулук функционалдык-семантикалык категория катары берилет. Ал эми аспектуалдык мамилелердин жалпы семантикасын А.М.Пешковский төмөнкүчө түшүндүрөт: «глагольный вид указывает как протекает во времени или как распределяется во времени» [121; 105б.]. Окумуштуу аспектуалдык маанини кыймыл-аракеттин өтүшүнүн мүнөздөлүшү жана убакыттагы бөлүштүрүлүшү катары белгилейт. Бул аныктама алгач түр категориясына берилсе дагы, бүгүнкү күндө түр категориясына гана эмес, жалпы аспектуалдык маанилер үчүн, ошону менен катар жалпы аспектуалдуулук үчүн берилген аныктама болуп эсептелет. Аспектуалдуулук талаасынын өзгөчөлөгүн толук чагылдырган белги болуп, аспектуалдуулуктун семантикалык доминантасы, анын ички чегине болгон

мамилеси эсептелет. А.В.Бондарко аспектуалдык талаанын негизги компоненттерин төмөнкүдөй классификациялайт: «система, объединяющая ряды грамматических (морфологических) форм с однородным содержанием, т.е. грамматическая (морфологическая) категория вида; б) видовые образования и их группировки, характеризующиеся неполной грамматикализацией (ограниченным охватом глагольной лексики и грамматических форм глагола, недостаточной регулярностью); в) видовые элементы форм с видо-временным значением (или с временным значением, осложненным дополнительными аспектуальными элементами; г) сочетания с «фазовыми» глаголами (со значением начала, продолжения и конца действия) и другие аналитические аспектуальные конструкции, иногда тесно примыкающие к аналитическим формам; д) синтаксические средства с дополнительными аспектуальными функциями (например, конструкции типа «чем больше... - тем сильнее ...»); е) способы действия (Aktionsarten); ж) оппозиция предельных/непредельных (терминативных/атерминативных) глаголов и глагольных значений; з) лексические обстоятельственные показатели типа долго, мгновенно, постепенно, медленно, часто, вдруг; и) различные комбинированные средства аспектуального контекста, в том числе относящиеся к области «скрытой грамматики» [30, 76 б.]. Окумуштуу аспектуалдык талааны түзгөн компоненттердин ар бирине токтолуп, аларды талдоого алат.

Аспектуалдуулук талаанын компоненттери орус тил илиминин грамматикасында кеңири изилденген жана баяндалган. А.В.Бондарко, Ю.С.Маслов, А.М.Шелякин жана башкалардын изилдөөлөрүнө таянуу менен орус тил илиминдеги аспектуалдуулук талаанын компоненттерине жалпы жонунан токтоло кетели. Талаанын ядросу болуп грамматикалык түр категориясы эсептелет. Бүтпөгөн түр убакыттын сызыгында ишке ашышын кыймыл-аракеттин өтүшү же кайталанышында өзүнүн чегине жетпегендиги катары көрсөтүлөт. Бүткөн түр кыймыл-аракетти эки жагынан чектелген бүтүн факты катары билдирет: бир жагынан – кыймыл-аракеттин

башталышы, экинчи жагынан – тигил же бул чекке жетүүсү. Түр категориясы орус тилиндеги этиштин грамматикалык системасында негизги болуп эсептелет, ошондуктан орус тилинин этиштик системасына терең таасирин тийгизет. Түргө этиштик формалардын белгилениш өзгөчөлүгү байланыштуу болот. М.А.Шелякин түр категориясынын маанилүүлүгү боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «главная причина широкой и интенсивной разработки проблем аспектологии заключается в центральном положении категории вида в грамматической системе славянского глагола, в ее глубокой взаимосвязи с глагольной лексикой и словообразованием. ...В славянских языках ни одна глагольная лексема, ни одна глагольная форма не обходится без категории вида. Она взаимодействует с категориями времени, залога, лица, наклонения, выходит за рамки чисто морфологического функционирования, оказывая влияние на синтаксическое построение словосочетаний, предложений и целостных текстов. Её связи с глагольной семантикой так глубоки, что во многих случаях релевантность лексического значения зависит от формы вида и наоборот» [173, 3б.].

Орус тилинин аспектуалдык системасынын татаалдыгы, анын башка системалар менен өз ара аракеттешүүсүнүн көп түрдүүлүгү менен шартталат, ошону менен катар, бул тармакта изилдөөлөрдүн көп болгондугу менен далилденет. Ошондой болсо да изилденбеген кубулуштар дагы эле көп. Тигил же башка маселелер боюнча көз караштардын дал келбөөсү, түр категориясынын аныкталышында кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын түшүнүүдө бирдиктүүлүктүн жоктугу байкалат.

Бул тармакта орус тилинин аспектологиялык жактан изилденишине чоң салым кошкон окумуштуулардын катарына А.В.Бондарко, Ю.С.Маслов, А.М.Пешковский, Б.А.Серебренников ж.б. кошууга болот.

Б.А.Серебренников түр категориясын изилдөөдө анын татаалдыгын белгилеп төмөнкүдөй оюн билдирет: «сложность проблемы определения грамматического вида заключается прежде всего в том, что в отличие от категории времени эта категория имеет несколько оснований, далеко не

одинаковых по своей природе и сущности, категория глагольного вида опирается на известную сумму характеристик действия, из которых каждая требует специального изучения» [135, 216.]. Окумуштуу түр категориясы чак категориясынан айырмаланып кыймыл-аракетти мүнөздөгөн бир катар этиштик категорияларга таянарын белгилейт.

Убакыттагы кыймыл-аракеттин өтүшү жана бөлүштүрүлүшү көп тилдерде түр категориялары аркылуу берилет, ошону менен катар ар түрдүү тилдерде бул маанилер ар кандай багытта конкреттештирилет.

Ю.С.Маслов кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын изилдөөдө төмөнкүдөй аныктама берет: «...способы действия могут быть определены как «некоторые общие (часто, но не обязательно выраженные словообразовательными средствами) особенности лексического значения тех или иных глаголов во времени и проявляющиеся в общих особенностях их функционирования в языке, а именно по линии словообразовательной активности вида и синтаксического окружения» [94, 191б.]. Окумуштуунун пикири боюнча кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы убакыттагы кыймыл-аракеттин өтүшүнө тиешелүү болгон тигил же бул этиштердин лексикалык маанилеринин өзгөчөлүгү катары аныктама берет. Окумуштуу «способы действия» грамматикалык категориясына көрсөтүлгөн «этиштердин өзгөчө маанилеринен» тышкары ошондой эле бул «маанилердин өзгөчөлүгүндөгү» окшоштуктардын жана айырмачылыктардын негизинде калыптанган этиштик разряддарды, б.а., аспектуалдык подкласстарды билдирерин белгилейт [99, 126.].

Ю.С.Маслов орус тил илиминде кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын классификациялап, аларды маанилери боюнча топторго бөлүштүрөт. Айрым маанилерине карата окумуштуунун берген классификациясына токтоло кетсек: «Среди предельных глаголов можно выделить комплетивный способ действия (дописать/дописывать, догореть/догорать), финитивный, или цессативный (отобедать), сативный, или сатуративный (наестся/наедаться), суммарный или кумулятивный

(налетать – столько то километров, наносить – дров) дистрибутивный (пооткрывать, перепробовать), общерезультативный (прочитать/прочитывать, вызубрить/вызубривать, дать/давать) и др.

Мындан сырткары окумуштуу чектелген, чектелбеген этиштерди аспектуалдык класстарга бөлөт. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкү ойду белгилейт: «К аспектуальному классу предельных глаголов примыкают также начинательный, или ингрессивный, способ действия с его различными оттенками (побежать, закричать), и одноактный, или семельфикативный (кольнуть, махнуть). Среди непредельных глаголов состояния выделяются статальный способ действия (глаголы состояния в узком смысле с возможными дальнейшими подразделениями – лежать, стоять, грустить и т.д.) и реляционный (глаголы статического отношения – зависеть, принадлежать, соответствовать). Среди непредельных глаголов действия – эволютивный (учительствовать, работать, играть, ужинать, шить), многократный или итеративный (бывать, едать, хаживать), прерывисто смягчительный (покашливать), сопроводительный, или комитативный (подпевать, приговаривать), неопределенно моторный (так называемые ненаправленные глаголы перемещения – ходить, носить, бегать) и некоторые другие [99, 136.]. Жогоруда көрүнүп тургандай, окумуштуу этиштерди берген маанилерине карата (чектелген/ чектелбеген) бөлүштүрүп чыгат да, аларды топторго бөлүштүрөт.

Ал эми А.В.Бондарко орус тилинде аспектуалдуулуктун катарына төмөнкүдөй маанилерди кошот: «К аспектуальности относятся такие характеристики протекания и распределения во времени, как ограниченность/неограниченность пределом, наличие/отсутствие внутреннего предела, представления действия как протекающего процесса или как ограниченного пределом целостного факта, кратность, длительность, выделение той или иной фазы действия (фазовость), актуальность последствий действия для более позднего временного плана (перфектность), различие между собственно действием, состоянием и отношением. Все эти

характеристики так или иначе раскрывают структуру «внутреннего времени» действия» [33, 41б.].

А.В.Бондарко орус тилиндеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын терең изилдеп, ага карата толук классификация берет. Ю.С.Масловдун изилдөөсүнө таянып кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын классификациялоодо чектелген/чектелбеген (предельные/ непредельные) этиштерге токтолот. Окумуштуу бул тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «В качестве иллюстрации данного положения изложим классификацию показательных в этом отношении аспектуальных значений предельных глаголов, оказывающих влияние на их видовые свойства. Все предельные глаголы в русском языке могут выступать в форме СВ...» [33, 71б.]. Окумуштуу кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынын жасалышын бүткөн жана бүтпөгөн түрлөргө байланыштуу карап, аны кылдаттык менен изилдеп, аспектуалдык маанилердин подкласстарын бөлүштүрөт. Алардын ар бирине токтолуп отурбастан, чакка байланыштуу подклассына токтоло кетели: «Терминативно-временные способы действия: а) начинательный СД: выражает момент возникновения действия, первый временный момент его бытия. Само значение начинательности является предельным, так как оно указывает на становление действия (ср. начать – начинать). в русском языке начинательный способы действия характеризуется признаком одноактности (заболеть – заболевать; корни начали загнивать). К данному способу действия относятся глаголы с приставками за- (закричать, заблестеть), по- (полететь, побежать, поползти и др. глаголы движения, полюбить), вз- (взречь, взвыть и т.п.). б) Финитивный СД: выражается момент возникновения действия; данный СД выражается глаголами с приставкой от – (отзаниматься, отшуметь, отмучиться и под.).

Детерминативно-временные СД, характеризующие проявления действия в ограниченном отрезке времени: а) Пердуративный (длительно-ограничительный) СД: выражается проявление действия в сравнительно длительные и определенные отрезки времени. К данному СД относятся

глаголы с приставкой про-: просидеть (два часа), прожить (десять лет в деревне) и под-, от-: отдежурить (сутки), отслужить (в армии два года), пере-: переспать (ночь), перезимовать, переночевать» [33, 79 б.]. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынын берген маанилери боюнча подкласстарга бөлүп мисалдарды келтирет.

З.К.Ахметжанова казак тилинде аспектуалдык маанилерди орус тили менен салыштырып изилдеп чыгат. Казак тилиндеги аспектуалдуулукка карата окумуштуу төмөнкүдөй токтолот: «Аспектуальность казахского языка представлена богатой и своеобразной системой способов глагольного действия, основная часть которых выражается аналитически соединениями деепричастных форм полнозначных глаголов с личными формами вспомогательных глаголов. Помимо этого часть аспектуальной семантики, выражаемой в русском языке категорией вида, передается в казахском языке теми или иными временными формами глагола» [8, 51б.]. Окумуштуу казак тилиндеги аспектуалдык маанилер кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы аркылуу берилерин, алардын негизги бөлүгү этиштин аналитикалык жолу менен, тактап айтканда, толук маанилүү этиштерге чакчыл мүчөлөрдүн улануусу жана ага жардамчы этиштердин кошулуусу менен жасаларын, мындан сырткары аспектуалдык маани тигил же бул этиштин чак формалары аркылуу берилерин баса белгилеп, ошондой эле аспектуалдык жана модалдык маанилердин тыгыз байланышынын натыйжасында аспектуалдык-модалдык кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы өзгөчө бөлүнүп турат деген ойду билдирет. Казак тилинде түр категориясы жок деп эсептелгендиктен, бул грамматикалык категориянын жоктугу кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы бул тилде жакшы өнүккөндүгүн жана бул маанилер чактык жана модалдык формалар аркылуу ишке ашарын белгилейт. Казак тилиндеги аспектуалдуулуктун терминологиясында орус тилинде Ю.С.Масловдун [97, 53-80б.б.] эмгегинде берилген терминдер системасы негиз катары алынган. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы орус тилиндеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасына эквиваленттүү окшош (бирдей) аталат: «ингрессивный,

обшереультивный, специально результативный, семельфикативный». Мындан тышкары Д.М.Насиловдун эмгегине таянуу менен үч термин алынган, алар: «репетитавный, дупликативный, фреквентальный». Казак тилиндеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларын классификациялап, мисалдарды келтирет: «1.Начинательные: Ингрессивный обозначает только начальный этап проявления действия, выражается конструкцией деепричастие основного глагола на -а (-е,-й)+ баста «жүгіре бастау» (забегать), «жылай бастау» (заплакать), «жасыра бастау» (начать скрывать) – и конструкцией «дат.п. отглагольного существительного + кірісу»: «сыпыруга кірісу» (приступить к уборке), «іздеуге кірісу» (приступить к поискам), «бітіруге кірісу» (приступить к завершению). –оп на –п (от глаголов психических процессов) + жіберу»: « айкайлап жіберу» (неожиданно закричать), «жылап жіберу» (вдруг заплакать), «күліп жіберу» (неожиданно засмеется): - Спонтанный (лат. spontaneous – самопроизвольный обозначает внезапное и независимое от субъекта начало действия, не контролируемое сознанием субъекта начало действия, выражается конструкцией «деепричастия на -п (от глаголов психического состояния) +коя берді»: Осы ой келгенде Ержанның денеси муздап коя берді: - Континуативный обозначает действие в стадии продолжения и выражается несколькими конструкциями: «деепричастие на -п +бара жат», «деепричастие на -п+келе жат», «деепричастие на -п +кел», «деепричастие на -п+бар»: Үмітім үзіліп бара жатыр (теряется). Үй-іші жүдеп бара жатты (бледнело). Султан бурынғысынша үнсіз отыра берди (продолжал сидеть) [8, 52-54б.б.]. Казак тилиндеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынын жасалуу жолдорун белгилеп, аларга байланыштуу мисалдарды келтирет. Жогоруда көрүнүп тургандай казак тилинде аспектуалдык маанилер аналитикалык жол менен, башкача айтканда, негизги этиш сөзгө -п чакчыл мүчөсү жана ага жардамчы этиштердин жалгануусу аркылуу жасалат. Казак тилинде аспектуалдуулукту билдирүүдө лексико-грамматикалык каражаттардан тышкары орус тилиндегидей эле аспектуалдуулуктун лексикалык

көрсөткүчтөрү бар. Буга карата окумуштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Это в основном наречия, указывающие на однократность или многократность действия: «бірден» (сразу, в один прием); «дүркін-дүркін» (время от времени, периодически); «кайта-кайта» (несколько раз); «тынбастан» (неустанно): мгновенность, неожиданность, внезапность действия: «дереу» (тотчас, быстро); «абайсызда» (неожиданно, нечаянно); нерегулярность: «анда-санда» (иногда); «кейбір рет» (иногда); определенную длительность: «жазы-кысы» (круглый год); «жыл бойы» (в течении года); «жаздай» (всё лето); доведение действия до предела: «быт-шыт» (вдребезги); «дал-дал болу» (излодраться в клочья); «біржолага» (совсем, окончательно); охват действием объекта полностью: «бүтіндей» (целиком, весь, полностью); привычность данного действия для субъекта: «ежелден» (издавна, обычно) [8, 67б.]. Казак тилинде аспектуалдуулуктун функционалдык-семантикалык талаасынын схемасын пирамида түрүндө түзөт: пирамиданын жогору жагында кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, ортосунда чактык жана модалдык формалар жана анын ылдый жагында лексикалык көрсөткүчтөр орун алган, ал эми орус тил илиминде пирамиданын чокусун түзгөн грамматикалык ядросу болгон түр категориясын алып салат, анткени казак тилинде бул категория жок деп эсептейт. Казак тилинде аспектуалдуулуктун функционалдык-семантикалык талаасы грамматикалык ядрого ээ эмес. Ядронун функциясын кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы аткарат, ядродон периферияга өтүүчү орунду чактык жана модалдык формалар ээлейт. Периферияда лексикалык жана контекстуалдык көрсөткүчтөр орун алган.

Ал эми кыргыз тилинде аталган маселе тууралуу изилдөөлөр жеткиликтүү деңгээлде каралган эмес жана аз изилденген тармак болуп саналат. Казак тилиндеги көз караш кыргыз тилинде да сакталат. Кыргыз тилинде да түр категориясы жок деп эсептелгендиктен, бул багытта илимий изилдөөлөр жокко эсе. Бирин-экин иштер гана каралган. Түр грамматикалык категориясына атайын арналган эмгек болуп Карыбаев Асан, Касымова Бела биргеликте жазышкан «Средства выражения видовых значений глагола в

кыргызском языке» аттуу эмгеги саналат [73: 2001]. Аталган эмгекте кыргыз тилинде түр категориясынын синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен жасалышын талдоого алып, мисалдар менен далилдеп көрсөтүшөт. Алардын кээ бирлерине токтоло кетели: «М: Суффиксы -ылда, -улда, -илде, -үлдө. Ими представляется действие сплошного повтора, что, безусловно, связано с понятием незавершенности. Представление одного и того же аспектуального значения четырьмя суффиксами связано с понятием сингармонизма: тарс -ылда, без-илде, солк -улда, күңк -үлдө. Такими глаголами могут быть слова, обозначающие световосприятие (жарк -ылда), звуковосприятие (тарс -ылда), образ действия (шып -ылда) и др. Единичное исполнение подобных глаголов выражается сочетанием основы и вспомогательных глаголов «эт, де, кой». Следовательно, видовое противопоставление выглядит следующим образом: -ылда, -улда, -илде, -үлдө= эт, де, кой. «Эркеайым дагы ылдый карап күңкүлдөдү» (К.Ж.). «Көр казып келгендердин бири алдыртадан күңк этти» (К.Ж.) В первом предложении глагольная основа представлена звукоподражающим словом «күңк» (приглушенный, невнятный звук). Прибавление к этой основе суффикса «үлдө» переводит его в разряд глаголов и придает ему видовое значение повторяющегося действия бормотать (Эркеайым бормотала что-то невнятное себе под нос). Любой глагол с указанными суффиксами всегда выражает повторяющееся действие, что составляет содержание несовершенного вида. Этому глагольному значению противопоставляется глагольная форма «күңк эт», что употребляется во втором предложении. Оно звучит в русском языке следующим образом: «Кто-то из могильщиков пробормотал что-то невнятное под нос». «Күңк эт» всегда выражает разовое быстротечное прохождение действия по всему лексическому содержанию глагола и не предполагает дальнейшего его повторения, что и определяет его совершенность» [73, 50-51б.]. Жогоруда мисалда көрүнүп тургандай кыргыз тилинде бүткөн кыймыл-аракет, бүтпөгөн кыймыл-аракет

ошону менен катар кайталануучулук, бир жолкулук аспектуалдык маанилеринин жасалуу жолдору мисалдар менен далилденди.

Түрдүн синтетикалык жол менен жасалышы боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «В числе синтетического образования вида приводят прошедшее привычное время, где оно выражает повторяющееся действие только в прошедшем времени. Следует уточнить, что оно может передавать его только тогда, когда оно употребляется в качестве сказуемого. В иных синтаксических функциях оно не выражает его. Следует также добавить и то, что суффикс «чу» - выражает повторяющееся действие любой продолжительности. «Келчү» - приходил (а), «Лекция окучу» - читал лекции. В первом, безусловно, имеется в виду глагол с предельным значением, во втором неопредельным значением. Например, «...айдаган жерин өзү кадам менен кадамдап чыкчу» (Т.С.). «Кадамдап чыкчу», где «кадамда» понимается как глагол, имеющую определенную временную и пространственную продолжительность. Однако, он употребляется с вспомогательным глаголом «чык», что придает основному глаголу доводимость начатого действия до конца, т.е. тем самым подчеркивается завершенность действия» [73, 54-55 б.].

Ал эми түр маанисинин аналитикалык жол менен жасалышы боюнча төмөнкү ойду билдиришет: «Анализ грамматических значений V2 + жат позволяет следующие выводы: 3. V2 + жат, как сочетание, не представляющее ни аналитической формы, и ни сложного глагола, выражает состояние действия, в котором пребывает оно в соотносимый с ним момент в прошлом, в настоящем, а так же в будущем. В этом употреблении глагол жат реализует свое неопредельное значение, противопоставляемое предельному «лечь». Следовательно, «жат» выражает незаконченное действие. «... саргарып жатат// жаткан//жатты// жаткан болчу//жаткан болот//. 4. V2+жат представляет свободное сочетание двух лексических единиц, где глагол «жат» реализует свое предельное значение, противопоставляемое «лежать». «... бекитип жатат//жаткан//жатты//жаткан болчу//жаткан болот. В случае (3),

употребляясь в своем лексическом значении «лежать», он всегда выражает видовое значение несовершенности, тогда как в случае (4) он реализует свое другое значение совершенности» [72, 98 б.]. Мындан тышкары V2 +жүр аналитикалык этиши боюнча: «...Вспомогательному глаголу «жүр» в кыргызском языке безразлична лексико-семантическая принадлежность глагола, с которым V2+жүр сочетается (... *окуп жүрөт*; ...*калп айтып жүрөт*). Выходит, объем понятия «способ действия» не совпадает в рассматриваемых языках. «Жүр» универсален в выражении значения НСВ в кыргызском языке, тогда как в русском языке – способ действия имеет ограниченное применение» [73, 103 б.]. V2+жүр аналитикалык этиши талдоого алынып төмөнкүдөй жыйынтыкка келишет: «Анализ значений грамматического инварианта V2+жүр позволяет сделать следующие выводы: 1. V2+жүр несомненно является средством видовыражения. а) Повторяющихся действий и б) Одного конкретного, непрерывно происходящего сплошного действия. Другими словами, он передает значение несовершенного действия» [73, 110-111 б.].

Мындан тышкары V2 +тур, V2+отур аналитикалык этиштерин талдоого алынып, ар бири өзүнчө каралып чыгат.

Окумуштуулар тарабынан мындан тышкары этиштердин түр маанилерин көрсөтүүдө бышыктоочтук сөздөрдүн жана жөндөмө мүчөлөрдүн орду тууралуу да атайын бөлүм каралган. Кыймыл-аракеттин узакка созулушун же анын кайталанышын билдирүүдө көптөгөн бышыктоочтук сөздөр колдонулушу мүмкүн. Аларга: - *далай, дайыма, ошондон бери, жыл бою, керелден кечке, күнүгө* ж.б. М.: «*Далай капаландым, кайгырдым, ыйладым*» (К.Ж.) Далай кайталанган кыймыл-аракетти билдирет. Кыймыл-аракет бүтпөгөн катары берилет. *Ошондон бери тиги Гүлчө, Кара-Таш жактарда жүрдүм*» (К.Ж.) *Ошондон бери* бышыктоочтук детерминанты сүйлөп жаткан учурга чейинки кыймыл-аракеттин башталышын көрсөтөт. Кыймыл-аракет өтүп жаткан катары көрсөтүлөт.

Ошондой эле бүткөн кыймыл-аракетти көрсөткөн бышыктоочтук сөздөрдүн тобун белгилешет. Аларга: *бир, дароо, жаңы гана, азыр эле* ж.б. М.: «Каныбекти маасы менен баштан ары *бир* салды» (К.Ж.). «*Бир*» этишке дароо башталып, ошондой эле бүткөн кыймыл-аракетти көрсөтөт [73, 62 б.].

Ошондой эле бүткөн кыймыл-аракетти айрым жөндөмө мүчөлөрү аркылуу берилерин көрсөтүшөт: «Значение предела действия обычно выражаются дательными и исходными падежами» М.: «*Алым ордунан турду*» (К.Ж.). «*Орун*» в исходном падеже показывает на действие, которое переходит с одного положения в другое, т.е., сидячее положение сменилось стоячим. «*Каныбек Чоң койчунун жанына отурду*» (К.Ж.) Существительное «*жан*» в дательном падеже показывает предел действия, переступив который, оно становится совершенно новым глаголом, т.е. сидячее положение сменило стоячее » [73, 63 б.]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча этиштердин түр маанисин берүүдө жөндөмө мүчөлөрдүн катышуусу маанилүү болуп эсептелет.

Окумуштуулар аталган эмгекте V2+жат, V2+жүр, V2+отур, V+тур аналитикалык жана жардамчы этиштерине токтолуп ар бирин талдоого алышат. Жыйынтыгында V2+жат, V2+жүр, V2+отур, V2+тур бүткөн жана бүтпөгөн түрдү уюштурууга жөндөмдүү, мындан тышкары түр маанилерин көрсөтүүдө бышыктоочтук сөздөр жана айрым жөндөмө мүчөлөрү аркылуу уюшууларын баса белгилешет. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча кыргыз тилинде түр категориясы бар. Бул пикир биз үчүн маанилүү болуп саналат.

Ошентип, кыргыз тилинде аспектуалдык маанилердин берилиши этиштин аналитикалык жолу менен, тактап айтканда, чакчыл мүчө уланган толук маанилүү этиш сөздөргө жардамчы этиштердин кошулуусу, чак мүчөлөрү, ошону менен катар айрым жөндөмө мүчөлөрү жана бышыктоочтук сөздөрдүн катышуусу аркылуу ишке ашары белгиленди. Бул тема дагы терең изилдөөнү талап кылат.

Түр грамматикалык категориясы этиштер үчүн маанилүү болуп саналат, анткени кыймыл-аракеттин бүткөндүгү – толук иштелгендиги, же бүтпөгөн кыймыл-аракет, анын кайталануусу бул маанилердин берилеши түр категориясы аркылуу ишке ашат. Ал эми бүгүнкү күндө кыргыз тилинде түр категориясы жок деп эсептелгендиктен, бул маанилер этиштин чак категориясында каралган, өзгөчө өнүмдүү мүчө болуп татаал учур чактын формалары саналат. Түр категориясы тууралуу изилдөөлөр кыргыз тил илиминде өткөн кылымдын элүүнчү жылдарында, жеке кыргыз тилинде гана эмес жалпы түрк тилдеринде да изилдөөгө алынган. Бул тууралуу биз кийинки бөлүмдө сөз кылабыз.

1.2 Түр категориясынын жалпы тил илиминде изилдениши

Этиштин аспектуалдык мааниге ээ болушу антикалык доордо эле байкалган. Дж.Лайонздун маалыматы боюнча «б.з.ч. 3-кылымда стоиктер грек тилиндеги этиштер үчүн чак категориясынан тышкары бүткөн (завершенности) жана бүтпөгөн (незавершенности) категорияларды бөлүп кароо зарыл экендигин түшүнүшкөн [92, 31 б.]. Н.А.Кондрашовдун айткан пикири боюнча аталган тилдик кубулушту александриялык Дионис Фракийский (2-1кылым б.з.ч.) байкаган. Ал грек тилиндеги этиштин 4 түрүн аныктаган: «бүткөн» (законченный), «ойлонуп коюлган» (замыслительный), «тездетилген» (участительный), «башталган» (начинательный) [77, 17 б.].

О.Есперсен белгилегендей «индоевропалык тилдерде алгач этиштин чак категориясы болгон эмес, аларды ар кандай түрлөр билдирген – бүткөн (совершенный), бүтпөгөн (несовершенный), өтө тездик менен болгон (мгновенный), узакка созулган (длительный), башталгыч (начинательный) жана башкалар, бул түрдүк айырмачылыктардын негизинде акырындык менен чактык формалардын системасы келип чыккан. Буларды биз эң байыркы индоевропалык тилдерден табабыз жана бүгүнкү күндөгү системалар үчүн база болуп кызмат кылат [66, 337 б.].

И.И.Мещанинов мындай деп белгилейт: «Все с большою убедительностью доказывається, что времена, вышедшие из видов, представляют собой новое образование». Ушул эле оюн башка эмгегегинде улантат: «...связь времен с видом окончательно не порывается» [104: 105].

Ф.Рундгренин ою боюнча: «Аспекты представляют первичный фактор, время с точки зрения языка – второстепенное дело» [188,146 б.]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча түр (аспект) убакыт менен байланышкан алгачкы фактор, ал эми чак категориясы тилдик көз караштан алганда андан кийин пайда болгон тилдик категория болуп эсептелет. Бул ойду башкалар да колдойт.

Антикалык доордогу жазма булактар күбө болуп тургандай, этиштик чак этиштин табигый касиеттеринин бири болуп саналат. Аристотель (б.з.ч. 4-3-кылымдарда мындай деп жазат: «Без глагола нет никакого утверждения или отрицания, ибо «есть», или «будет», или «становится» и все тому подобные суть (согласно установленному) глаголы, так как обозначают ещё время» [7, 103 б.].

Демек, Аристотелдин замандаштарына, стоиктер жана александриялыктардан мурда жашагандарга этиштин чак түшүнүгү белгилүү болгон. Мындан улам этиштик чак тилде түр категориясына чейин пайда болгон болуу керек деген ой туулат.

Антикалык доордогу гректерге этиштик чак менен түр категориясы түшүнүгү белгилүү болгондугу ачык айкын көрүнүп турат, бирок анын чечилиши, конкреттүү тилдерге колдонулушу аныкталган эмес, мунун өзү берилген маселенин бүгүнкү күндө да актуалдуу экендиги жөнүндө күбөлөндүрөт. Эгерде, антикалык гректер 4 түрдү таанып билсе, бүгүнкү күндөгү гректер 3 түрдү таанып билет, ал эми немец тилинде 7 түрдү таанышат.

Бүгүнкү күндө орус тилиндеги этиштин түр категориясынын изилдөөлөрү узак илимий салтка негизделген. Бул салт А.В.Болдырев, Г.П.Павский, К.С.Аксаков, Н.П.Некрасов, А.А.Потебня, Г.К.Ульянов,

Ф.Ф.Фортунатов, Л.Размусен, А.А.Мазон, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский, С.О.Карцевский, В.В.Виноградов сыяктуу окумуштуулардын ысмы менен байланыштуу. Орус тилиндеги этиштик түр туралуу окуунун иштелип чыгуу тарыхы В.В.Виноградовдун «Русский язык» китебинде кеңири баяндалган [44, 477-538б.].

Кийинки изилдөөлөрдө славян тилинин этиштик түрүнүн жалпы теориясына өзгөчө көңүл бурулушу мүнөздөлөт. Бул теориянын иштелип чыгышында А.Достал, А.В.Исаченко, Ф.Копечный, Э.Кошмидер, Ю.С.Маслов, И.Польдауфун эмгектери чоң мааниге ээ. Этиштик түр боюнча орус тил илиминде кийинки жаңы изилдөөлөр жана маанилүү теориялык жоболор Н.С.Авилова, Л.А.Быкова, Г.К.Венедиктов, Б.Н.Головин, Е.А.Земская, И.А.Калинин, Е.Кржижкова, П.С.Кузнецов, И.П.Мучник, А.А.Спагис, М.А.Теленкова, А.Н.Тихонов, Д.Н.Шмелев сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде берилет.

Тил илиминде түрдүк (видовые) маанилердин ар кандай аныктамалары белгилүү [В.В.Виноградовдун «Русский язык» китебинде 477-537 б.б. обзорду караңыздар]. Алардын кээ бирөөлөрүнө токтолуп көрөлү. А.М.Пешковский түргө карата берген аныктамасы: «Категория вида обозначает, как протекает во времени тот процесс, который обозначен в основе глагола».

Орустун көрүнүктүү окумуштуусу А.А.Шахматовдун түр категориясына карата айткан пикири: «Видами называются те различия в глагольных образованиях, которыми обозначаются различия в способе прохождения (течения, совершения, выполнения) действия или состояния, выраженного глагольной основой».

Академик Ф.Ф.Фортунатовдун түр теориясы боюнча берген аныктамасы төмөнкүдөй: «в славянском совершенном виде данное явление обозначается по отношению к ограниченному времени (недлительному или длительному) в его развитии, между тем как в несовершенном виде то же

явление рассматривается без отношения к какому-либо определению времени в его развитии».

Академик Ф.Ф.Фортунатов, проф. А.Мазон, акад. А.А.Шахматов, проф. В.А.Богородицкий, С.О.Карцевскийдин эмгектери этиштин эки түрүн – бүткөн (совершенный) жана бүтпөгөн (несовершенный) туралуу окууну чындоого жана жайылтууга өз салымдарын кошкон [44, 497б.].

Орус тилинин теориялык грамматикаларында кеңири тараган жана туура деп эсептелген, түргө аныктама берүүдө авторлор таянышкан аныктама катары В.В.Виноградовдун фундаменталдык эмгегинде берилген төмөнкү аныктама эсептелет: «... в понятии совершенного вида основным признаком является признак предела действия, достижения цели или устранения представления о длительности действия...Обозначение действия в его течении, не стесненной мыслью о пределе процесса в целом – основное общее значение несовершенного вида» [44, 497-498 б.б.]. Бүткөн түрдүн кеңири таралган аныктамасы ички чектелүү менен кыймыл-аракеттин чектелген белгисинде курулган.

1952-жылы академик В.В.Виноградовдун редакциясы менен чыккан орус тилинин грамматикасында этиштин түр категориясына төмөнкүдөй аныктама берилет: «Категория вида в русском языке характеризует выраженное глаголом действие или состояние с точки зрения отношения к его внутреннему пределу или независимо от всяких ограничений в его течении или повторяемости» [56, 309 б.]. Ушул эле аныктама 1961-жылы чыккан грамматикада кайталанат [43, 216 б.].

Буга окшош аныктаманы алгач Л.П.Размусен берет. Окумуштуу түр категориясы тууралуу төмөнкүдөй ойду айтат: «Глагол совершенного вида, мне кажется, означает первоначальное действие, как достигающее своей цели (своего предела), а затем вообще действие, рассматриваемое как одно целое (начало, середина, конец – совокупно). Глагол несовершенного вида означает первоначальное действие как приготовление к достижению цели, своей цели, а затем вообще действие рассматриваемое только со стороны вещественных

(знаменательных) своих признаков, без обозначения целостности действия...» [126, 379 б.].

Ю.С.Маслов түр категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: «Глагольный вид – это грамматическая категория обозначающая различия в представлении протекания действия и находящая выражение в системе противопоставленных друг другу грамматических форм совершенного и несовершенного видов (обработать – обрабатывать, решить – решать) или в противопоставлении разных слов (ср. посидеть – сидеть, зашуметь – шуметь)» [98,11 б.].

Орус тил илиминде этиштин түр категориясы (башка славян тилдери сыяктуу) – морфологиялык категория болуп эсептелет. Бул мүнөздөмө фактылар аркылуу аныкталат: 1) түрдүк айырмалык морфологиялык каражаттар аркылуу – негиздердин түзүлүшү менен берилет; 2) тигил же бул түргө синтаксистик конструкциялар эмес, сөздөр жана сөздөрдүн грамматикалык формалары таандык болот [98, 48-49б.].

Орус тилинин академиялык грамматикасында түр категориясына төмөнкүдөй аныктама берилет: «Категория вида - это система противопоставленных друг другу двух рядов форм глаголов, обозначающих ограниченное пределом целостное действие (глаголы совершенного вида) и ряда форм глаголов, не обладающих признаком ограниченного пределом целостного действия (глаголы несовершенного действия). Категорией вида охватываются все глаголы» [130, 583 б.].

Этиштин түр категориясынын семантикасын аныктоо жана аны башка грамматикалык категориялардан бөлүп кароо төмөнкүдөй формулировка каланышы мүмкүн: «глагольный вид указывает как протекает во времени или как распределяется во времени обозначенное глаголом действие, явление, событие, состояние, положение дел и.т.д. [119, 105 б.]. Демек, этиштин түр категориясы чак түшүнүгү менен байланыштуу. Бул тууралуу Ю.С. Маслов төмөнкүдөй оюн билдирет: «он имеет дело не с дейктической темпоральной локализацией обозначаемого «действия», а с его

внутренней темпоральной структурой как она понимается говорящим» [99, 5б.]. Ушул эле аныктаманы Б.Комри берген аныктамага салыштырып карасак болот: «Виды - это разные способы рассмотрения (или видения) внутреннего темпорального строения ситуации» [179, 3б.]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча түр бул белгиленген кыймыл-аракеттин ички темпоралдык түзүлүшү.

Белгилүү окумуштуу, тилчи И.П.Иванова англис тилинде түр жана чак категорияларын орус тили менен салыштырып изилдеп чыгып, этиштин түр грамматикалык категориясынын чак категориясы менен тыгыз байланыштуулугу боюнча төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Между тем время и вид – две неразрывно связанные между собой категории; можно спорить о степени их связанности, о том которая из них является ведущей и есть ли вообще в этом соотношении ведущая и подчиненная категория или же они равноправны, но наличие между ними связи несомненно; ведь не случайно в английском языке – вопрос о виде возник недавно, а до этого все личные формы глагола рассматривались как формы времени» [71, 17б.]. Демек, англис тилинде да этиштин түр формалары мурда чак формалары катары каралып, башка тилдерге салыштырмалуу жакында гана өз алдынча грамматикалык категория катары бөлүнүп изилденген. Башка тилдерге салыштырмалуу англис тилинде чак категориясы күчтүү өнүккөндүгүн белгилеп кетүү керек. Бүгүнкү күндө англис тилинде грамматикалык чактын 16 түрү бар. Түргө байланыштуу «перфект – перфективный» (совершенный вид), «имперфект – имперфективный» (несовершенный вид), «плюсквамперфект» (предпрошедшее время), «аорист» (завершившееся действие в прошлом) «итеративный» (многократный) ж.б. кыймыл-аракеттин өтүү мезгилине байланыштуу түшүнүктөр (булар индоевропалык терминдер системасындагы аталыштар) каралган.

Герман тилдериндеги этиштик түр тууралуу окуунун өнүгүшү Э. Кошмидер, Э.Германн, Г.Якобзон сыяктуу окумуштуулардын изилдөөлөрү менен байланыштуу карап чыгууга болот. Э.Кошмидер чакты чет элдик

грамматисттердин арасында кенири таралган сызык («линии») катары берүүсүн колдонот. Бирок чакты берүүдө (көрсөтүүдө) адаттагы тынымсыз жүргөн сызык тууралуу («о непрерывно движущейся линии») (мисалы, Есперсендин графикалык сүрөттөөсүндө солдон оңго көрсөтүлөт) [66], катары бербестен, буга карама-каршылыкта төмөндөгүдөй оюн билдирет: «время может мыслиться не только как движущейся, но так же и как покоящееся. В последнем случае субъект «я» движется по этой линии в направлении от прошлого к будущему; такого отношение «я» к времени при передаче действия к совершающемуся, т.е. при несовершенном виде перфектив. Таким образом, «я» и линия времени находятся в относительно смещающейся позиции друг другу. ... В зависимости от положения «я» на линии времени возможны три временных ступени – настоящее, прошедшее и будущее» [182; 53б.]. Э.Кошмидер түр категориясын толугу менен чак категориясынан бөлүп чыгаруу менен түрдү төмөнкүдөй аныктайт; «Вид – грамматическая категория, выражающая направления действия, а именно – перфективный – при направления действия из прошлого в будущее» [182]. Окумуштуунун бул лингвистикалык изилдөөсү түр маселеси менен иштеген батыш лингвисттерине өз таасирин тийгизген. Анын теориясынын ийгиликтүү жагы болуп, түр категориясы башынан аягына чейин грамматикалык категория катары түшүнүк берилет. Ошондой эле Э.Кошмидер өзүнүн түр категориясына түшүндүрмө берүүсүндө түрдү убакыттагы кыймыл-аракеттин багытталуусун берүүчү каражат катары кароосу жана ушуну менен бирге чак категориясын негиз кылып алгандыгы маанилүү болуп саналат. Түр менен чактын байланышы тууралуу ойдун өзү чет элдик грамматикада маанилүү жаңы этаптын башталышы катары белгилейт.

А.М.Пешковскийдин түр категориясына берген семантикалык аныктамасы жалпы аспектуалдык мааниге дагы берген аныктама болуп саналат, демек түргө гана эмес, жалпы аспектуалдуулукка тиешелүү болот. Бул тууралуу Ю.С.Маслов төмөнкүдөй оюн билдирет: «Взаимодействие

различных языковых средств выражающих характер протекания действия, даёт основания поставить вопрос о существовании особой функционально-семантической категории, объединяющий вид и способ действия. Эта категория может быть названа «аспектуальностью» (от интернационального термина аспект, соответствующему русскому виду» [98, 496.]. Окумуштуу кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүн (характер протекания действия) билдирүүдө ар кандай деңгээлдеги тилдик каражаттар аркылуу уюштуруларын белгилеп, түр менен кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын (способы действия) бириктирген өзгөчө функционалдык-семантикалык категориянын бар экендигин маалымдайт. Ошону менен катар бул категория аспектуалдуулук деп аталышы мүмкүн деп белгилейт. Бул оюн бышыктап төмөнкүдөй белгилейт: «речь идет не о смешении вида и способа действия, не о смазывании различии между ними... они представляют собой различные средства выражения категории аспектуальности» [98, 496]. Демек, этиштин түр категориясы жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы (способы действия) аспектуалдуулуктун ар кандай категориялары болуп эсептелет. Бул категориялардын карым-катышы өзгөчө функционалдык-семантикалык категорияны – аспектуалдуулукту түзөт.

Аспектуалдуулук категориясына А.В.Бондарко төмөнкүдөй аныктама берет: «...функционально-семантическая категория, содержанием которой является характер протекания действия, а выражением – морфологические, словообразовательные и лексические средства при участии некоторых синтаксических элементов предложения» [23, 50 б.].

Демек, окумуштуунун берген аныктамасына ылайык, аспектуалдуулук категориясынын мазмуну болуп кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү (характер протекания действия) эсептелет, ал эми анын жасалышы морфологиялык, сөз жасоочу жана сүйлөмдөгү кээ бир синтаксисттик элементтердин жана лексикалык каражаттардын катышуусу аркылуу уюшулат. Орус тилинде бул категория этиштик түр жана кыймыл-аракеттин аткарылыш ыкмасы (способы действия) категорияларынын айкалышынан турат, ошондой эле

этиштик эмес лексикалык жана кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүнүн синтаксистик көрсөткүчтөрүн (кошумча, аспектуалдуулуктун жардамчы элементтерин) өзүнө камтыйт.

Аспектуалдуулуктун грамматикалык (морфологиялык) ядросу болуп этиштин түр категориясы эсептелет. Бул тууралуу Ю.С.Маслов төмөнкүдөй оюн билдирет: «Когда характер протекания действия находит выражение в грамматическом противопоставлении, в системе грамматических форм, функционально-семантическая категория оказывается представленной категорией грамматической» [98, 50б.].

Аспектуалдуулуктун башка элементи болуп, кыймыл-аракеттин аткарылыш ыкмасы эсептелет. Алар лексикалык (бир жагынан сөз жасоочу, бир жагынан лексико-семантикалык) аспектуалдуулукту көрсөтөт. Этиштик лексикалык аспектуалдуулукка кыймыл-аракеттин аналитикалык аткарылуу ыкмасы тийиштүү болот.

Кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү категориясынын негиз салуучусу болуп орустун көрүнүктүү окумуштуусу, тилчи А.А.Потебня эсептелет. Ал дүйнөлүк тил илиминин тарыхында биринчи болуп этиштин түр категориясы менен узакка созулуу даражаларынын кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүнүн ортосундагы айырмалыкты көрсөтөт. Окумуштуу бул тууралуу төмөнкүдөй белгилейт: «Говоря о делении глаголов по видам, мы предполагаем, что это деление имеет одно основание, именно вид. Но под видом до сих пор понимают две совершенно различные категории: совершенность и несовершенность с одной стороны, и степени длительности - с другой. Таким образом, деля по виду, под покровом этого слова вносят двойственность деления. Во избежание сбивчивости было бы желательно оставить название вида за чем-нибудь одним: за совершенностью или за степенью длительности, благо самое слово вид может приложено по этимологическому значению и по прежнему употреблению тому, и к другому» [122, 62 б.].

Жалпы тил илиминде кеңири колдонулган Aktionsart термини швед окумуштуусу С.Агрелл тарабынан 1908-жылы «түр» (Aspekt) терминине

карама-каршы коюу максатында киргизилген. Окумуштуу кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын приставкалуу этиштердин семантикалык функцияларын белгилөө үчүн кошот. С.Агрелл «способы действия» грамматикалык категориясына (поляк тилинин материалынын негизинде) төмөнкү аныктаманы берет: «те...семантические функции приставочных глаголов (а также некоторых беспривставочных глаголов и суффиксальных образований), которые уточняют, как совершается действие, обозначает способ его осуществления» [1, 36 б.]. Ошону менен бирге кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасына жалпы кабыл алынган бирдиктүү термин жок. Кээде немец тилиндеги Aktionsart термини колдонулат, мурда түр маанисинде колдонулуп, башка жагынан алганда «түр» категориясы «түрдүк класстарга» карама-каршы коюлат [135, 24 б.].

Алгач Aktionsart (способы протекания действия) термини Карл Бругман тарабынан этиштик кыймыл-аракеттин ар кандай даражаларын белгилөө максатында жана бул категорияга аныктама берүү үчүн берилген [178, 103 б.].

XX кылымдын 20-30-жылдары «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы категориясын андан ары изилденүүсүндө түр категориясынын грамматикалык мүнөзүнүн так иштелип чыгышында олуттуу ролду ойнойт [81]. Кийинки изилдөөлөрдө орус тил илиминде «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы категориясына төмөнкү аныктама берилет: «некоторые общие (часто, но не обязательно выраженные словообразовательными средствами) особенности лексического значения тех или иных глаголов во времени и проявляющиеся в общих особенностях их функционирования в языке, а именно по линии словообразовательной активности, вида и синтаксического употребления» [94, 1916.].

Этиштик түрдү грамматикалык категория катары жана кыймыл-аракеттин өтүш ыкмасы өзүнчө лексикалык категория катары так ажыратуу Б.М.Балин, Ю.С.Маслов сыяктуу окумуштуулар тарабынан жүргүзүлөт.

Ю.С.Маслов буга карата төмөнкүдөй оюн билдирет: «категория совершенного и несовершенного вида и способ протекания действия представляют две различные категории, два исторических пласта» [95, 165-196 б.б.].

Ал эми Л.И.Зильберман бул маселе боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «основным недостатком многих работ, посвященных проблеме вида, является смешение при анализе видовых значений в отдельных языках двух совершенно различных категорий: грамматической категории вида (по немецкой терминологии *Aspekt*) и лексической категории, выражающие различные типы протекания действия во времени и пространстве. Эти лексические видовые группы известны в литературе под названием *Aktionsarten*» [68, 5]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча түр категориясын изилдөөгө арналган көпчүлүк эмгектерде негизги кемчилик болуп, түр грамматикалык категориясы менен убакыттагы жана мейкиндиктеги кыймыл-аракеттин өтүшүнүн ар кандай типтерин билдирген лексикалык категориялардын, башкача айтканда, эки башка категорияга анализ берүүдө бул түшүнүктөрдүн аралашуусу (чаташкандыгы) белгиленет. Чындыгында, түр грамматикалык категориясы жана кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, ыкмасы (способы протекания действия) булар ар бири өз алдынча турган грамматикалык категориялар болуп эсептелет.

Аспектологиялык изилдөө боюнча Ю.С.Маслов өзүнүн конструктивдүү көрсөтмөсүндө оюн мындайча билдирет: «при любом аспектологическом исследовании важно не только разграничивать вид и способ действия, ... но и правильно понимать характер связи и взаимодействия между одним и другим явлением в системе языка» [94, 191б.]. Бул талап азыркы аспектологиянын абалын абдан так чагылдырат жана ошон үчүн түрк тилдеринде дагы аспектуалдуулукту изилдөөдө негиз катары алынышы мүмкүн. Көрсөтүлгөн аспектуалдык кубулуштарга байланыштуу окумуштуу төмөнкү учурларга өзгөчө көңүл бөлөт: «...для признания какого либо грамматического различия в том или ином языке видовым (аспектуальным) ... существенны не

внешние формы выражения этого различия, не то, выражается ли оно строением глагольной основы, окончаниями, аналитическими средствами и т.д., а в первую очередь его содержательная сторона» [100, 24 б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча тигил же бул тилдерде аспектуалдык кубулуштардын грамматикалык өзгөчөлүгүн таанууда, бир жагынан, бул айырмалык-өзгөчөлүктүн сүйлөмдүн (айтымдын) сырткы формалары, башкача айтканда, этиштик негиздин түзүлүшү, мүчөлөр, аналитикалык каражаттар аркылуу берилиши жана башкалар олуттуу мааниге ээ болбостон, алардын ички семантикасы маанилүү жана бул жерде мазмун планы олуттуу болуп саналат. Экинчи жагынан, айырмаланган конкреттүү аспектуалдык мазмундун квалификациясы категориалдык тиешелүүлүгүнө караганда, баарыдан мурда, формалдык учурларга негизделет: башкача айтканда грамматикалык (морфологиялык) категорияны өз алдынча караганда түр (аспект) категориясы; бул жерде биринчи орунга айтылыш планы чыгат. Ушуну менен бирге түр категориясы дагы, кыймыл-аракеттин аткарылыш ыкмасы дагы жана башка аспектуалдык формалар дагы мазмундун бирдиктүүлүгү менен мүнөздөлөт.

Ю.С.Масловдун аспектуалдуулукка, тактап айтканда, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасына карата берген аныктамасы: «Способы действия – это семантические (именно семантические, а, скажем, не словообразовательные) разряды глаголов. Они выделяются на основе сходства в типах протекания и распределения во времени глагольного действия, но не составляют рубрик единой классификации, и следовательно, в широких масштабах переименовываются меж собой. Способы действия лежат в иной плоскости, чем виды, но так или иначе взаимодействуют с видами, что отражается в явлениях видовой дефективности и в некоторых частных случаях...» [97, 71]. Демек, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы этиштердин семантикалык тобуна кирет. Алар убакыттагы кыймыл-аракеттин өтүшү жана таралышынын окшоштугунун негизинде бөлүнүп

турат. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы менен түр категориясы өз ара кайчылашып жана бирдикте аракеттешип өз ара бекем карым-катышта болот.

Мындан башка аспектуалдуулукту билдирүүчү лексико-грамматикалык каражаттардан тышкары, кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү (характер протекания действия) аспектуалдык маанисин, этиштик эмес лексикалык каражаттар – сөздөр жана сөз айкаштары, башкача айтканда, аспектуалдуулуктун лексикалык көрсөткүчтөрү аркылуу да берилет. Орус тилинде мындай лексикалык каражаттардын берилишине Ю.С.Маслов төмөнкүдөй оюн билдирет: «Показатели кратности «изредка» анда–санда, кезек-кезек; «по временам» убагы менен, «каждый день» күнүгө, «часто» тез-тез, улам-улам, «обычно» адатта, «два раза» эки жолу, «трижды» үч жолу, үч ирет; узакка чейин, көпкө созулган (кыймыл аракеттин көрсөткүчтөрү) «долго» узакка чейин, далайга чейин, «все время» дайыма эле, «весь год» жыл бою, «битый час» бир саат бою; «непрерывности» үзгүлтүксүз кыймыл-аракеттин көрсөткүчтөрү «постоянно» дайыма, ар качан, ар дайым, «непрерывно» үзгүлтүксүз, токтоосуз, тынбастан, «беспрестанно» дайым, үстү-үстүнө, токтоосуз, тынымсыз; «мгновенности» өтө тездик менен болгон кыймыл-аракеттин көрсөткүчтөрү «одним махом» бир ирмөө менен, «мгновенно» өтө тездик менен, көз ирмегенче, көз ачып жумганча; «завершенности/незавершенности» бүткөн/бүтпөгөн «уже скоро полдень» түшкө жакындап калды, «ешё» дагы, жана, да; «совсем» такыр, таптакыр; «темпа протекания» өтүшүнүн темпи «медленно» жайбаракат, жай, акырын; бат, тез, ылдам ж.б. [98, 50-51].

Жогоруда каралган лексикалык аспектуалдуулукта (этиштик жана этиштик эмес) олуттуу айырмалык бар. Бул жөнүндө Ю.С.Маслов төмөнкү ойду билдирет: «Способ действия заключен в самом глаголе – специальном выразителем действия в языке. Выражение способа действия неотделимо от выражения самого действия. Поэтому способ действия является одним из основных (наряду с глагольным видом) элементов аспектуальности» [98, 51 б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча кыймыл-аракеттин аткарылуу

ыкмасы этиштин өзүндө көрсөтүлөт. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы кыймыл-аракеттин өзүнөн ажырагыс түшүнүк. Ошондуктан кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы этиштик түр менен катар аспектуалдуулук элементтеринин негизгилеринен болуп эсептелет. Ошону менен бирге, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларын берүүдө этиштик эмес лексикалык каражаттардын катышуусу дагы олуттуу мааниге ээ.

А.В.Бондарко аспектуалдуулукка берген аныктамасында мындай деп туура белгилейт: «Аспектуальность – понимается нами как семантический категориальный признак «характер протекания действия и распределения действия». К аспектуальности относятся такие характеристики протекания и распределения действия во времени, как ограниченность/неограниченность пределом, наличие/отсутствие внутреннего предела, представление действия как протекающего процесса или ограниченного пределом целостного факта кратность, длительность, выделение той или иной фазы действия...» [33, 40-41б.б.].

Ал эми Ю.С.Маслов аспектуалдуулук маанилеринин тилде колдонулушу боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «Глагольный вид как грамматическая категория существует хотя и во многих языках, но все же не во всех языках. Но аспектуальные значения, так или иначе выраженные, представлены по всюду. В ряде языков, таким образом, есть аспектуальность без вида («аспектуальность без аспекта») или как её иногда называют, «акциональность» [99, 14 б.]. Окумуштуунун пикири боюнча түр грамматикалык категориясы көпчүлүк тилдерде бар болсо дагы, бирок баардык тилдерде учурай бербейт. Ал эми аспектуалдык маанилер баардык тилдерде кездешет. Айрым тилдерде түр жок болсо дагы, аспектуалдуулук категориясы бар. Маселен, немец тилинде түр категориясы жок болсо дагы, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы «способы действия» категориясы бар.

Жыйынтыктап айтканда, жогоруда окумуштуулардын изилдөөлөрүнө, берген аныктамаларына таянуу менен аспект жана аспектуалдуулук тилде кездешкен татаал лексика-грамматикалык категориялар экендиги ачык

көрүнүп турат, ошону менен бирге, азыркы кыргыз тилинде бул таптакыр изилдене элек татаал маселелердин бири экендиги баарыбызга белгилүү.

1.3 Түрк тилдериндеги түр категориясынын изилдениш тарыхы.

Түрк тилдериндеги этиштин түр формаларын изилдөө үч жүз жылдык тарых менен өлчөнөт. XVIII кылымда эле грамматисттер түрк тилиндеги этишти баяндап жатып атоочтуктан же чакчылдан жана *а-* жардамчы этиштен турган кээ бир аналитикалык формаларды белгилешкен (156, 131б.). Бул формалардын толугураак тизмеси XVIII кылымда түзүлгөн башка түрк тилдери боюнча грамматикаларда берилген. Мисалы, И.Гигановдун татар тилинин грамматикасында –*эди* менен 12 аналитикалык форма жана дагы *бол-*, *кел-* жана *ал-* деген сөздөр менен тизмектешкен 3 аналитикалык форма келтирилет [54, 91-97; 90, 94 б.] XVII жана XVIII к.к. грамматисттери жана алардын катарында И.Гиганов дагы аналитикалык формаларды морфологиялык бирдиктердин катарына кошкон жана аларды аффиксалдык формалар менен бир катарда карашкан.

XIX кылымдын биринчи жарымындагы грамматикаларда этиштин аналитикалык формаларына андан мурунку эмгектердегидей эле мамиле байкалат, бирок бул формаларды баяндоодо алар бир кыйла бышыкталып тагыраак берилген, өзгөчө М.Ивановдун эмгегинин пайда болушу менен биринчи жолу «*барганым бар*» «*я ходил*» сыяктуу форма белгиленген, ошондой эле шарттуу жана баяндагыч ыңгайлардын маанисилерин жакшы ачып берген [70].

Ал. Архангельский өзүнүн грамматикасында түрдү уюштурган (анын ою боюнча) этиштерди көрсөтөт. Ал төмөндөгүдөй оюн билдирет: «вид окончательный, подобно начинательному не имеет для себя специальной приставки, но образуется при помощи глагола бетермек – оканчивать, требующего другого глагола в форме прошедшего соединительного причастия, напр.; мин ашап бетердем - я кончил есть, наелся; мин язып бетердем - я кончил писать, написал и т.п. [5; 45б.].

Ал. Архангельский татар тилинин материалдарынын негизинде жалпы түркологияда биринчилерден болуп тутумдаш этиштер (составные глаголы) түрдү көрсөтөт деген тезисти сунуштайт. Бул көз караш Ал. Архангельский тарабынан биринчи болуп айтылган, ал гана эмес революцияга чейинки жалпы түркологияда дагы өзүнчө обочолонуп турат.

Революциядан кийин түр тууралуу биринчи эскертүүнү М.Курбангалиевдин салыштырма грамматикасында көрүүгө болот. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй аныктама берет: «деепричастия настоящего времени на -п в сложной форме вместе с вспомогательными глаголами кит – уходить, уйти; кил – приходиться, прийти; тор – стоять, находиться; жибер – отправлять, отправить; ал – брать, взять; кара – смотреть; жит – достигать, достичь; чык – выходить, выйти; бетер – кончать, кончить; бет – кончатся соответствуют русскому неопределенному наклонению или изъявительному наклонению совершенного вида. Например: *бу уләннәр яшерәп ките* – эта трава зазеленела, *мин алманы ашап бетердем* – я съел яблоко и т.д.» [89, 87б.].

Ошентип, М.Курбангалиев тутумдаш (составные) этиштерди орус тилиндеги «совершенный вид» этиштерине туура келет деп эсептейт.

Ал эми кийинки татар лингвисттеринен Н.З.Бакеева түр категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: «в пределах изъявительного наклонения в конечном счете перевешивает идея завершенности и незавершенности, выражающаяся формами времени, и глаголы с этой точки зрения могут быть разделены на две большие группы» [12, 42 б.].

В.Н.Хангильдин атайын тутумдаш этиштерге токтолот. Анын ою боюнча жардамчы этиштер тутумдаш этиштерди жасоодо негизги этиштин грамматикалык табиятына жана семантикасына таасир этет. Татар тилиндеги этиштер бүткөн жана бүтпөгөн категорияны жасай албайт, татар тилине мүнөздүү ар кандай түрдүк боёкчону берет деп белгилейт [161, 165-170 б.].

Түрк тилдериндеги түр маселесине арналган эмгектерде үч негизги багытты бөлүп кароого болот. Алардын бири – түрк тилдери үчүн түр

категориясы реалдуу, ал эми жардамчы этиштер түрдү жасоочу (уюштуруучу) каражат деп эсептеген тилчилердин оюн бириктирген багыт. Бул багыттын башталышы түркологияда В.А.Богородицкийдин ысмы менен байланыштуу. 1934-жылы окумуштуу түр категориясына карата төмөнкүдөй оюн билдирет: «категории глагола в значительной мере аналогичны с русским глаголом (залог, вид, наклонение, времена, числа и лица), но они выражаются в значительной мере своеобразно, в соответствии основному характеру этих языков, агглютинативно-постпозиционному, именно суффиксами и отчасти вспомогательными глаголами (некоторые категории вида) [22, 170 б.].

А.К.Боровков уйгур тилинде кыймыл-аракеттин бүтүшү, аякталышы түшүнүгү тууралуу төмөнкүдөй ойдо болот: «понятие законченности, завершенности действия выражается в уйгурском языке описательно, посредством особых вспомогательных глаголов. Но подобно тому, как в русском языке глагольная приставка (предлог) обычно обращает глагол несовершенного вида в совершенный и вместе с тем привносит новый оттенок значения, описывая как бы характер самого действия, его направления.

Отсюда вытекает общее правило: глаголы совершенного вида в уйгурском языке не могут быть простыми по составу и образуются из деепричастия прошедшего спрягаемого глагола и одного вспомогательного глагола, привносящего одновременно новый оттенок значения, направление действия» [40, 176 б.].

А.К.Боровковдун пикири боюнча уйгур тилинде түрдүн үч формасы бар: «многократные» (көп жолу кайталануучу), «совершенный» (бүткөн) жана «несовершенный» (бүтпөгөн). Окумуштуу этиштин бүткөн түрү, бүтпөгөн түр формаларын көрсөтүүдө түзүлүшү боюнча татаал этиштен, тактап айтканда, өткөн чактагы чакчыл этиштен жана көмөкчү этиш аркылуу уюшуларын белгилейт.

Көрүнүктүү илимпоз, түрколог Н.К.Дмитриев өзүнүн «Башкыр тилинин грамматикасы» аттуу фундаменталдуу эмгегинде түр категориясына карата билдирген оюна токтолуп көрөлү: «Не смотря на все эти ограничения, мы склонны признать, что в башкирском языке существуют несовершенный, совершенный и многократные виды, применение которых, однако, распространяется не на все глагольные формы. Эти виды выражаются синтетическим путем и могут быть названы глагольными видами 1-й категории. Громадное большинство тюркских видов относится только ко 2-й категории, поскольку выражается аналитически. Глагольные виды 2-го типа состоят из комбинации деепричастия и спрягаемой формы модального глагола. К модальным глаголам относятся: алыу (брать), биреу (давать), килеу (приходить), китеу (уходить), барыу (идти, ходить), йөрөү (двигаться), тороу (стоять), сыгыу (выходить), сыгарыу (вывозить), ятыу (лежать), бөтөрөү (кончать), калыу (оставаться) и т.д.» [63, 196 б.]. Демек, окумуштуу башкыр тилинде бүткөн, бүтпөгөн жана көп жолу кайталанган түр категориялары бар экендигин, бирок алардын колдонулушу бардык этиштик формаларга тарала бербегендигин белгилейт. Этиштик түрлөрдү 2 категорияга бөлүштүрөт. Биринчи категориядагы түрлөр синтетикалык жол менен жасаларын жана алардын аздыгын, ал эми 2-категориядагы түрлөрдүн басымдуу бөлүгү аналитикалык жол менен чакчыл формадагы этиштер жана модалдык сөздөрдүн комбинациясынан турарын белгилеп модалдык этиштерге мисалдар келтирет.

В.А.Богородицкийдин ишин улантып, анын көз карашын өнүктүргөн А.И.Харисов болгон. Окумуштуунун түр категориясынын жасалышында жардамчы этиштерге карата билдирген ою: «вспомогательные глаголы – или модальные, как их называют более удачно, - в башкирском языке играют большую роль в образовании категории вида» [162, 16 б.]. А.Харисов башкыр тилиндеги түрлөрдү «начинательный» (башталгыч), «длительный» (узакка созулган), «законченный» (бүткөн) болуп мүнөздөлөрүн белгилейт.

Р.И.Терегулова жана К.З.Ахмеров «Орус жана башкыр тилинин салыштырма грамматикасы» аттуу эмгегинде ушул эле ойду өнүктүрүшөт. Алардын ою боюнча башкыр тилинде орус тили сыяктуу, негизинен, эки түр аныкталат: «совершенный» бүткөн жана «несовершенный» бүтпөгөн. Бул түрдүк боёкчо башкыр тилинде көпчүлүк учурда аналитикалык жол менен, б.а, негизги этишке жардамчы (модалдык) этиштерди кошуу менен жасаларын белгилешет [149].

Белгилүү окумуштуу, түрколог А.А.Юлдашев дагы башкыр тилинде бүткөн «совершенный» жана бүтпөгөн «несовершенный» түр категориясы бар деп эсептейт [174, 378 б.].

Түрк тилиндеги түр маселесине арналган диссертациялык иштер корголгон. Алардын ичинен көбү, тактап айтканда, Г.Ш.Шарипов [172] , И.Е.Маманов [93], М.К.Уюкбаев [159], Д.Бердыев [20] конкреттүү материалдын негизинде В.А.Богородицкийдин [22], А.К.Боровковдун [40], Н.К.Дмитриевдин көз караштарын өнүктүрүшөт. И.Е.Маманов [93], М.К.Бердыев [20] этиштерди бүткөн «совершенный» жана бүтпөгөн «несовершенный» түрлөргө бөлүштүрүшөт.

Г.Ш.Шарипов А.И.Харисовдун жолун улантып түр категориясын изилдөөдө «начинательный» башталгыч, «продолжительный» узакка созулган жана «результативный» жыйынтыктоочу түрлөрдү бөлүп чыгат. Ал жардамчы этиштер түрдү уюштуруучу негизги каражат болуп саналат деп эсептейт [172].

Түркологиядагы башка, экинчи көз карашты жактаган окумуштуулардын тобу жардамчы этиштер түр категориясын билдирбейт жана кээ бир гана түрдүк мааниге ээ болушат деген пикирди билдиришет. Мындай тезисти түркологияда биринчилерден болуп Н.И.Ашмарин сунуштайт. Окумуштуу чуваш тилиндеги түр категориясынын жасалышы боюнча төмөнкүдөй ойдо болот: «Чувашские глаголы почти не имеют особых форм для выражения видовых отличий, и поэтому, в большой части случаев, могут обозначать одной и той же формой как действие

неоконченное, дпящееся, многократное или обычно совершающееся, так и действие только начатое, оконченное, однократное. Напр. Форма «татам» означает не только я стоял, но и я встал, форма «есрем»- я пил, я попил, я выпил, «килме» - приходить, прийти и т.д. Чтобы избежать неопределенности язык прибегает частью к удвоению глагольных форм, в особенности же к вспомогательным глаголам, присоединяя их к деепричастию на -а,-е, или же чаще к деепричастию на -са, -се основного глагола» [9, 40-41б.]. Окумуштуунун пикири боюнча чуваш тилиндеги этиштерде түрдүк айырмалыкты билдирүү үчүн атайын формалар жокко эсе, ошондуктан көпчүлүк учурда бир эле форма аркылуу бүтпөгөн, узакка созулган, көп жолу болгон, башталган, бүткөн, бир жолу болгон кыймыл-аракеттерди билдирүүдө негизги этишке чакчыл мүчөлөр уланып ага жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жасаларын белгилейт.

Чуваш тилчилери Н.Ашмариндин пикирин колдоп жардамчы этиштер түрдү көрсөтпөйт деп белгилешет. Чуваш тилиндеги түр жөнүндө талкуулоону жыйынтыктоочу макалада төмөнкүдөй тыянакка келишет: «после основательного изучения вспомогательного глаголов, а также деепричастных и личных форм глагола, стоящих перед вспомогательными глаголами, можно прийти к следующему выводу: хотя в чувашском языке вспомогательные глаголы часто могут передавать видовые значения, но образовать категорию вида они не могут. Для того чтобы вспомогательные глаголы могли образовать категорию вида, они должны выражать видовое значение при сочетании с любым глаголом. Но никакой вспомогательный глагол чувашского языка в сочетании с любым глаголом не выражает вида: в сочетании с одной деепричастной формой этот же глагол выражает другое видовое значение. Какой вспомогательный глагол может сочетаться с какими глаголами, это зависит от многих причин: от семантики вспомогательного глагола, а также и от значения формы основного глагола. Таким образом, вспомогательный глагол в чувашском языке полностью не перешел в служебное слово, которое могло бы образовать грамматическую категорию

вида» [158, 206.]. Демек, жогоруда көрүнүп тургандай түр категориясынын жасалышында жардамчы этиштер каалаган этиштер менен айкалыша албайт, кайсы жардамчы этиш кандай этиштер менен айкалыша алары, бул жардамчы этиштин семантикасына жана ошондой эле негизги этиштин формасына байланыштуу болот. Ошентип, чуваш тилиндеги жардамчы этиштер грамматикалык түр категориясын уюштура албайт деген жыйынтыкка келишет.

Ушул эле ойду көрүнүктүү түрколог Д.М.Насилов дагы улантат. Окумуштуунун пикири боюнча түрк тилдериндеги этиштик түр категориясын жок деп эсептейт. Түр категориясынын жардамчы этиштер аркылуу жасалышы боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «Употребление указанных вспомогательных глаголов для выражения пространственного направления действия наблюдается в очень широких пределах, по семантике глагольных сочетаний не характеризует все же возникновения признаков вида» [106, 38-48б.]. Окумуштуунун пикири боюнча мейкиндик багыттагы кыймыл-аракетти билдирүүдө көмөкчү этиштердин кеңири колдонулгандыгы байкалат, ошондой болсо да этиштик айкалышуусу боюнча түрдүн пайда болушун мүнөздөй албайт.

Б.А.Серебренников СССР ИАнын корреспондент мүчөсү Алма-Атада өткөн кеңешмедеги өзүнүн докладындатүрк тилдериндеги түр маселеси боюнча бардык айтылган ойлорду талдоого коёт жана анализденген фактылык материалдын негизинде түрк тилдериндеги жардамчы этиштер түр категориясын жасай албайт, түрдүк гана мааниге ээ боло алышат деген тыянакка келет [134, 12-30 б.б].

Казак ССРинин ИАнын академиги С.К.Кенесбаев, филология илимдеринин доктору Г.Д.Санжеев, Казак ССРинин ИАнын корреспондент мүчөсү С.А.Аманжолов дагы түрк тилиндеги тутумдаш этиштер түр категориясын уюштура албайт деп белгилешет [132, 61-65б.].

Этиштик түргө болгон үчүнчү көз караш түр грамматикалык категориясы менен кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү семантикалык

категорияларынын (характер протекания действия) аралашуусу менен байланыштуу каралат. Көрүнүктүү окумуштуу, СССР ИАнын академиги В.В.Виноградовдун түр категориясы, тактап айтканда, бүткөн жана бүтпөгөн түргө карата төмөнкүдөй оюн билдирет: «Как известно совершенный вид обозначает достижение внутреннего предела, а несовершенный – выражает действие, не содержащее указания на достижение внутреннего предела, характер же протекания действия обозначает способ выражения вариантов глагольного действия («интенсивность», «множественный», «результативный»)» [45, 309б.]. Окумуштуу кыймыл-аракеттин өтүү мүнөзүн күчөгөндүк, көп жолу кайталануучу, жыйынтыктоочу ж.б. маанилерине ажыратып, бул категориялар, негизинен, этиштин лексикалык маанисине байланыштуу болорун белгилейт. Үчүнчү көз карашты жактагандар түрк тилдеринде түр категориясы бар деп эсептешет, бирок аларда «түр» термини бүткөн жана бүтпөгөн түр категориясын билдирбестен, кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүн (характер протекания действия) билдирет деген пикирге келишет.

Бул багыттын өкүлү көрүнүктүү окумуштуу, түрколог Н.А.Баскаков түр категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: «категория вида (как и категория залога) представляет собой объективную характеристику действия, но уже не в смысле его взаимоотношения с субъектом или объектом действия, что характерно для залоговых форм, а с точки зрения характера самого процесса действия или состояния, протекающего в пространстве и времени» [15, 352б.].

Ошентип, окумуштуу түр деп (мамиле категориясы сыяктуу) кыймыл-аракеттин объективдүү мүнөздөмөсүн билдирет, мамиле категориясына мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттин объектиси же субъектиси менен катыштыгы маанисинде эмес, мейкиндикте жана убакытта өткөн кыймыл-аракеттин же ал абалдын процессинин өзүнүн мүнөзүнө карата алганда. Ошондуктан каракалпак тилинин грамматикасы тууралуу өзүнүн капиталдык эмгегинде бүткөн жана бүтпөгөн түр грамматикалык категориясына эмес,

түрк тилдериндеги этиштерге таандык болгон кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүнө туура келген аныктаманы иштеп чыгат.

Ушул эле көз караштан З.И.Алиеванын диссертациялык иши каралган, «түр» термини бүткөн жана бүтпөгөн түр грамматикалык категориясы каралбастан, азербайджан тилиндеги этиштердин түрдүк маанилери каралат [6].

Түркологияда биринчилерден болуп Ф.А.Ганиев татар тилиндеги татаал вербалдуу (сложновербальные) конструкциялар менен ишке ашкан маанилерди кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү категориясына же кыймыл-аракеттин аткарылыш ыкмасына киргизет жана теориялык ушул негизде аларды баяндап жазат [52, 116-172б.].

Ал өзүнүн монографиясында этиштердин «предельность, неопредельность» чектелгендик, чектелбегендик түшүнүгүн кеңири колдонгон. Ал кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы категориясын татар тилинде лексико-семантикалык кубулуш катары карап, лексико-грамматикалык категория катары квалификациялайт. Автор татар тилинде «предельные» чектелген этиштерди бөлүп карайт: (капларга «закрывать», «закрывать»; төшөргө «спускаться», «спуститься»; табарга «находить», «найти»; сындырарга «ломать», «сломать» ж.б.) «неопредельные» чектелбеген (уйлынарга «думать», эзлерге «искать», түзөргө «терпеть»; аңкырга «пахнуть» ж.б.) жана нейтралдуу же эки ача «двойственные», ар түрдүү контекстте чектелүү «предельные» жана чектелбеген «неопредельные» болушат (уқырга «читать», «прочитать»; язарга «писать», «написать»; утырарга «сидеть», «сесть»; ятарга «лежать», «лечь» ж.б.) Ушуга эле окшош татаал (сложные), тутумдаш (составные) этиштер бөлүштүрүлөт. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй төмөнкүдөй оюн билдирет: «предельность и неопредельность составного глагола... зависит от вспомогательного глагола, если вспомогательный глагол предельный, то и составной предельный, если же вспомогательный неопредельный, и составной неопредельный» [52, 104б.].

Ф.А.Ганиев татар тилиндеги этиштердеги түрдүк мүнөздөлүшү тууралуу монографиясында жана кийинки эмгектеринде этиштеги контексттин жана лексикалык маанинин өзгөчө ролун баса белгилейт. Мындан тышкары татар тилинде этиштик түр менен чак формаларынын ортосундагы катышы боюнча төмөнкүдөй оюн айтат: «вопрос об отношении временных форм к глагольному виду в татарском языкознании до сих пор остается нерешённой и спорной проблемой» -деп татар тилинде чак формаларынын этиштик түргө карата болгон катышы чечилбеген, талаш-тартыш маселе бойдон калуусун белгилейт [53].

Түрдүн жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынын (способы действия) маанисин так ажыратууну талап кылып Ф.А.Ганиев акционалдуу маанилердин ар түрдүүлүгүнө көңүл бурат. Анын ою боюнча алардын саны татар тилинде жүзгө жетет, бирок аларды сегиз топко бириктирүүгө болот: 1) «начинательность» башталгычтык; 2) «направленность» багытталгандык; 3) «длительность» узакка созулгандык; 4) «множественность» көп жолу кайталангандык; 5) «частичное развитие действия» кыймыл-аракеттин толук эмес өнүгүшү; 6) «внезапность» күтпөгөн жерден болгондук; 7) «результативность» натыйжалуулук; 8) «завершенность» бүткөндүк, аяктагандык [53, 55б.].

Окумуштуулардын изилдөөлөрүнө таянсак, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы грамматикалы күч жол менен берилет: аффиксация, редупликация жана жардамчы этиштердин катышы менен аналитикалык тутумдаш этиштер аркылуу жасалат. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы (Aktionsart) терминин өзүнүн эмгектеринде П.И.Кузнецов, А.Н.Тихонов, М.П.Чхаидзе, Х.М.Сайкиев, Н.Оралбаева, Л.Юхансон, Э.Р.Тенишев, Р.М.Бирюкович, Д.Г.Тумашева жана башка бир катар түркологдор колдонушат [107, 111-120б.].

М.П.Чхаидзе марий тилиндеги жупташкан этиштердин (спаренные глаголы) маселесин чечүүдө түрк тилдериндеги бивербалдуу конструкцияларды карап чыгууга белгилүү орун бөлүп берет. Бул

конструкциядагы «финитивдүү формадагы» этиштер жана мындайча аталган этиш «модификаторлор» (бул терминди түркологияда биринчи жолу 1944-ж. А.И.Харисов колдонгон) эки топко бөлүштүрөт: «целестремленные» максаттуу, максатка багытталган (атап айтканда «предельные» чектелген) жана «нецелестремленные» максаттуу эмес, максатка багытталбаган («непредельные» чектелбеген) этиштер [169, 31-366.]. Жупташкан этиштердин негизги функциясын автор төмөнкү учурдан көрөт: «не в выражении вида (аспекта), а в выражении способа или характера протекания действия, передаваемого главным глаголом спаренного сочетания, т.е. акционсарта», атап айтканда, түрдөн (аспектиден) көрбөстөн, жупташкан айкалыштын негизги этиш аркылуу берилген кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынан акционсартан көрөт [170, 19-206.].

Славян үлгүсүндөгү бүткөн түр изилденген бир да тилде жоктугун моюнга алат жана бул тилдерде аспектуалдык маанилерди көрсөтүүдө «форманын үстүндө контексттин приоритеттүүлүгү» белгиленет. Чхаидзе ошондой эле финн-угор, алтай жана башка тилдердеги этиш-модификаторлордун типологиясынын кээ бир маселелерин эскертип өтөт.

Көрүнүктүү окумуштуу, түрколог М.Г.Сейфулин түр жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «вид и способ действия характеризуют глагол одновременно, но с разных сторон» ошону менен катар «видовые значения, значения способа действия лексические значения должны четко различаться», - деп түр категориясы менен кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы жана лексикалык маанилерди так ажыратуу керектигин белгилейт [133; 190,193б.]. Окумуштуу түр категориясы боюнча төмөндөгүдөй пикирде болот: «произвольного понимания семасиологической природы вида явилась искусственно поднятой проблемой вида в современной тюркологии». Ал түрдүк маанини кыймыл-аракеттин чектелүүсү жана процессинин ички бүтүүсү менен байланыштырат. Этиштик кыймыл-аракеттин лексикалык мүнөздөмөлөрү жана анын өтүшүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүү түрк тилдеринде көмөкчү

этиштердин жардамы менен ишке ашат, бул башка семантикалык планга тийиштүү болот жана сөз жасоодо лексика чөйрөсүнө кирет деп белгилейт. Автор түрк тилиндеги жардамчы этиштерди орус тилиндеги «приставкалар» менен салыштырып карайт. Окумуштуу бул тууралуу мындай деп белгилейт: «...отождествлять русские приставочные глаголы с тюркскими сложными во всех их лексических и грамматических проявлениях» [133; 195б.].

Этиш-модификаторлору менен түрк бивербалдуу конструкцияларды П.И.Кузнецов этиштин «видовым аспектам» түрдүк аспектилеринин катарына кошот, «түрдүк» маани Aktionsart маанисинде колдонулат [87, 218-219б.]. Кийинчирээк ал «видовой аспект» термининен натыйжасыз катары баш тартат, себеби анда «түр категориясынын башкы бөлүштүрүлүшү–аспектиге (же түр категориясына) жана акционалга» чагылдырылган эмес [86,71б.]. Анын үстүнө акционалдык формалар негизги этиштин маанисине кыймыл-аракеттин өтүү мүнөзү («длительность» узакка созулгандык, «интенсивность» күчөтүлгөндүк, «внезапности» күтүлбөгөн жерден болгондук ж.б.) кошумчалайт. Ал кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы терминин кыскалыгына ыңгайлуулугуна карап «акционал» терминине алмаштырган. Түрдүк разряддарды П.И.Кузнецов баяндагыч ыңгай формаларынын чегинде бөлүп карайт, алар экөө – (законченный) бүткөн жана (незаконченный) бүтпөгөн түр [84;100-110б.]. Бул формалар өз ара толук же жарым жартылай дистрибуция катышында болушат жана өз ара айырмаланышат, түрдүк (аспектуалдык) маани менен чактардын бирөөнө таандык болот. Ошентип, П.И.Кузнецов аспектуалдык семантиканы түрк этиштеринин түр-чактык «видовременной» системасына киргизүү менен, синтаксистик-морфологиялык комбинацияларда модификацияланган этиштер менен(-iver,-ip dir, -ip l-a kal,-ip git- ж.б.) көрсөтүлгөн акционалдык маанини карама каршы коёт. Чактык формалардын түрдүк семантикасы катышында жана алардын карама-каршылыгын П.И.Кузнецов Л.Юхансондун идеясына жакындоо менен өнүктүрөт [88; 20-22б.].

Н.Оралбаева казак тилиндеги аналитикалык этиштерди изилдөөдө үч түшүнүктү колдонот: «характер протекания действия» кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү, «способ совершения действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы, «стадия, или фаза, действия» кыймыл-аракеттин өсүү баскычы же өрчүү фазасы [112].

Окумуштуунун изилдөөсү боюнча, биринчи түшүнүк – кеңири түшүнүк болуп саналат. Ал башка эки түшүнүктү бириктирет, анткени алар кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылышынын жеке өзгөчөлүгүн чагылдырышат. Ал бөлүп караган үч фазанын ар бирине - «начальный» баштапкы, «развития» өнүгүшү жана «завершения» бүтүшү – өзүнчө аткарылуу ыкмасына (отдельные способы действия) тиешелүү болушу мүмкүн жана бул же тигил кыймыл-аракеттин кантип аткарылгандыгы же аткарылып жаткандыгын көрсөтөт. Бул боюнча окумуштуу төмөнкүдөй белгилейт: «как совершалось или совершается то или иное действие» [112, 98б.].

Автор казак тилинде кыймыл-аракеттин 12 аткарылуу ыкмасын белгилейт: «притворное» калп, жалган, «недостаточное (прерванное)» жетишерлик эмес бөлүнгөн, «целестремлённое» максаттуу, «совершённое с особым старанием» өзгөчө аракет менен иштелген, «совершённое с безразличием» көңүл коштук менен иштелген, «неожиданное» күтпөгөн жерден, кокусунан, «мгновенно-семельфикативное» өтө тез аракетте, «совершенное с особым усилием» өзгөчө күч жумшоо менен аткарылган, «продолжительное» узакка созулган, «ограничительное» чектелген, «неспешное действие» шашылыш эмес кыймыл-аракет жана ишке ашууга даяр «действие готовое к совершению» [114, 130-180б.]. Көрсөтүлгөн кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмалары тилде аналитикалык конструкциялар менен берилет. Н.Оралбаева түр категориясы жана кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү категориясын ажыратууну талап кылат.

Р.М.Бирюкович чулум тилинде кыймыл-аракеттин этиштик ыкмаларын көрсөтүүчү бир нече формаларды бөлүп көрсөтөт [21, 32-43б.].

Автор бул тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «семантика глагольной основы такова, что позволяет определенные модификации выражаемого действия. Следовательно, способы действия предопределены семантикой глагольной основы, содержащей семы времени или интенсивности» [21, 35б.]. Окумуштуу чектелүү белгилерине (признаки предельности), (произвольности), (динамичности действия) кыймыл-аракеттин ыкчамдыгына ж.б. семантикалык структурасына өзгөчө маани берет.

Н.Н.Джанашианын пикири боюнча аналитикалык этиштер түрк тилинде кыймыл-аракеттин белгилүү мүнөздөрүн, ошонун ичинде түрдүк маанилерди берүү үчүн кызмат кылат. Бул жерде автор баарынан мурда кыймыл-аракеттин өтүшүнүн стадияларын-баскычтарын же сүйлөп жаткан учурга карата кыймыл-аракеттин өтүшүнүн модалдык-стадиалдык мүнөздөмөсүн белгилейт [61, 210-222б.]. Алар «перифрастикалык типтеги» тутумдаш этиштерге -yor/ -ar/-acak/-mis/-mekte +ol- формалары улануу менен жасалат. Бул формалар узакка созулган (длительную), (моментальную) тез, көз ачып жумганча, (привычную) адатка айланган, (результативную) натыйжалуулук баскычы, ошондой эле (намерения) ниет, каалоо баскычы (стадиясы); андан тышкары бул стадиялардын көпчүлүгү кыймыл-аракет өтүш мүнөзү сыяктуу көрүнүшүнө (кажущийся характер протекания действия) (типа –yorgibi ol-Imis gibi ol-) ээ болгон катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Н.Н.Джанашиа түрк этиштеринде категориянын ичиндеги формалардын системасы «стадиально-видовой характеристики действия» кыймыл-аракеттин өтүшүнүн стадиалдык түрдүк мүнөзү бар экендигин болжолдойт [61, 211-213б.].

Н.Н.Джанашиа dur-,ver-,kal- модификаторлору менен тутумдаш этиштерди кыймыл-аракеттин өтүшүнүн күчөгөндүгү (интенсивности) категориялык маанисине ээ болгон формаларга кошот [61, 222-234б.]. Бул этиштердин жардамы менен күчөгөндүк, (мгновенная) өтө тез жана (продолжительная) узакка созулган маанилери берилет, акыркы экөө бир нече семантикалык подтиптери менен көрсөтүлгөн. Ошентип, Н.Н.Джанашиа

түрдүк маанини түрк этиштериндеги перифрастикалык формаларда гана бар экендигин эсепке алат, интенсивдүүлүк түшүнүгү менен кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы түшүнүгүн көрсөтөт.

Түрк тилдериндеги бивербалдуу конструкцияларды кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларынын каражаттары катары атайын изилдөөгө арналган эмгек татар тилиндеги жардамчы этиштер тууралуу Клаус Шёнигдин монографиясы эсептелет [189]. Автор аспект (түр) жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын (Aktionsart) так ажыратат. В.Порцигдин аныктамасын негизге алат, ал Г.Якобзон сыяктуу аспектте өтүп жаткан процеске карата болгон көз карашты көрөт: «видел в аспекте точку зрения на протекающий процесс (течение-событие), а в способе действия – отображения того, как протекает само действие или событие, то есть признавал, что «способ действия и вид являются двумя различными измерениями глагольного значения» [96, 41б.], ал эми кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасында окуянын же кыймыл-аракеттин өзү кандайча өтөрү чагылдырылат, б.а., кыймыл-аракеттин аткарылуусу көрсөтүлөт. К.Шёниг өзүнүн монографиясында Ларс Юхансондун оюн тереңдетип, андан ары өнүктүрөт [181]. Ал өз кезегинде скандинавия аспектологиялык мектебине таянат (Нурен, Рундгрэн ж.б.). Л.Юхансондун монографиясы түрк этиштериндеги түр чактык формалардын түрдүк (аспектилик) маанилерин баяндап жазып чыгууга арналып, кыймыл-аракеттин жасалуу ыкмасы ошого байланыштуу гана каралган. Ал эми Шёниг өзүнүн изилдөөсүнүн борборун так акционалдык мааниге алып келет. Татар тилинде чакчылдардын жардамы менен уюштурулган конструкциялар -п же дагы -а га жана жардамчы этиштер менен тор- «стоять», утыр-«сидеть», ят-«лежать», йөр-«ходить», ал- «братъ», бир-«давать», бет-«кончатъся», бетер- «кончатъ», башла- «начинать», кал-«оставатъся», жибер-«отправлять», кит-«уходить» аркылуу жасалат. Автор өзүнүн ишинде ага чейинки эмгектерге жана баарынан мурда Ф.А.Ганиевдин жана А.А.Юлдашевдин эмгектерине таянат [52; 176].

Автор кыймыл-аракет/процесс эки чекте – «начальный» башталгыч (инициалдуу) жана «конечной» бүткөн жери (финальной) жайгашуусун белгилейт. К.Шёниг бардык фазалык маанилерди Л.Юхансондун жолун улантып түрдүк аспектилик эмес акционсарттык, акционалдык маанилерге кошот, анткени аларда кыймыл-аракеттин маанилери «объективдүү» берилет, ушуну менен бирге бул мүнөздөмөлөр өз алдынча эмес, башка тилдик каражаттар менен айкалышуусу аркылуу жасаларын эске алыш керек. Жардамчы этиштерди К.Шёниг кыймыл-аракеттин чакчыл формасы менен жасалган спецификаторлор (модификаторлор) катарында карап чыгат. Жалпы жонунан алганда бивербалдуу конструкциялар этиштеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларын берүүдө кызмат кылат.

К.Шёнигдин монографиясында этиштеги кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларынын жаңы концепцияларынын бири ишке ашкан. Ал кыймыл-аракеттин татаал фазалык структурасына (түзүлүшүнө) жана анын өзгөчөлүгүнүн мүмкүн болгон типтерин көрсөтүүгө таянат.

Түрдү жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларын (способы действия) ырааттуулук менен бөлүп кароо айрым түрк тилдеринин грамматисттеринин энчиси болуп калды. Мисалы, А.Н.Кононов өзүнүн орхон-енисей эстеликтеринин тилинин грамматикасына «Кыймыл-аракеттин аткарылыш ыкмасы категориясы» («Категория способа действия») бөлүмүн алгачкылардан болуп киргизген, ал бөлүмдө этиш-модификаторлор менен татаал вербалдуу конструкциялар жана аффикс-модификаторлор менен аффиксалдык пайда болуулар баяндалып берилген [80, 197-200б.].

Ата мекендик түркологияда биринчилерден болуп А.Н.Кононов конкреттүү тилдин грамматикасында «характер протекания действия» кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү түшүнүгүн «вид» түр түшүнүгүнөн бөлүп караган [79, 263б.]. Салар жана сарыг-югур тилдеринин грамматикасында Э.Р.Тенишев буга туура келген бөлүмдөрдү «категория вида» түр категориясы деп карайт, чындыгында тагыраак бул категорияны

«Aktionsarta» категориясы деп атоо керектигин ушул эле жерде көрсөтөт [148, 169-170б.].

Бирок жалпы жонунан караганда «способы действия» кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы термини түркологиялык эмгектерге кыйындык менен кирет. Башкыр жана якут тилинин академграмматикасында авторлор түркология жаатындагы жана жалпы тил илиминдеги баардык баалуу жана маанилүү маалыматтарды эске алууну максат кылып коюшат. Башкыр тилинин грамматикасында этиштик лексеманын лексико-семантикалык модификациясы этиштердин ички сөз жасоочу катарына кошулган. Авторлордун пикири боюнча, семантикалык жактан бул модификаторлор төмөнкүдөй мүнөздөлөт: «чрезвычайной разветвленностью, не укладываемой ни в какие схемы глагола (вроде аспектов или способов глагольного действия языков иных систем) [57,211б.]. Татаал этиштик конструкциялар бул жерде «деривациялык морфологиянын» объектиси катары каралып, этиштин ички кошулуусу катары аныкталат. Бул тууралуу окумуштуу мындайча белгилейт: «Оно сводится «главным образом к так называемую видообразованию, под которым уже принято, наконец, понимать словообразованием, а не собственно грамматическую категорию вида, в конечном итоге связанную со словообразованием даже в русском языке, где она получила наибольшее развитие» [57, 213б.]. Кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы «способ действия» түшүнүгү бул жерде колдонулбайт, ошого карабастан баяндалган этиштик кошулуучу моделдер лексемалардын модификациясы семантикалык жактан берилген аспектологиялык түшүнүккө дал келет. Башка жагынан алганда башкыр тилинде сөзгө кошулуучу моделдер башка түрк тилдери сыяктуу кыймыл-аракеттин ыкмасынан тышкары башка маанилерди берүүдө да колдонулат.

Якут тилинин грамматикасында «Виды глагола» этиштик түргө арналган өзгөчө бөлүмү каралган, бул бөлүм Л.Н.Харитоновдун белгилүү эмгегинин негизинде жазылган [164]. Авторлор этиштик түргө төмөнкүдөй аныктама берет: «Вид глагола является объективной характеристикой

способа, особенности протекания действия, выражаемого глаголом» [59, 274б.]. Андан ары үч семантикалык топтун – кыймыл-аракеттин, абалдын (состояние) жана табышты тууроо (тууранды сөздөр) образдуу, көркөм этиштердин түрдүк мүнөздөмөсүн «видовая характеристика глаголов» өзүнчө баяндап жазып чыгат, ушуну менен бирге төмөнкүдөй тыянакка келет: «поскольку видовые значения являются непосредственным отражением объективных особенностей способа протекания действия, возможности видообразования ограничены лексическим значением глагольных основ» [ошол эле жерде 275]. Окумуштуунун пикири боюнча түрдүк маанилер кыймыл-аракеттин өтүшүнүн объективдүү өзгөчөлүгү болуп саналат, түрдүк жасалыштын мүмкүнчүлүктөрү этиштик негиздердин лексикалык маанилери менен чектелгендигин белгилейт.

Түрлөрдү берген маанилерине карата ажыратат: (множественно-многократный вид) көптүк-көп жолу кайталануучу, (ускорительный) ылдамдатылган, тездетилген, (начинательный) башталгыч, (длительный) узакка созулган, (законченный) бүткөн, (кратковременный) аз, кыска убактылуу кыймыл-аракеттер каралган жана ошондой эле (однократно-повторного звучания) бир жолку жана кайталаган добуш (үн) чыгаруу, (равномерно-длительного и учащенного-длительного звучания) бир кылка, текши-узакка созулган жана тез-тез болгон, ылдамдатылган-узакка созулган үн чыгаруу, образдуу, көркөм этиштер «раздельной и учащённой кратности» өзүнчө жана тез-тез болгон жана башка ушул сыяктуу этиштер мүнөздөлгөн. Якут тилинин өзгөчөлүгү болуп аналитикалык түзүлүүдөн тышкары кыймыл-аракеттин модификациясынын синтетикалык (аффиксалдык) формалары кеңири берилген. Бул тууралуу төмөнкүдөй оюн билдиришет: «Эти два ряда форм (аффиксальные и аналитические) взаимно дополняют друг-друга и образуют единую систему видовых форм. Основная часть аналитических форм вида имеет всеобщий, универсальный характер» [59, 275б.]. Жогоруда көрүнүп тургандай башкыр тилинин да жана якут тилинин да грамматикасында кыймыл-аракеттин аспектуалдык мүнөздөмөсү

аспектуалдуулуктун өзү менен фактылык жактан жалпы мазмуну дал келген «түрдүн» «кең» түшүнүгүндө каралган. Бул кубулуштардын мындан тагыраак квалификациясынан качуу аракети түрк тилдеринде объективдүү түрдө бар болгон, кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларын сөз жасоочу топко киргизет, бул маселени кароодо формаларды грамматикалаштырууга «жетишерлик» критерийлерди издөө жасалма классификацияга айланат жана берилген фактылардын маанисин ачууга жардам бербейт.

Түрк аспектисин изилдөөдө атайын белгилей кетүүчү багыт болуп аспектуалдык маани менен чактык формалардын байланышы эсептелет жана ошондуктан ар бир чактык форма түр-чактык форма катары каралат, бул учурда үстөмдүк кылган аспектилик, же темпоралдык маанини таануу эсептелет. Бул багыттын негиздөөчүлөрүнүн бири катары И.А.Батмановду эсептөө керек. И.А.Батманов теориялык жактан негиздөөгө умтулган. Бул маселе боюнча мындай деп туура белгилейт: «почему к категории времени, передаваемой формой, даже в позиции сказуемого перемещивается ещё и характер действия (эпизодичность, длительность, достоверность, недостоверность, категоричность, неопределенность и т.п.) [18,18-65б.] Ошону менен катар, И.А.Батманов аорист формасынын негизинде конкреттүү учур чак формасынын келип чыгуусу жөнүндө ойду сунуш кылат [18,51б.]. Бул пикир биз үчүн маанилүү болуп саналат.

Аспектуалдык мазмундун темпоралдык формага киргизилиши Н.К.Дмитриев, А.А.Юлдашев, Б.А.Серебренников, П.И.Кузнецов, Ф.А.Ганиев, С.Н.Иванов, А.М.Щербак, Н.Н.Джанашиа, Л.Юхансондун эмгектерине мүнөздүү. Б.А.Серебренников бул тууралуу мындай деп эсептейт: «видовое значение не связано с обязательным наличием в языке грамматического вида. Часто случается, что отдельные глагольные времена могут отличаться от других времён тем, что они характеризуются наличием определенного видового значения» [135, 26б.].

Дал ушул багыттын ишке ашуусун Л.Юхансондун монографиясында көрө алабыз, ал өз кезегинде Ф.Рундгренин концепциясына таянат. Бул

жөнүндө Ф.Рундгрэн мындайча жазат: «аспекты представляют первичный фактор, «время» с точки зрения языка – второстепенное дело» [188, 49-108б.]. Ошону менен катар окумуштуу мына ушул маселени мындай деп туура белгилейт: «в глагольной форме, подвергшейся темпорализации, аспект уже не может проявлять себя в полной мере, но он там не отсутствует. В результате темпорализации аспектуальных корреляций аспектуальные оттенки не исчезают, а именно принимают другой характер именно благодаря тому что временная определенность и аспектуальная семантика вступают в единство» [188, 58б.]. Бул жол менен барган Л.Юхансон түрк тилиндеги этиштердин түр-чактык формаларын «аспектуалдык идеяларды» ишке ашырган бинардуу системалардын оппозициясы катары негизги төрт белгиси боюнча көрсөтөт. Ар кандай оппозициялык катардын мүчөсү болуу менен, семантикалык жактан белгиленген (маркированные) формалар, ар бири өзүнчө аспектилик маанилерди көрсөтөт, алар «акционалдык фразанын» башка семантикалык компоненттери менен өз ара аракеттенишет.

Л.Юхансон «аспектуалдык фразанын» семантикасын так ажыратат, башкача айтканда, аспектилик маани этиштин түрдүк (түр-чактык) формасы менен берилген (предикациянын борбору) жана «акционалдык фразанын» семантикасы, этиштик лексема менен кыймыл-аракеттин таралуусунун өзгөчөлүгүн көрсөткөн башка конкретизаторлор менен бирдикте берилген конкреттүү кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасынын мааниси (Aktionsart) болуп саналат.

Ошентип, автор өзүнүн функционалдык анализинин концепциясында аспект жана кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасын (Aspekt: Aktionsart) так ажыратуу менен, алардын айтымдын (фразанын) ичинде өз ара аракеттешүүсүнө жол берет.

Түрк этиштеринин аспектилик белгилери семантикалык жактан ар түрдүү болуп саналат: бири этиш менен көрсөтүлгөн кыймыл-аракеттин фразалык структурасы менен байланышат (интратерминальность), экинчиси – прегнанция – кыймыл-аракет чагылдырган белги фокусту, актуализацияны

көрсөтөт, үчүнчүсү – мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин жыйынтыгын көрсөтүүдө өзгөчөлүгүн мүнөздөйт (посттерминальность), төртүнчүсү – баяндоо текстиндеги башка окуялардын арасындагы актуалдашкан окуяны белгилөөдө өзүн көрсөтөт [186; 84; 88; 50].

Жогоруда көрүнүп тургандай, көрсөтүлгөн белгилер, аспектуалдык фразанын ичинде айкалыша алат, алардын комбинацияларын баяндап жазуу, ошондой эле акционалдык детерминаторлор менен өз ара аракеттешүүсү Юхансондун монографиясында маанилүү бөлүм болуп саналат. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй тыянакка келет: «объединяются не столько общим значением, сколько единством назначения, т.е., функционально. Все они – средства аспектной интерпретации передаваемого действия, ибо (Aspekt, вид) автор определяет как категорию субъективного» [186; 466.].

Аспектилик формалардын мааниси тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «субъективные формы действия, выражающие то, как представляет себе говорящий протекание действия» [96, 396.]. Л.Юхансон ошондой эле Г.Енсендин аныктамасына да таянат: эти формы выражают, как «говорящий относится к процессу или как он хочет представить слушающему» [187; 274-2786.].

Л.Юхансондун изилдөөсүнө Ю.С.Маслов талдоо жүргүзүп төмөнкүдөй тыянакка келет: «Признание аспекта субъективной, или интерпретационной категорией [26, 47-506.], а способа действия (Aktionsart) категорией объективной, дает Л.Юхансону возможность не только «противопоставить» их семантически, но и описать их взаимодействие и взаимосвязанность в конкретных реализациях в тексте (автор избирает тексты, в которых наиболее ясно проявляются дистинктивные признаки системы – актуальные высказывание и повествование). Финитивные формы глагола в цельной фразе сигнализируют, как отмечает автор, о точке локализации действия или о точке ориентации, т.е., о темпоральной характеристике действия как такового или его отнесенности к иному темпоральному плану в сравнении с моментом речи. Для автора основными темпоральными понятиями,

существенными для описания видовременной системы турецкого языка, являются понятия «теперь», «тогда» [186,51,55,234б.] [96,39б.]. Ошентип, автордун концепциясында финитивдүү формаларда аспектилик жана темпоралдык формалар байланышат. Этиштин финитивдүү формалары бүтүн фразада кыймыл-аракеттин локалдашуу чекити тууралуу же багытталуу чекити, башкача айтканда, сүйлөө учуруна салыштырмалуу анын башка темпоралдык планга же кыймыл-аракеттин темпоралдык мүнөздөмөсү катары маани билдирет. Белгилей кетчү нерсе, аспект Л.Юхансондун түшүнүгүндө түрк этишинин түздөн-түз морфологиялык категория катары берилет, өзүнчө формалар лексикалык маанилердин биримдигинде карама-каршы коюлат, өзгөчө аспектуалдык грамматикалык белгилери боюнча (экинчи байланышта темпоралдык) маани менен жана ошон үчүн ар бир айтымда сөзсүз аспектилик (түрдүк) семантика көрсөтүлөт.

Л.Юхансон өзүнүн эмгегинде аспектилик маанилер менен өз ара аракеттешүүсүндө маанилүү болгон бир катар акционалдык белгилерге талдоо жүргүзөт, ошондой эле, этиштик лексемалардын семантикалык классификациясынын проблемаларын карап чыгат. Албетте, Л.Юхансон өзүнүн изилдөөсүндө чак формаларын жана аспектилик маанилерди ар кандай аталыш менен бөлүп караган, окумуштуу совет доорундагы биздин Ата мекендик жана чет өлкөлүк түркологдордун узак салттык изилдөөлөрүнө таянат. Советтик түркологияда түрк этиштеринин чактык формалардын аспектуалдык семантикасына П.И.Кузнецовдун жана Э.А.Грунинанын эмгектеринде терең анализ жүргүзүлгөн (акыркы изилдөөлөрдө ошондой эле Л.Юхансондун концепциясы эске алынат) [84, 101б; 60,12-15б.]. Э.А.Грунина түрк тилинин баяндагыч ыңгайында (индикативинде) ыңгай, чак жана аспект (түр) категориялары байланыштуу деген шилтемеден чыгат; ал анализ жүргүзүүдө чак менен аспекттин өз ара аракеттешүүсүнө өзгөчө көңүл бөлөт, категориалдык маанилердин татаал семантикалык комплексинде аспект «иерархиялык жактан багыныңкы категория» катары каралат. Аспект «анализдөөчү категория» катары түшүндүрүлөт, «кыймыл-аракетке

перспектива берет, башкача айтканда, анын бүтүндүгү эки аспектилик түрдө: имперфективдүү (несовершенный) жана перфективдүүдө (совершенный) көрсөтүлөт (бул жагынан автордун позициясы П.И.Кузнецовдун көз карашы менен жакындашат, ал дагы түрк тилинде аспектинин эки түрүн белгилейт: «бүткөн жана бүтпөгөн кыймыл-аракет» [84,1016.]. Э.А.Грунина бул маселеге төмөнкүчө оюн билдирет: «Аспект тем самым выступает как категория действительного характера, устоявливающая «взгляд» говорящего на действие» [60, 12-156.].

Баарынан кызыгы, орус окумуштуулары, советтик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын изилдөөлөрү так түрк тилинин материалынын негизинде, заманбап аспектологиялык ойлордун нугунда аткарылган. Бул маселени изилдөөдө мурунку илимий салт сакталат жана буга (1612-ж.биринчи грамматикадан баштап) ар кайсы лингвистикалык мектептердин жана багыттардын түрколог өкүлдөрү кайрылышкан. Бирок түрк тили башка тилдерге салыштырмалуу, маселен славян тилдерине, бивербалдуу конструкцияларга (бивербальные ...аналитические конструкции) жарды.

Аспектологияда маанилүү этиштик категориялардын бири катары «предельность/непредельность» чектелгендик/чектелбегендик категориясы эсептелет, анткени ал түр категориясынын грамматикалык өзгөчөлүгүгүн ачууга жардам берет. Чектелген этиштер кыймыл-аракеттин бүтүшүнө умтулушат, ал эми чектелбеген этиштер, тескерисинче өзүнүн бүтүшүнө умтулушпайт. Мындай этиштерге дайыма болуп турган түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр (М: *Жер күндүн тегерегинде айланат. Кышында кар жаайт. Күн тиет, шамал согот, суу кайнайт* ж.б.). Кыймыл-аракеттин чектелгендиги/чектелбегендиги түшүнүгү этиш үчүн маанилүү болуп саналат. Жогоруда көрсөтүлгөндөй анын ролуна жана маанилердин калыптанышында этиштин семантикалык тибине атайын көңүл бургандар Ф.А.Грунина, А.Н.Тихонов, П.И.Кузнецов, Э.А.Грунина, Р.М.Бирюкович, Л.Юхансон, К.Щёниг жана башкалар болгон (ушундан улам ар кандай терминдер колдонулган). А.А.Юлдашевдин бир катар эмгектеринде

көрсөтүлгөн кубулушка өзгөчө орун берилген. Башкыр тилиндеги этиштердин жакталышы жөнүндө монографиясынан баштап, ал ырааттуу түрдө бир топ этиштик формалардын уюшулушун жаратуучу негиздин маанисинин семантикалык өзгөчөлүгү менен байланыштуу деген ойду сунуштайт [175]. Ал грамматикалык категориялардын лексика жана аны менен байланышкан таралуу чөйрөсүнүн чектелүүсүнүн шартталышы талашсыз факты экендигин белгилейт [175, 72-75б.]. Аспектуалдыктын семантикасы жана аналитикалык формаларды карап жатып, А.А.Юлдашев алардын ар кандай семантикадагы негиздерден түзүлүүсүнүн мүмкүнчүлүгүнө жана муну менен байланышкан алардын маанилеринин өзгөчөлүгүнө көңүл бурат. Бул боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «При глаголах разного характера содержания сложной морфемы -п бар оказывается различным. Основные ее значения – указание на приближение конечного этапа в развитии процесса... Это свое значение форма на -п бар закономерно обнаруживает лишь в глаголах, обозначающих переход из одного состояния в другое... Из глаголов активного действия в форме на -п бар - значение близкое к названному, обнаруживает перфективные глаголы пространственного перемещения типа башк. Мен - «взобратсья»...[176,75б.]. Окумуштуунун пикири боюнча ар кандай мүнөздөгү этиштерде -п бар татаал морфемасы түрдүү маанилерди билдирет деп эсептейт. Анын негизги мааниси болуп процесстин өнүгүшүндө акырына жетип калганына көрсөтүүсү саналат...

Өзбек тил илиминдеги аспектилик семантиканы изилдөөгө токтоло турган болсок, узак убакыттын өтүшүндө «түрдү» кеңири мааниде кароо байкалат, көпчүлүк учурда орус тилиндеги түргө туура келүүчү «түрдүк» изилдөөлөргө айланат [154;165;107].

А.Ходжиев өзбек этиштеринде түрдү издөөгө каршы чыгып, жардамчы этиштерди өзгөчө грамматикалык кубулуш катары аныктоого аракеттенет. Мындай мамиле ага жардамчы этиштерди колдонууда үч тармакты бөлүп кароого мүмкүндүк берет: жардамчы этиштер аркылуу кыймыл-аракеттин

өтүү мүнөзүн көрсөтүү, модальдык маанилерди билдирүү, объект же субъект жакка кыймыл-аракеттин багытталышын билдирүү. Кыймыл-аракеттин өтүшү (протекания действия) фазалары кылдаттык менен каралып, автор онго жакын маанилерди бөлүп карайт; алардын ичинде баштапкы (начальный), бүткөн (конечной) фазаларды, кыймыл-аракеттин аткарылыш фазасы, кыймыл-аракеттин күчөгөндүгү (интенсивность) жана кайталануусу (повторяемость) ж.б.у.с

Ушул багытта иш алып барган А.Ходжиевдин изилдөөсү, башкача айтканда, жардамчы этиштер менен этиштердин аналитикалык формаларынын аспектуалдык семантикасы түрк тил илиминде олуттуу мааниге ээ. Жардамчы этиштердин ар бирине өзүнчө мүнөздөмө берип жатып, А.Ходжиев алардын көп маанилүүлүгүн же семантикалык варианттардын бар экендигин көрсөтөт. Автор негизги жана жардамчы этиштердин айкалышуу мүмкүнчүлүгүнө жана муну менен байланышкан бүт аналитикалык формалардын (татаал этиштердин, «курама фьел» автордун терминологиясында) маанилеринин өзгөрүшүнө көңүл бөлөт. Мындай айкашуулар өзү менен көпчүлүк учурда жеке түзүлүүлөрдү (образования) көрсөтөт, бул же тигил даражада негизги этиштин (-а же -ыб чакчыл формасындагы) лексикалык маанисинде жылыш байкалат, ошондой эле жардамчы этиштин грамматикалашуусунун ар кандай деңгээлдери, адатта бул өзгөчөлүктөрдү шарттаган семантикалык факторлорду көрсөтөт. Буга мисал болуп «чык – выходить» жардамчы этиши менен аналитикалык форма кыймыл-аракеттин бүткөндүгүн «законченность» билдирет, бирок чык-кыймыл-аракеттин объектиси ачыктан-ачык «баштапкы жана бүткөн чекитке (конечная точка)» ээ болгон этиштер менен айкашат. Мисалы, «китобни укиб чык - «прочитать книгу» деп айтуу болот, бирок –роман(ни) ёзиб чык-«написать роман» деп айтуу болбойт: ёзиб булди же ёзиб тугатди, башкача айтканда, башка жардамчы этиштерди колдонуу; башка жагынан, кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүү үчүн бор-«идти» этиши колдонулушу мүмкүн, бирок аны бириктирүү тур-«стоять» этишинен айырмаланып, же юр-

«ходить», бер-«давать» мейкиндик чактык мамиледе (узакка созулуу мааниси) кыймыл-аракеттин багытталышынын семантикалык кошумча маанисин кошот [165, 90-91б.].

Этиштин бул багытта изилденишин бардык өзбек окумуштууларынын эмгектеринен көрсөк болот. А.Азизов өзүнүн изилдөөсүндө төмөнкүдөй белгилейт: «кыймыл-аракеттеги этиштерден өткөн чактагы -ды формасынын семантикасынын өзгөчөлүгү башкалардан айырмаланган лексикалык мааниси – кыймыл-аракеттин аяктагандыгын көрсөтүү менен байланышкан» [2,142б.].

Ал эми А.Н.Тихонов ар түрдүү этиштик формалардын түрдүк маанилерин изилдеп жатып этиштердин кээ бир өзгөчөлүктөрүн чектелгендик – чектелбегендик (предельностью – непредельностью) менен байланышканын эске албай коюу болбойт деп эсептейт [155, 111б.].

Өзбек тилиндеги этиштик түрдү изилдөөдө М.Содикова өзүнүн эмгегинде этиштик формалардын сүрөттөөчү-стилистикалык (стилистика – образительные) этиштердин белгилүү лексико-семантикалык топко таандык болуусунан түз көз карандылыгында болот деп белгилейт [144]. Ал өзбек тилинде этиштердин үч негизги тобун бөлүп карайт – кыймыл-аракет (движения – действия) этиштери, алардын ичинен дагы майда топчолорду бөлүп кароого болот. Кыймыл-аракет этиштердин арасынан «конкреттүү (активдүү) аракет» – «идти», «бежать», «бегать», «скакать», «бродить», «хватать», «кивать», «говорить» ж.б. жана конкреттүү эмес (пассивдүү) аракет, сезим жана өздөштүрүү этиштери; ал абал этиштердин арасынан акыл-ой-психикалык абал этиштер көрсөтүлгөн: «помнить», «думать», экспрессивдүү-эмоционалдуу абал этиштери: («опешить», «растеряться» ж.у.с.); мамиле этиштердин арасынан – макул болгон (положительного), макул болбогон (отрицательного) жана нейтралдуу мамилелер көрсөтүлгөн.

Кыймыл-аракеттин баштапкы фазасы жана бүткөн (конечная) фазасы А.Нурмухамедовдун жана Б.Ризаевдин диссертацияларында чагылдырылган [111; 131]. Демек, азыркы өзбек тил илиминде дагы грамматикалык

категориялардын функционалдык анализине анын ичинде этиштик, аспектуалдык семантика менен байланыштуу талдоо жүргүзүүгө аракеттенүү байкалат.

Ошентип, 60-жылдардан баштап түркологияда жалпы тил илиминин жетишкендиктерин эске алуу менен, аспектуалдык түшүнүктөрдү изилдөөгө өзгөчө көңүл бурулуу менен белгилүү жылыштар байкалат. Бул жогоруда көрсөтүлгөндөй, абдан маанилүү үч учур менен мүнөздөлөт.

Биринчиден, түрк тилинин материалынын негизинде дагы түрдүк маанилердин (Aspekt) жана этиштик кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмаларынын (Aktionsart) өз ара байланыштуулугу каралып, ошону менен катар бул тилдерде айырмаланган грамматикалык каражаттар менен берилген ар түрдүү тилдик кубулуштарды ажыратуу жөнүндө идея конкреттүү негизге ээ болгон жана проблема катары коюлган. Бул багыттын нугунда бир катар иштер аткарылган, айрым тилдерде кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы баяндалып жазылган.

Экинчиден, аспектуалдык жана темпоралдык маанилерге байланыштуу болгон чактык формалардын системасын түр-чактык формалардын системасы катары карап чыгуу тенденциясы белгиленди. Бул изилдөөчүлөрдү айрым чактык формалардын маанилеринин курамынын тереңдетип изилдөөгө гана түрткү болбостон, алардын системалык маанилүүлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет, өзгөчө көп мүчөлүү парадигмалардын болуусу маанилүү болуп эсептелет. Ушул эле жерде диахроникалык изилдөөлөрдө зор маанилүү ролду ойногон, тигил же бул түрк тилдерин изилдөөдө темпоралдык-аспектилик категориялардын генезисин изилдегенде этиштик формаларда чактык жана аспектилик семантикалардын өз ара катышы тууралуу маселелер жаралат.

Үчүнчүдөн, азыркы түркологиядагы негизги маселе катары фактыларды сыпаттоодо көңүл функционалдык мамилеге бурулат. Ошону менен бирге олуттуу орун тилдин лексикалык жана морфологиялык деңгээлдеринин өз ара карым-катышына берилет. Ошондуктан этиштин

лексикалык мааниси менен анын чектелген/чектелбеген категориясынын ортосундагы байланыш, белгилүү семантикалык топко тиешелүү болгон грамматикалык формалар бекеринен каралбаса керек. Контексттен этиштик сөз формаларынын семантикасынын көз карандылыгы этиштик сөз формаларынын синтагматикалык байланыштарын да аныктайт, ушуну менен бирге ар бир жекече айтымды этиштин конкреттүү маанисинин ишке ашуусу жана функциялануусунун өз алдынчалыгына көңүл бурулат; өзүнчө грамматикалык жана семантикалык потенциалдарын уюштурган жана көрсөткөн, б.а., баарыдан мурда контексттин грамматикалык жактан маанилүү элементтери бөлүнүп турат, кыймыл-аракеттин аспектуалдык мүнөздөмөсүн көрсөтүүгө көмөк көрсөткөн аспектуалдык контексттин ролу ачылат. Айтым чегинде белгиленген аспектуалдык контекстте аспектуалдык маанини билдирүүдө ар түрдүү деңгээлдеги каражаттардын өз ара аракеттешүүсүнөн пайда болот, тактап айтканда, лексикалык жана морфологиялык каражаттардын жардамы менен ишке ашат. Ошол эле учурда кыскача карап чыгуудан көрүнүп тургандай, түрк аспектологиясынын жаңы багыттарында туруктуу теориялык бир түрдүүлүк жок. Бирок, биздин оюбузча, кээ бир изилдөөчүлөрдүн теориялык позициялары өзгөчө көңүл бөлүүгө татыктуу жана мындан ары дагы кылдат талдоону талап кылат. Бүгүнкү күнгө чейин түркологияда этиштик түр категориясы боюнча карама-каршы пикирлердин орун алып жаткандыгы байкалат. Түрк тилдериндеги түр категориясы боюнча маселе азыркы учурга чейин биротоло такталып чечилбей келүүдө жана учурда кылдат талдоону талап кылган татаал маселелердин бири болуп саналат.

Түрк тилдериндеги түр категориясы маселесине түркологдордун атайын координациялык кеңешмеси өткөрүлгөн. Ал кеңешме 1956-жылы 24-27 сентябрда Алма-Ата шаарында өтөт [46]. Бул кеңешмеде түрк тилдериндеги түр категориясы биринчи жолу көп кырдуу илимий талкууга алынат. Тилекке каршы, этиштик түргө бирдиктүү көз карашты иштеп чыгуу мүмкүн болгон эмес. Түркологдордун түрдүн табиятын түшүнүүдө белгилүү

биримдикке келишпестиги, дискуссиянын өзүнүн багытталышы менен күн мурунтан белгилүү болгон. Дискуссиянын уюштуруучулары түр маселесине түрк тилиндеги этиштик түрдүн славян тилдериндеги жана орус тилиндеги категорияга дал келишин салыштыруу көз карашында карашкан. Кеңешменин катышуучулары иштин мазмуну жагынан маселеге бир жактуу жооп бериши керек эле: түрк тилдерине орус тилиндеги түр категориясына окшош категория бөлүп берүү мүмкүнбү? Кеңешмеде типологиялык салыштырма маселени негизги кылып бөлүп кароо максатка ылайыктуу деп эсептөөгө болбойт, анткени маселенин мындайча коюлушу түрк тилдериндеги түр категориясына мүнөздүү эң маанилүү учурларды, башкача айтканда, тилдин өзгөчөлүгүн эске албайт. Биринчи кезекте, бул жерде түрдүк формалардын структуралык типтери жана түрдү пайда кыла турган грамматикалык маани катары эсептөөгө боло турган туруктуу грамматикалык формалардын негизинде пайда болгон жана сырткы көрүнүшү боюнча гана түрлөргө окшош учурларды ажыратуу жөнүндөгү маселелер көтөрүлүүгө тийиш эле.

Түрк тилдери үчүн айрым окумуштуулардын түр категориясын жокко чыгаруусу орус тилине салыштырмалуу түрк тилдериндеги түрдүк маанилерди берүүдөгү каражаттардын грамматикалашуу даражасын туура эмес баалоого негизделген. Түрк тилдеринде түр категориясын таануу татаал маселе, түрдүк маани сөз жасоодо да жана ошондой эле форма жасоодо да кеңири кездешет, ушунчалык айкын көрүнүп турат, муну эсепке албай коюу мүмкүн эмес. Бирок атайын даярдыгы жок грамматист буга көңүл бурбай туруп этиштин сөз жасоо системасын да, анын чак системасын да объективдүү толук түшүндүрүп бере албайт.

Буга карата көрүнүктүү илимпоз, түрколог А.А.Юлдашев мындайча оюн билдирет: «Вид так глубоко пронизывает систему тюркского глагола, что даже квалифицированные грамматисты сплошь и рядом путают его формами времени... Ни для кого не секрет, что в применении к ряду форм очень трудно провести границу между категориями вида и времени в целом

ряде тюркских языков и что столь широко распространенные в тюркских языках времена как настоящего данного момента, прошедшее данного момента и некоторые другие, представляют собой не что иное, как видовой дублет, соответствующих форм времени» [176, 426.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча түр категориясы түрк тилиндеги этиштер системасында чак менен ушунчалык терең аралашып кеткен муну квалификациялуу грамматисттер дагы аны чак формалары менен алмаштырып жүрүшөт. Бир катар түрк тилдери үчүн тигил же бул грамматикалык формаларды колдонууда түр жана чак категорияларнын арасына чек өткөрүү өтө кыйын жана кеңири тараган учур чак, өткөн чак жана кээ бир башка формалар чак формаларына туура келүүчү түрдүк дублеттер болуп эсептелет» - деп баса белгилейт. Биздин оюбузча окумуштуунун пикирине толук кошулса болот.

Ал эми Б.А.Серебренников конференциядагы баяндамасынын негизги мазмунун түрк тилдеринде түр грамматикалык категория катары көрсөтүлгөн эмес жана анда көрсөтүлгөн түрдүк маанилер орус тилиндеги бүткөн (совершенный) жана бүтпөгөн (несовершенный) маанилерине салыштырмалуу дал келбестигин аргументтеген. Баяндаманын мындай багыты кеңешмедеги полемиканын жүрүшүн жана анын катышуучуларынын буга карата контраргументтерди сунуштоосун аныктаган. Этиштердин ар кандай жардамчы этиштер менен болгон айкашын Б.А.Серебренников «түрдүк класстар» деп атоону сунуштайт. Бул жөнүндө окумуштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «поскольку они не проявляют свойств грамматической категории (тотальность, оппозиционность, универсальность) и значения совершенности или длительности осложнении в них дополнительными лексическими значениями...» [46, 30б.]. Окумуштуу түрк тилдериндеги жардамчы этиштер түрдү көрсөтө албайт деген жыйынтыкка келет.

Конференциянын жыйынтыгында түрк тилдериндеги түр категориясын таанууга макул жана каршы болгондорду добушка коюуда 9:8эсеби менен (3

калыс болгондор) түр категориясын жактагандардын пайдасына чечилет [87, 2136.].

Демек, түрк тилдеринде түр категориясы бар, бирок анын жасалышы башка тилдерден маселен, орус жана славян үлгүсүндөгү тилдерден айырмаланып турат. Ошондуктан бул маселе дагы терең изилдөөнү талап кылат.

1.4 Кыргыз тилинде түр маселесинин изилдениши

Жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда дагы этиштик түр категориясы көп кырдуу татаал маселелердин бири болуп саналат. Анын изилдениши узак татаал жолду басып өткөн. Белгилүү орус жана советтик окумуштуу, лингвист, профессор, орус тилиндеги синтаксисти изилдөөнүн пионери А.М.Пешковскийдин 1914-жылы чыккан «Русский синтаксис в научном освещении» деген эмгегиндеги этиштик түр категориясына берген аныктамасында: «категория вида обозначает как протекает во времени или как распределяется во времени тот процесс, который обозначен в основе глагола» - деп белгилеген [121, 1056.]. Окумуштуунун пикири боюнча түр категориясы убакыттагы же (чактагы) кыймыл-аракеттин өтүшү же бөлүштүрүлүшүн билдирет. Бул аныктама учурунда түр категориясына карата берилсе дагы бүгүнкү күндө жалпы аспектуалдуулукка карата берилген аныктама болуп саналат.

Ал эми Ю.С.Масловдун түргө карата берген аныктамасы: «Глагольный вид – это грамматическая категория обозначающая различия в представлении протекания действия и находящая выражение в системе противопоставленных друг другу грамматических форм совершенного и несовершенного видов (обработать – обрабатывать, решить – решать)» [98, 116.]. Демек, кыймыл-аракеттин өтүшүндөгү ар түрдүүлүктү: бүткөн (аткарылган), бүтпөгөн ж.б. кыймыл-аракетти билдирет.

Кийинки изилдөөлөрдө А.В. Бондарко этиштик түр категориясынын мазмунун дагы кененирээк ачып көрсөтөт. Ал түргө карата төмөнкүдөй

аныктама берет: «аспектуальность – функционально-семантическая категория, содержанием которой является характер протекания действия, а выражением морфологические, словообразовательные и лексические средства при участии некоторых синтаксических элементов предложения» [31]. Окумуштуунун пикири боюнча түр категориясын тар мааниде карабастан кенири түшүнүк берилет, башкача айтканда, аспектуалдуулук деп – функционалдык-семантикалык категория эсептелет, анын мазмуну болуп кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзү саналат, ал эми жасалышы морфологиялык жана сүйлөмдөгү кээ бир синтаксистик элементтердин катышуусу менен сөз жасоочу жана лексикалык каражаттар аркылуу ишке ашат. Бул пикир биз үчүн маанилүү болуп саналат, ошону менен бирге изилдөөдө бул аныктамага таянабыз.

Жалпы түрк тилдери сыяктуу эле кыргыз тилинде дагы этиштин түр категориясы жөнүндөгү маселе окумуштуулар үчүн бирдей мүнөздө чечилбей келет. И.А.Батманов «Кыргыз тилинин грамматикасы» деген эмгегинде аталган маселеге карата төмөнкүдөй пикирде болот: «Впрочем, эти видовые вариации не имеют строгих норм и меняются в зависимости от контекста»[19, 100б.].

1958-жылы басылып чыккан «Азыркы кыргыз тили» китебинде «Этиштин түр категориясы» деген өзүнчө бөлүм берилген. Бул бөлүмдү белгилүү окумуштуу, академик Б.О.Орузбаева жазып түр категориясына карата төмөнкүдөй оюн билдирет: «этиштин түрлөрүнө түркологиялык адабияттарда кыймыл-аракеттин же ал абалдын чакка (мезгилге) жана мейкиндикке болгон объективдүү мүнөздөмөсүн билдире турган грамматикалык категория деген аныктама берилип жүрөт.

Этиштин түрлөрүнүн атайын морфологиялык көрсөткүчтөрү болбогондуктан, анын өзгөчөлүгү (кыймыл-аракеттин бүткөн – бүтпөгөндүгү, кайталангандыгы, капысынан тез болгондугу же демейкилиги ж.б.) көбүнчө этиштердин лексикалык маанисинен жана негизги этиштер ар кандай көмөкчү этиштердин айкалышып колдонулушунан белгилүү болуп

турат. Ошондуктан түрк тилдеринде (анын ичинде кыргыз тилинде да) этиштин түрлөрү айрым учурларда чак категориясы менен окшошуп келет.

Этиштин түрлөрү жалпысынан бүткөн (совершенный), бүтпөгөн (несовершенный), кайталама (многократный) болуп бөлүнөт жана негизги этиштердин ар кайсы функционалдуу көмөкчү этиштер менен айкалышып колдонулушуна жараша бир кыйла өзгөчөлүктөргө ээ болгон түр оттенкторун түзүшөт. 1. Этиштин бүткөн түрүнө көбүнчө жай ыңгайдын өткөн чак формаларынан турган этиштер М: окудум, окуганмын, жаздым, жазганмын. 2. Этиштин бүтпөгөн түрүнө ошол эле жай ыңгайдын учур жана келер чагында турган этиштердин жекече колдонулган учурунда (жазамын, жазармын) же көмөкчү этиштер менен айкалышып жасалат. Мисалы: жазамын, окурмун ж.б. 3. Этиштин кайталама түрү -гыла мүчөсү айкашып турган этиштер аркылуу уюштурулат. Мисалы: каккыла, ургула, сайгыла; бул мүчөнүн өзгөчөлүгү жалаң гана кыймыл-аракет этиштерине айкалышкандыгында, ал-абал этиштерине (жат, тур, отур) уланбайт [3, 97-102б.]. Белгилүү окумуштуунун оюна толук кошулса болот.

1964-жылы чыккан кыргыз тилинин теориялык грамматикасында түр категориясы боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: «Жардамчы этиштердин билгизген кошумча мааниси орус тилиндеги түр категориясына туура келет, түрдүк маани чакчылдарга жардамчы этиштердин кошулуусу аркылуу берилет. Бирок жардамчы этиштер түр категориясын түзө албайт. Анткени түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө эмес; чакчыл формасында бардык эле этиштер менен айкаша бербестен, белгилүү этиштер менен гана айкашат. Мисалы, түртүп жиберди, чаап салды деп айтылат... Экинчиден, жардамчы этиштер бир эле жардамчы этиш -а//-е//-й формасындагы чакчылдар менен айкалышканда түрдүк маанини билдирсе, ошол эле этиштин чакчылдык -ып формасы менен айкашканда, ал башка маанини билдирип калат да, өзүнүн мурдагы билгизген түрдүк негизги маанисинен четке чыгып кетет. Мисалы, жазып салды (кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги), жаза сал (кыймыл-

аракеттин тездиги) ж.б. Ошондуктан жардамчы этиштер бул жагынан алганда түр категориясынын түзүлүшүндө морфологиялык модель болуп эсептеле албайт [90, 290-291б.]. Этиштик түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө эместигине таянышат.

Бул маселе тууралуу О.В.Захарова төмөнкүдөй пикирин билдирет: «в кыргызском языке видовое значение выражается не всегда и не обязательно» [67, 99б.].

1980-жылы чыккан «Кыргыз адабий тилинин грамматикасында» каралган маселе боюнча төмөнкүдөй белгиленет: «Жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндеги түр категориясын түзө албайт. Анткени түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө эмес: чакчыл формадагы бардык эле этиштер менен айкаша бербестен, белгилүү гана этиштер менен айкашат. Экинчиден, жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз; бир эле жардамчы этиш -а//-е//-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда түрдүк бир маанини билдирсе, ошол эле этиштин чакчылдык -ып формасы менен айкашканда, ал башка маанини билдирип калат да, өзүнүн мурдагы билгизген түрдүк негизги маанисинен сыртка чыгып кетет. Мисалы, жазып салды (кыймыл-аракеттин толук иштелгендиги) -жаза сал (кыймыл-аракеттин тездиги) ж.б. Ошондуктан жардамчы этиштер бул жагынан алганда да түр категориясынын түзүлүшүнө морфологиялык модель боло албайт» (бул китепте 1964-ж берилген аныктама кайталанат). Буга кошумча төмөнкүдөй ойду билдиришет: «Кыргыз тилинде этиш көп, бирок этиштин баары эле жардамчы этиш боло бербейт. -а//-е,-й жана -ып формаларындагы чакчылдар менен айкашканда баштапкы лексикалык маанисинин ордуна мезгил менен мейкиндикте кыймыл-аракеттин өтүшүнүн ар түрдүү мүнөзүн билдирүүгө жөндөмдүү болгон гана этиштер жардамчы этиш боло алат. Мындай конструкцияда экинчи компонент өзүнүн лексикалык маанисин жоготот же бошондотот да, негизги компонентинин маанисин кыймыл-аракеттин толук иштелиши, созулушу, кайталанышы, тездиги, бир жакты

көздөй багытталышы сыяктуу кошумча маани менен татаалдандырат, анын маанисин түрлөнтөт. Татаал этиштин ушундай түрү гана түрдүк маанини билдирет. Ал шарттуу түрдө түрдүк конструкция деп аталышы мүмкүн» [91, 326-327б.].

Ошол эле жылы филологиялык факультеттердин студенттери үчүн кыргыз тилинин теориялык грамматикасы жарыкка чыгат. Анда түргө карата төмөнкүдөй жыйынтыкка келишет: «Жардамчы этиштердин билгизген кошумча кээ бир маанилери орус тилиндеги «түр категориясына» жакын келет; түрдүк маанинин кээ бир кошумча маанилери чакчылдарга жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу берилет. Бирок жардамчы этиштер түр категориясын түзө албайт, анткени түрдү жасоо үчүн алар ар кандай этиштер менен айкаша турган универсалдык мүнөздө болуу керек; кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер чакчыл формадагы бардык эле этиштер менен айкаша бербестен, алардын кайсы бирөөлөрү менен гана айкашат. Мисалы, түртүп жиберди, чаап салды деп да айтылат, бирок ушулардай эле -ып формасындагы учуп деген чакчылга жибер, сал деген жардамчы этиштерди кошуп, учуп салды, учуп жиберди деп айтууга мүмкүн эмес. Экинчиден, жардамчы этиштер түрдүк маанини билдирүү жагынан туруксуз; бир эле жардамчы этиш - а/- е/-й формасындагы чакчылдар менен айкашканда түрдүк бир маанини билдирсе, ошол эле этиштин чакчыл -ып формасы менен айкашканда, ал башка маанини билдирип калат да, өзүнүн мурдагы билгизген түрдүк негизги маанисинен сыртка чыгып кетет. Мисалы, жазып салды (кыймыл аракеттин толук иштелгендиги). Жаза сал (кыймыл аракеттин тездиги). Ошондуктан жардамчы этиштер бул жагынан алганда да түр категориясынын түзүлүшүндө морфологиялык модель болуп эсептелине албайт [62; 144].

Жогоруда көрүнүп тургандай берилген маселенин толук талданып каралбашы грамматикалык каражаттардын жоктугуна, башкача айтканда, орус тилиндегидей мүчөлөрдүн универсалдуу болбогондугуна таянышат.

Л.Н.Харитонов түрдү уюштурууда жардамчы этиштердин маанилүүлүгү боюнча төмөнкүдөй белгилейт: « ... а служебный глагол является формальным показателем вида, по функции равноценным видовому аффиксу. Ал эми азербайджан тилинин грамматикасында мындайча аныктама берилет: “В тюркских языках ...виды выражаются обычно аналитическим способом” [58, 100б.]. Демек, түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилинде дагы түр категориясы татаал этиштер менен жасалат.

Татаал учур чак, негизинен, кыймыл-аракеттин үстүбүздөгү учурда болуп жаткандыгын көрсөткөнү менен, тутумундагы негизги жана жардамчы этиштер (кыймыл-аракеттин созулункулугун, мезгил-мезгили менен кайталанып тургандыгын ж.б. туюндурат). [4, 432 б.].

Кыргыз тилиндеги этиштин өткөн чак формаларына Б.О.Орузбаева токтолуп, өткөн чактын формаларына кеңири анализ берип чыгат. Бул тууралуу окумуштуу мындайча жазат: «Категория времени выражаются в киргизском языке, как и в других тюркских языках, различными типами отглагольных образований: чистыми глагольными формами, деепричастиями и др. Из всех времен прошедшее время характеризуется многообразием своих форм и оттенками в их значениях...» [115,76.].

2009-жылы басылып чыккан «Азыркы кыргыз адабий тилинде» түр категориясы боюнча эскерилбейт, татаал этиштер каралып, курамындагы көмөкчү этиштерге төмөнкүдөй аныктама берилет: «татаал этиштин курамында туруп, чакчыл формадагы негизги этиштин маанисин толуктап, тактап, ал билдирген кыймыл-аракеттин аткарылыш өзгөчөлүгүнүн мүнөзүн билдирүүчү этиштер жардамчы (көмөкчү) этиштер деп аталат». Кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билдирүүчү этиштер деген бөлүмдө мындайча жазат: «кыймыл-аракеттин толук иштелиши -ып формасындагы чакчылдар менен ташта, сал, кой, жибер, кал, кет, чык, ал сыяктуу жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу берилет. Мисалы, чөптү чаап таштадым, катты жазып салды – кыймыл-аракеттин биротоло, толук

иштелгендигин билдирет; окуп чык, жазып бүт – кыймыл-аракеттин аягына чейин толук аткарыларын билдирип турат» [4, 395,399б.].

Кыргыз тилинде түр категориясына атайын арналган эмгек болуп Карыбаев Асан жана Касымова Бела бирге жазышкан «Средства выражения видовых значений глагола в кыргызском языке» эмгеги эсептелет. Түр категориясынын изилденишине кенири обзор берилип, кыргыз тилинде этиштик түр категориясын билдирген каражаттардын ар бирине токтолуп аларга анализ берилет. Окумуштуулар түр категориясынын жасалуу жолдору боюнча төмөнкүдөй оюн билдиришет: «... Кыргызский язык относится к группе агглютинативных языков. Это не означает, что в нём действуют какие-то иные, непохожие на синтетические или аналитические способы выражения. Если даже в нем будут иные способы выражения, они безусловно, будут действовать согласно правилам организации индивидуально лексических и категориально грамматических средств. Категориальное значение может быть выражено отдельным, в изолированном употреблении ничего не значащим элементом или отдельным словом, потерявшим полностью или частично свое лексическое значение. В первом случае грамматическое средство употребляется вместе с лексической единицей, составляя единое целое слово, что составляет понятие «синтетическое». Во втором случае, грамматический элемент в виде слова употребляется с лексической единицей путем примыкания, но произносится или пишется отдельно, что составляет понятие «аналитическое». Кыргызский язык располагает обоими способами» [73, 44б.]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча кыргыз тилинде түр категориясынын синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен жасалышын талдоого алып, мисалдар менен далилдеп көрсөтүшөт: «М: 1.Каныбекке түйүндүү сыр айткансып асман жылдыздары жымындайт (К.Ж.). 2. «Чык үйдөн!» - деп Айымбача адатынча аңырандады (К.Ж.). ...В предложении (1) «жымында» выражает повторяющееся (однообразно) действие. В буквальном смысле оно передаёт процесс угасания и зажигания в повторях. Следовательно, оно не

является завершенным действием. В противоположность этому глагольный суффикс «й» выражает разовое, к тому же мгновенно достигающее своего предела действие. Оно может пониматься как состояние, установившееся в момент его завершения. «Ушундай эмеспи, Зуннахун бек?» - деп, Түлкүбек жылмайды (К.Ж. 84). Глагольные основы с суффиксом «й», за исключением отдельных омонимичных случаев, всегда выражают мгновенные действия, исчерпывающие своё лексическое содержание, а глагольные основы с суффиксами -нда, -ндо,-нде,-ндө – всегда выражают повторяющиеся действия. Другими словами, это аспектуально противопоставляемые суффиксы» [73, 47,48б.]. Жогоруда көрүнүп тургандай кыймыл-аракеттин аткарылышы өзгөчөлүктөрү кайталанган, бир жолку, өтө тездик менен аткарылган кыймыл-аракеттер көрсөтүлдү. Ошондой эле түр категориясынын синтетикалык жол менен жасалышына этиштердин түрдүк маанилеринин детерминанттары катары жөндөмө мүчөлөрү жана бышыктоочтук сөздөр берилет деп, бул жөнүндө мындайча жазат: «Для выражения протяженности отдельно взятого глагола или его повторяемости в предложении может употребляться множество обстоятельственных слов, значение которых раскрывает видовое содержание глагола. К ним относятся: - *далай* (много раз), *дайыма* (постоянно), *ошондон бери* (с тех пор), *жыл бою* (в течение года), *керелден кечке* (целый день), *күнүгө* (каждый день) и многие другие. 1. *Далай* капаландым, кайгырдым, ыйладым (К.Ж.). «Далай» выражает повторяемость. Действие представлено как непрерывавшиеся. 2. *Ошондон бери тиги Гүлчө, Кара-Таш жактарда жүрдүм*. Обстоятельственное слово «*ошондон бери*» показывает на начало действия, которое длилось до момента речи. Действие представлено как протекающее. Существует группа обстоятельственных слов, определяющих завершения действия: *бир* (один раз, неожиданно), *дароо* (мгновенно), *жаңы гана* (только что), *азыр эле* (недавно) и др. 1. *Каныбекти маасы менен баштан ары бир салды* (К.Ж.-156). «Бир» придает глаголу мгновенный характер, т.е. действие глагола мгновенно начинается, таким же образом

заканчивается. 2. *Раушан ырдаган ыр экенин Каныбек дароо түшүндү* (К.Ж.-152). Обстоятельственное слово «дароо» определяет действие, моментально достигшее цели. 3. *Ай жаңы эле чыккан* (К.Ж.- 204). «Жаңы эле» определяет действие, результат которого налицо. С помощью таких обстоятельственных слов легко определить видовое содержание глаголов» [73,62-63б.]. Жогоруда келтирилген мисалдарда көрүнүп тургандай бышыктоочтук сөздөр аркылуу түрдүк маанилердин берилиши далилденет. Ошону менен катар этиштик түр маанилеринин жөндөмө мүчөлөрү аркылуу берилиши белгиленет. Бул тууралуу окумуштуулар төмөнкүдөй ойдо болушат: «Закончившееся действие также может передаваться отдельными падежными окончаниями. Значение предела действия обычно дательным и исходным падежами. 1. *Алым ордуна турду* (К.Ж. – 420). «Орун» в исходном падеже показывает на действие, которое переходит с одного положения на другое, т.е. сидячее положение сменилось стоячим. 2. *Каныбек Чоң Койчунун жанына отурду* (К.Ж. – 217). Существительное «жан» в дательном падеже показывает на предел действия, переступив который, оно становится совершенно новым глаголом, т.е. сидячее положение сменило стоячее. Продолжительность действия также определяется существительным в местном падеже, правда, оно часто сопровождается обстоятельными словами времени, что делает его незначительным. «*Согуш жылдарында заводдо иштедим*» (К.М.-1992). В данном случае мы имеем два детерминатора видового значения «*согуш жылдарында*» и «*заводдо*» в равных степени важных для определения видового содержания глагола» [73; 63]. Демек, бүткөн кыймыл-аракет барыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү аркылуу уюшулат. Мындан тышкары кыргыз тилинде этиштик түр маанилеринин аналитикалык жол менен жасалышы берилет. Бул тууралуу төмөнкүдөй белгилейт: «Анализ грамматических значений V2+жат позволяет сделать следующие выводы: 1. V2+жат, как аналитическая форма глагола, выражает действие, протекающее в соотносимый с ним момент в прошлом, в

настоящем, а также в будущем. «... сүйлөп жатат//жаткан//жатты//жатчу//жаткан болчу».

2. V+жат, как аналитическая форма глагола, выражает действие протекание которого дополнительно показывает нарастание или убывание, приближение или удаление в соотносимый с ним момент в прошлом, в настоящем, а также в будущем. «Күн чыгып келе жатат//жаткан//жатты//жаткан болот//жаткан болчу».

3. V+жат, как сочетание, не представляющее ни аналитической формы, и ни сложного глагола, выражает состояние действия, в котором прибывает оно в соотносимый с ним момент в прошлом, настоящем, а также в будущем. В этом употреблении глагол «жат» реализует свое неопределенное значение, противопоставляемое предельному «лечь». Следовательно, «жат» выражает незаконченное действие.

«...саргарып жатат//жаткан//жатты//жаткан болчу//жаткан болот».

4. V+жат представляет свободное сочетание двух лексических единиц, где глагол «жат» реализует свое предельное значение, противопоставляемое «лежать».

«...бекитип жатат//жаткан//жатты//жаткан болчу//жаткан болот».

«...В случае (3), употребляясь в своем лексическом значении «лежать», он всегда выражает видовое значение несовершенности, тогда как в случае (4) он реализует свое другое значение, противопоставляемое «лежать». Следовательно, ему свойственно передавать видовое значение совершенности» [73, 98б.]. Жогоруда берилген анализде көрүнүп тургандай «жат» жардамчы этиши аркылуу түрдүк маанилер уюштурулат. Өзүнүн лексикалык маанисинде туруп эки лексикалык бирдиктердин эркин айкашында гана түр маанисин уюштура алат. Мындан тышкары V+тур, V+отур, V+жүр этиштеринин грамматикалык табиятына талдоо жүргүзүлүп, ар бири өз алдынча каралып мисалдар менен далилденет: «М: *Өткөн жылы Түлкүбек айткандыктан, Сансыз Каныбекти ээрчитип кой кайтарып жүрөт*» (К.Ж. -8) «Жүр» употребляется со значением повтора

действия смыслового глагола. *Баягы ... жерге төрт жолу келип таппай кайта кетип жүрдүк* (К.Ж. – 123). Келтирилген мисалдарда «жүр» жардамчы этиши аркылуу негизги этиштеги кыймыл-аракеттин кайталанышы көрсөтүлөт.«... V2+жүр также свойственна передача одного сплошного действия без каких либо перерывов. Каныбек дагы Чоң Койчунун жанына отурду (К.Ж. – 456)». Ошондой эле V2+жүр үзгүлтүксүз туташ кыймыл аракетти берүүдө колдонулат. Ал эми V2+отур этишине мисалдарды келтирүү менен анализ берип төмөнкүдөй жыйынтыкка келишет:«...4. Видовое значение свободного сочетания зависит от употребления существительных в дательном и местном падежах, а также обстоятельственных слов. В случае употребления существительного в дательном падеже глагол «отур» всегда выражает совершенный вид. В остальных случаях – несовершенный вид».5.V2+отур как аналитический глагол выражает только несовершенный вид. 6. V2+отур как составной глагол выражает совершенный вид» [73, 125б.]. Демек, жогоруда берилген аныктамага таянсак, зат атооч барыш жөндөмөсүндө турганда «отур» этиши дайыма бүткөн кыймыл-аракетти билдирет. V2+отур тутумдаш этиш катары колдонулганда бүткөн кыймыл-аракетти билдирет. Калган учурларда бүтпөгөн кыймыл-аракетти көрсөтөт. V2+отур аналитикалык этиш катары бүтпөгөн кыймыл-аракетти билдирет. Ал эми «тур» этиши тууралуу мындайча белгилейт: «*Атабек камчысын үйүрүп ордуна тура калганда, аны ээрчип жүргөн бир топ жигит ордуна ыргып турушту*» (К.Ж. – 24)» «...ыргып турушту» формально представляет V2+тур. Однако его нельзя разделить на смысловой и вспомогательные глаголы, поскольку в нем оба глагола реализуют свои вещественные значения. Следовательно, речь идет о сочетании двух предельных глаголов (**ыргы+тур**) в грамматической форме V2+тур. Другими словами, оба глагола выражают видовое значение завершенности. В кыргызском языке глагол «тур» имеет видовое значение завершенности и несовершенности. Они главным образом связаны с употреблением существительного в определенном падеже. Исходный и

дательный падежи обозначают видовое значение совершенности действия глагола «тур», тогда как местный падеж – несовершенности. Существительные в дательном и исходном падежах указывают на тот предел, по достижению которого глагол исчерпывает все свое целевое содержание и перестает быть прежним. Правда, при этом следует иметь в виду, что дательный падеж предполагает достижение конечного предела глагольного действия, тогда как исходный предполагает охват и начальный, и конечный предел действия глагола» [73; 111,125,126б.]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча жогоруда келтирилген мисалда **ыргы+тур** эки чектелген этиштин айкалышынан турат, башкача айтканда, экөөнү негизги жана көмөкчү этиштерге бөлүүгө болбойт, себеби экөө тең өзүнүн лексикалык маанисин алып жүрөт. Эки этиш бүткөн түрдүк маанини берет. Кыргыз тилинде «тур» этиши бүткөн жана бүтпөгөн түр маанилерине ээ. Алар зат атоочтун белгилүү жөндөмөдө турушуна байланыштуу болот. Чыгыш жана барыш жөндөмөлөрү «тур» этишинин кыймыл-аракеттин бүткөндүгүн билдирсе, ал эми жатыш жөндөмөдө турганда бүтпөгөн кыймыл-аракетти билдирет.

Жыйынтыктап айтканда, V2-жүр, V2-отур, V2-тур аналитикалык этиш катары жана жардамчы этиштер катары бүткөн жана бүтпөгөн кыймыл-аракетти уюштурууга жөндөмдүү экендиги ачык көрүнүп турат. Ошондой эле түрдү уюштурууда зат атоочтун белгилүү жөндөмөдө турушу, тактап айтканда, зат атоочтун чыгыш, барыш жана жатыш жөндөмөлөрүндө турушуда маанилүү болуп саналат.

Азыркы кыргыз тилиндеги түрдүк маанилерди аныктоодо этиштик чак категориясынын маанилүүлүгү жана алардын колдонулушу тууралуу мындай деп туура белгилешет: «Анализ фактического материала дает полное основание выразить убеждение в наличии глагольного вида в кыргызском языке...- деп, «Настало время пересмотреть систему глагольных времен в плане определения их видовых значений. Бытующие до сих пор мнение о том, что прошедшие времена передают значение совершенного вида, а

настоящие и будущие времена передают значение несовершенного вида явное недоразумение в кыргызском языкознании. Например, «...келчү» и «...келип жүрчү» оба сказуемых употребляется в прошедшем времени, но выражают несовершенного вида по отношению к моменту речи в прошлом. Вспомогательному глаголу «жүр» свойственно выражать многократность в повторе в любом глагольном времени: -келип жүр +өт//+дү// +гөн//+чү //+үптүр//+гөн экен //+гөн болчу. Тогда как грамматический элемент -чү всегда однозначно передает значение несовершенного вида в прошедшем времени. Это и есть грамматическая выраженность несовершенного вида» [73, 135-137б.] – деп, кыргыз тилинде түрдүк маанилерди аныктоо үчүн этиштердин чак категориясын кайрадан карап чыгуу зарыл экендигин белгилешет.

Окумуштуулар монографиялык эмгекте ырааттуу, так илимий анализ жүргүзүп келип төмөнкүдөй тыянакка келишет: «...подводя итоги разговора о существовании категории глагольного вида в кыргызском языке, важно заметить, что в концептуальном плане категория глагольного вида существует в кыргызском языке, в грамматикализованном плане она также существует, правда она не похожа на глагольный вид в русском языке. Следовательно, не признав своеобразие выражения глагольного вида в кыргызском языке, невозможно признание этой категории...» [73, 30]. Кыргыз тилиндеги түр категориясынын жасалуу каражаттары боюнча төмөнкүдөй оюн билдиришет: «... Кыргызский глагол располагает своими собственными средствами выражения вида в синтетическом и аналитическом вариантах. ... употребление синтетического и аналитического глаголов в кыргызском языке во всех глагольных временах, с одной стороны, с другой разграничение аналитического глагола от омонимичных явлений (простого сочетания глаголов, а также сложного глагола) и условие их функционирования в речи. В этом видется научный поиск средств выражения глагольного вида которые не похожи на средства в других языках» [73, 134б.].

Жогоруда көрүнүп тургандай кыргыз тилинде бүткөн жана бүтпөгөн түрлөрдү орус тилиндегидей мүчөлөр көрсөтүп турбаса (уюштурбаса) дагы, өзүбүздүн тилибиздин өзгөчөлүгү болуп, синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен жасалышы, тактап айтканда, жөндөмө мүчөлөр жана бышыктоочтук сөздөр, чак категориясынын мүчөлөрү жанататаал этиштердин курамындагы көмөкчү этиштердин жардамы менен түр категориясынын уюштурулушу эсептелет. Окумуштуулардын оюна толук кошулабыз жана бул факт биз үчүн маанилүү болуп саналат.

Кандай гана тил болбосун ал кыймыл-аракет менен коштолору белгилүү, ал эми кыймыл-аракеттин өзү учур чакта, өткөн чакта же келер чакта болушу мүмкүн. Буга байланыштуу кыймыл-аракет өткөн чакта, тактап айтканда айкын өткөн чак формасында турса М.: *Мен иштедим /китепти окудум* кыймыл-аракеттин аткарылгандыгын бүткөндүгүн билдирет. Жогоруда окумуштуулар белгилегендей өткөн чакты көрсөтүүчү (уюштуруучу) бардык мүчөлөр бүткөн кыймыл-аракетти гана билдирбестен, айрым учурда көп жолу кайталанган кыймыл-аракетти да билдирет. М. *Ал мурда келип жүрчү/Ал сабакка келип жүрөт*. Ал эми учур чакта аткарылып жаткан кыймыл-аракет М.: *Мен иштеп жатам/окуп жатам* бул мисалдарда учурда болуп жаткан бүтпөгөн кыймыл-аракетти көрөбүз. Ал эми келечекте боло турган кыймыл-аракетти карай турган болсок М.: *Мен иштейм/китеп окуйм* болочокто аткарыла турган кыймыл-аракетти билдирет. Демек, өткөн чактагы кыймыл-аракет бүткөн кыймыл-аракетти, ошону менен бирге көп жолу болгон кайталанган кыймыл-аракетти дагы билдирет, ал эми учур чакта болуп жаткан жана келер чакта боло турган кыймыл-аракет бүтпөгөн түрдү билдирет.

Орустун көрүнүктүү окумуштуусу И.И.Мещанинов берилген маселе боюнча мындайча жазат: «В каждом языке для определения глагольной формы требуется свой подход, опирающийся на общие свойства соответствующего члена предложения и данной части речи и на конкретное их выявление в структуре изучаемого языка. Остановиться на одном каком

либо языке как обязательном образце для других не представляется возможным» [104, 196б.]. Чындыгында, ар бир тилдин өзүнүн өзгөчөлүгү болгондуктан аларды талдоодо бир беткей кароонун өзү туура эмес болуп эсептелет. Андыктан тилдерди изилдөөдө алардын грамматикалык структурасына сөзсүз түрдө көңүл бурулууга тийиш. Орус тил илиминде түр этиштин эң маанилүү грамматикалык категорияларынын бири болуп саналат, ал эми кыргыз тилинин этиштик системасында алдыңкы орунга кеңири колдонулган грамматикалык чак категориясы биринчи планга коюлат, тактап айтканда, кыргыз тилинде аспектуалдык маанилер тигил же бул этиштин чак формалары аркылуу берилет.

Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде дагы этиштердин аналитикалык формалары жана алардын учур чакта гана колдонулушу өзгөчө теориялык изилдөөлөрдүн объектиси болуп калды. Бул тууралуу Н.З.Гаджиева өзүнүн фундаменталдуу эмгегинде төмөнкүдөй белгилейт: «...сильно выражена тенденция к выделению специальной формы настоящего времени данного момента и ее аналитические формы», «... в тюркских языках и в особенности в языках Средней Азии была сильно выражена тенденция к выделению специальной формы настоящего времени данного момента и ее аналитической формы, в которой участвуют вспомогательные элементы типа -йат, -тур». Ал эми жардамчы этиштердин колдонулушу тууралуу: «...тенденция образованию форм настоящего времени с участием вспомогательных глаголов охватывает колоссальный ареал языков Азии...» [50,87б.]. Окумуштуу түрк тилдеринде учур чак формалары менен этиштин аналитикалык формаларын, тактап айтканда, - жат,-тур сыяктуу жардамчы этиштеринин айкашы өзүнчө бөлүнүп талдоого алынганын белгилейт.

Азыркы кыргыз тилинин бардык грамматикаларында (академиялык жогорку окуу жайлары жана мектептер үчүн) этиштин учур чагын татаал учур чак деп беришет: «жат, тур, отур, жүр» чакчыл формадагы этиштер менен айкалышып «татаал этиштерди түзүшөт». К. Тыныстанов гана учур

чак деп берет [157, 68б.]. К.Бакеевдин мектеп грамматикасында бул тууралуу мындайча белгилейт: «Учур чакты түзүүчү негизги мүчө жок, бирок негизги кыймыл-аракетти көрсөтүүчү этиш сөздөргө өткөн чакчыл -ып жана келер чакчыл -а деген эки мүчөнү жалгайбыз да – жат, тур, отур, жүр деген жардамчы этиштерди колдонобуз» [11, 109б.].

Кандай гана кыймыл-аракет болбосун ал чак категориясы менен түздөн-түз байланышта болору белгилүү. И. Уюкбаев бул маселе боюнча мындай деп туура белгилейт: «Категория вида тесно связана с категорией времени. Категория времени является дериватом глагольных видов. Категория времени исторически происходит от категории вида» [46]. Ал эми көрүнүктүү илимпоз Н.А.Баскаков көрсөтүлгөн маселе боюнча төмөнкүдөй оюн билдирет: «Формы совершенного и несовершенного действия ...относятся и должны относиться к формам категории времени» [46].

Ошентип кыргыз тилинде этиштин түр категориясы синтетикалык жана аналитикалык жолдор менен уюштурулат. Ага жөндөмө мүчөлөрү жана бышыктоочтук детерминанттар, чак категориясын уюштуруучу мүчөлөр жана негизги этиш сөзгө чакчыл -а, -ып мүчөлөрү уланып ага жат, тур, отур, жүр көмөкчү этиштеринин айкалышуусу аркылуу жасалат. Бул маселе дагы терең, ар тараптуу изилдөөнү талап кылат.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

Изилдөөнүн объектиси – кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын уюштуруучу тилдик лексика-грамматикалык каражаттар.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз тилиндеги айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун мазмуну, этиштик сүйлөмдөрдүн семантикалык типтери.

Изилдөө ишибиздин материалдары катары белгилүү кыргыз жазуучуларынын көркөм чыгармаларынан кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясы катышкан сүйлөмдөр алынып, аларга талдоо жүргүзүлдү. Кыргыз тилинде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин уюштуруучу негизги каражаттардын бири катары референттик субъектини карап чыгабыз. Тексттик факты материалдарды талдоодо чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилери үчүн референттүү жана белгисиз-референттүү субъектинин катышуусу маанилүү болуп саналат. Айтымдардагы чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин ишке ашыруу үчүн зат атоочтун конкреттүүлүгү же жалпылыгы белгилүү ролду ойнойт, башка терминология менен айтканда айтымдын объектиси деп кароого болот. Конкреттүү субъекти менен айтымдарда кыймыл-аракет конкреттүү мүнөзгө ээ, башкача айтканда белгилүү учурда ишке ашат, бул аны убакыттагы локалдашкан катары квалификациялоого негиз берет. Мисалы: *Ал кечээ үйүнө кеч кайтты* (К.Б.) *Ал учурда сүрөтчү бир нече айга көлгө көчүп кеткен* (М.Б.). *Ал азыр бул жерге Кулчуңбайды ээрчип келди* (К.М.). *Бүгүн эртеден бери ушул адырдын үстүндө көрүнбөгөн жип менен асманга байлап койгондой канатын жайып, шаңшыбай-этпей жалгыз куш каалгып учуп жүрөт* (Ч.А.).

Жогоруда келтирилген мисалдарда чактык локалдашуучулукту көрсөтүүчү *кечээ, ал учурда, азыр, бүгүн, эртеден бери* темпоралдык маркерлердин болушу менен шартталат.

Адаттуулук (узуалдуулук) семантикалык маанисин көрсөтүү үчүн, анын негизинде сүйлөп жаткан адамдын же ал көрсөткөн адамдар тобунун тажрыйбасын жалпылоодо конкреттүү да, ошондой эле жалпыланган субъект дагы болушу мүмкүн. Мисал: *Арийне ар бир бала бул жарык дүнүйөнүн жыргалын-кууралын өзүнчө кабыл алып, өзүнчө көнүгүп жетилет* (Т.С.). *Хан сарайдагылар сый-сыпатты жакшы билишет* (Т.К.).

Референттүү дагы жана ошондой эле белгисиз-референттүү субъектини дагы тактоочу темпоралдык жана мейкиндик маркерлер менен биргелешип бардык айтымды убакыттагы локалдашкан катары мүнөздөйт, кырдаалды кабыл алууда конкреттүү кылып көрсөтөт.

Узакка созулган локалдашкан кыймыл-аракет. Узакка созулгандык мааниси чак семантикасы менен өз ара аракеттенишет. Этиштин түр-чактык формалары тигил же бул узакка созулгандык маанисин көрсөткөн бышыктоочтор менен айкалышкандыгы аспектуалдык маанилерден этиштик лексемалардын семантикасынан жана формалардын өзүнөн көз каранды болот. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу бышыктоочтор аркылуу ишке ашат. *Анда-санда гана бир ооз сөз айтып коюп, анан бир топко чейин жөн эле үн салып демин тартпай безеленет* (Ч.А.). *Данияр дагы көпкө чейин обон салып, ырдап келди* (Ч.А.) *Кээде баласын көтөрүп алып, жолго чыгат да, мелтиреп көпкө отурат* (Ч.А.). *Ал түнү көлдү жээктей басып көпкө жүрдүм. Жээкте көпкө турдум* (Ч.А.). *Аюу-чачынын түптөрүн Жума туурап казанга салганына бир далай убак болду* (К.Ж.).

Убакыттык жалпылык же убакыттан тышкаркылык локалдашпаган кыймыл-аракет. Мындай маанилер этиштик түшүнүктүн өзгөчө түрү, башкача айтканда, учур чактын кеңитилген түрү болуп саналат. Мындай кырдаалдарда этиштин келер чак формалары чактагы локалдашпаган кыймыл-аракетти өзгөчө кылып көрсөтөт. Башка чактык формалар сыяктуу

эле, алар убакыттан тышкаркылык маанилерди көрсөтүүдө өзүнүн категориялдык маанисин көрсөтүүгө жөндөмдүү. Мындай айтымдарда дайыма тигил же бул этникалык же социалдык топтун улуттук ой жүгүртүүсү, коомдук акыл-ой баалуулуктары жана ушул сыяктуулар көрсөтүлөт. Мындай маани адатта макал-лакаптарда, элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларында - убакыттын өтүшү менен өзүнүн чындыгын жоготпогон, адамдардын билдирүүсүн чагылдырган чыгармаларда берилет. М.: *Билген миңди башкарат, билбеген миңге кошулат. Дос күйдүрө айтат, душман сүйдүрө айтат. Достун достугу башка иш түшкөндө билинет* (макалдар). *Өз агасын агалай албаган, бирөөнүн агасын сагалайт. Ак көңүлдүн аты арыбайт, аты арыса да өзү жарыбайт. Ач кадырын ток билбейт* (лакаптар). *Жер өз огунда айланат. Кышында кар жаайт* (туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөр).

Ишибиздеги изилдөөгө алына турган материалдар төмөндөгү булактардан алынды. Көркөм текстте аткарган кызматын иллюстрациялаган материалдар кыргыз көркөм адабиятынын көрүнүктүү жазуучулары К.Баялиновдун «Көл боюнда», М.Элебаевдин «Узак жол», Т.Сыдыкбековдун «Табылга», К.Жантөшевдин «Каныбек», К.Карасаев «Хусейин наама», К.Маликовдун «Азаматтар», У.Абдукаимовдун «Майдан», Ч.Айтматовдун чыгармаларынын үч томдук жыйнагы, М.Байжиевдин чыгармаларынан алынды. Факты-материалдарды тандап алуу үчүн талдоого алынган жанрдык-стилистикалык тексттердин көп түрдүүлүгү изилденип жаткан тилдик фактыларды тексттин стилистикалык өзгөчөлүгүнөн мүмкүн болушунча көз каранды болбогондой объективдүү талдоо жүргүзүүгө умтулгандыгы менен шартталат. Жагдайлардын локалдашкан же локалдашпагандыгын көрсөтүүчү сүйлөм байкоо бирдиги болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети жана алдыга коюлган милдети ар кандай лингвистикалык анализдин ыкмаларын колдонууну шарттады.

Убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/ локалдашпоочулугу семантикалык категориясын изилдөөдө грамматикалык

типологиялык багытта, сүйлөм структурасы менен өз ара аракеттешкен этиштин морфологиялык категорияларын изилдөө менен байланыштуу каралат. Колдонулган семантиканы баяндап жазуу үчүн чактык маанини туюндурган контекстуалдык жана компоненттик анализдин ыкмалары кирет, ошондой эле илимий сыпаттама, баяндама, структуралык анализ, топтоо өңдүү методдор пайдаланылды.

III БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШУУЧУЛУГУ

3.1. Семантикалык категориянын жалпы мүнөздөмөсү

Кыймыл-аракет (окуя ж.б.) бир жолку (разовые – однократные), кайталанган (повторяющиеся – многократные), адаттагы (обычные – узуальные) же мүмкүн болгон (потенциальными – возможными); чактагы локалдашкан (конкреттүү) же чактагы локалдашпаган (абстракттуу, убакыттан тышкаркы); узакка созулган (длительные) же өтө тез болгон, чекиттүү (мгновенные – точечные) жана башка болушу мүмкүн [97, 64б.]. Локалдашуучулук түшүнүгүн убакытты чагылдырган кең түшүнүктүн бир жагы катары кароого болот.

Чактык локалдашуучулук семантикалык категориясы бул бири-бирине карама-каршы коюлган маанилердин биримдигин көрүүгө болот: 1) конкреттүүлүк, кыймыл-аракеттин орун алышынын белгилүүлүгү жана кырдаалдын бир багыттуу убакыттын өтүшүндө кандайдыр бир учурга же мезгилге бекитилиши; 2) конкреттүү эместик, белгилүү эместиги көрсөтүлгөн мааниде, б.а., чектелбеген кайталануучулук, адаттуулук, кадыресе күнүмдүк болуучу кыймыл-аракет (обычности, узуальности) же убакыттык жалпылык («вневременности», мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбеген, «всевременности» дайыма болуп турган), ушуну менен бирге кыймыл-аракеттин адаттуулугу (обычность) болушу мүмкүн болгондугу менен мүнөздөлөт, ал эми убакыттык жалпылык – объекттин жана субъекттин жалпылангандыгы (генерализациясы) менен сөзсүз түрдө айкалышкандыгы болот.

Конкреттүү локалдашуучулук мааниси сыяктуу чактагы локалдашпоочулуктун мааниси да объективдүү чындыкты чагылдырат. Локалдашпоочулук маанисинде адамзаттын ишмердүүлүгүндөгү, айлана чөйрөдөгү мезгилдүү процесстерди чагылдырат. Адамдын аң сезиминдеги ар кандай психологиялык жана эмоционалдык объективдүү чактын

чагылдырылышы, ойлонуу процесстеринде чакты (убакытты) абстракциялоодо олуттуу мааниге ээ болот. Бул фактылардын бардыгы чак түшүнүгүн билдирген ар кандай аспектилердин, ошонун ичинде локалдашуучулук/локалдашпоочулук аспектиси дагы тилдик интерпретацияга таасирин тийгизет. Локалдашуучулук мааниси убакыттын бир өлчөмдүүлүгүн, асимметриялуулугун жана кайталанбастыгын чагылдырат: кеп тилдик семантикадагы бир багыттуу жана кайталанбаган убакыттын агымындагы тигил же бул процесстердин жана окуялардын конкреттүү орун алышынын чагылдырылышы тууралуу болуп жатат. Ал эми локалдашпоочулук маанисинде процесстердин жана кубулуштардын регулярдуу жана регулярдуу эмес кайталануусунун объективдүү колдонулушу чагылдырылат.

А.В.Бондарко чактагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: «Ситуации временной локализованности/нелокализованности – это выражаемые различными средствами высказывания типовые содержательные структуры, базирующиеся на семантической категории и поле временной локализованности и представляющие собой категориальную характеристику высказывания, которая заключается в том или ином варианте семантики Л или НЛ» [33,211б.]. Окумуштуунун пикири боюнча убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу ар бир айтымдын милдеттүү актуалдашкан белгиси болуп саналат, ар бир айтымда сүйлөөчүнүн көз карашынан белгиленген кырдаалдарда жана алардын интерпретациясында объективдүү айырмалык менен шартталган белгини көрүүгө болорун белгилейт. Бул мамиленин милдеттүү түрдө болушу Л/ЛП маанилеринин түрдүүлүгү чак түшүнүгүнө кириши менен шартталат (кенири философиялык мааниде алганда). Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун маанилүү жагы бул предикат гана эмес, субъектинин жана объектинин дагы, а түгүл – бүтүндөй кырдаалдын

конкреттүүлүгү же конкреттүү эместигинин мүнөздүү өзгөчөлүгү катары берилиши эсептелет.

Чактык локалдашуучулукту өзгөчө категория катары бөлүп кароо жана терминдин өзү Э.Кошмидердин ысымы менен байланыштуу. Ал биринчи болуп чактык локалдашуучулуктун белгиси боюнча карама-каршылыкты өз алдынча мазмундуу категория катары бөлүп караган [80] поляк тилинде «wartosc miejscowa wczasie», немец тилинде: «Zeitstellen wert». Э.Кошмидердин китебин которууда поляк тилиндеги этиштердин түр категориясын кароодо «местоположение во времени» («временное местоположение») «убакытта орун алышы», «временная локализованность» чактык локалдашуучулук деп берилет [82, 131-158б.]. Анын эмгектеринде чактык локалдашуучулуктун өзгөчө концепциясы баяндалган, тактап айтканда, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук оппозициясынын маанисин жалпы теориялык жактан талкуулоо; көрсөтүлгөн оппозициянын айтылышында сүйлөмдөрдүн типтерин аныктоо жана анын «убакытты билдирүүчү» башка категорияларга болгон катышын; славян тилдеринде түрлөрдүн функциялануусундагы мыйзам-ченемдүүлүктөрдү изилдөө үчүн берилген категориянын маанилүүлүгүн далилдеши олуттуу болуп саналат [38, 178б.].

Аспектологиялык багытта иштеген көпчүлүк окумуштуулар чактык локалдашуучулук категориясын жана анын уюшулуу каражаттарын тилде изилдеп келишет. Бул категориянын изилденишинин татаалдыгы, анын жашырын (көмүскө) морфологияга таандык болушуна жана өзүнүн формалдык каражаттары жок болгондугуна байланыштуу болуп саналат.

Термин Ю.С.Маслов түзгөн славян аспектологиясынын терминдеринин жана негизги түшүнүктөрүнүн системасына киргизилген. Окумуштуу кыймыл-аракеттин локалдашуусу жана локалдашпоосу категориясына төмөнкүдөй аныктама берет: «Действия (события и т.д.) могут быть... локализованными во времени (конкретными) или нелокализованными во времени (абстрактными, вневременными, атемпоральными) ... [97, 64-65б.].

Окумуштуу «Русский глагол» эмгегинде түр категориясы менен чактын өз ара катыштыгын изилдеп жатып төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Важный для системы времен семантический признак локализованности действия во времени, с одной стороны, имеет отношение к семантике времени, к темпоральности в целом: обозначается прикрепленность действия к определенному моменту (отрезку) времени или неопределенность его положения во времени. С другой же стороны, этот признак имеет отношение к семантике вида и шире – к аспектуальности» [97, 116-117б.]. Окумуштуунун берген аныктамасына таянсак, чак системасы үчүн маанилүү болгон убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук белгиси семантикалык категория, бир жагынан, чак системасына тиешелүү болуу менен бирге, жалпысынан алганда темпоралдуулукка да кирет: кыймыл-аракеттин белгилүү бир учурга бекитилишин же анын белгилүү бирубакытта орун алышынын белгисиздигин көрсөтөт. Бул жагынан алганда кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук белгиси чак семантикасына тиешелүү болот. Экинчи жагынан алганда бул белги түр категориясына, кеңири мааниде алганда аспектуалдуулукка да тиешелүү болот. Бул белги кыймыл-аракеттин өтүш мүнөзүн аныктайт: бул конкреттүү кыймыл-аракет (факт, процесс, узакка созулгандык), же абстракттуу – кайталанган, потенциалдуу мүмкүн болгон, адат болгон, жалпыланган кыймыл-аракет. Башкача айтканда, убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгиси өзүнө тыгыз байланышта карала турган темпоралдуулук жана аспектуалдуулук элементтерин камтыйт. Бул аныктама биз үчүн маанилүү болуп саналат жана биздин изилдөөбүздө негиз катары алабыз.

Ю.С.Маслов чактык формалардын жалпы жана жеке маанилерин изилдеп жатып аларды локалдашуучулук белгилерине карата топторго бөлүштүрөт. Окумуштуу бул тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Кыймыл-аракеттин убакыттагы локалдашуучулук белгисине карата бул форманын маанилери бөлүнүп турат: бир жолку кыймыл-аракеттин бүтпөгөн өткөн

чагы (прошедшее несовершенное) например: Онажды летним утром они *подходили* к проходной...(Пан.); 2) кайталанган жана адат болгон (адаттагы) кыймыл-аракеттин бүтпөгөн өткөн чагына пример: [Елена]... Я часто *спрашивала* вас об этом..., но вы не *отвечали*, никогда...(Горьк.); 3) жалпыланган фактынын өткөн бүтпөгөн чагы маани кыймыл-аракеттин локалдашуучулук (конкреттүүлүк)/ локалдашпоочулук (абстракттуулук) белгисине карата нейтралдуу болот например: - Ты *ловил* рыбу-то? – спросил Яшка (Казак.)» [98, 88-89б.]. Окумуштуунун пикири боюнча көрсөтүлгөн эки мисалда «имперфекттүү» деп белгилөөгө болот, ал эми үчүнчү мисалда «аористтик» деп аташарын белгилейт. Муну менен катар өткөн чак формалары тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Форма прошедшего совершенного отличается от прошедшего несовершенного и всех прочих форм времени признаком локализованности действия во времени» [98, 88б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча бүткөн (совершенный) өткөн чак формасы бүтпөгөн (несовершенный) өткөн чак жана башка убакыт формаларынан убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук белгиси менен айырмаланат. Ал эми бүтпөгөн учур чак (настоящее несовершенное) формаларынын жалпы маанисин локалдашуучулук белгиси менен мүнөздөлүшүн мындайча белгилейт: «Учур чактын эки маанилүү түрү бөлүнүп турат: актуалдуу учур чак (настоящее актуальное) – конкреттүү (убакыттагы локалдашкан) кыймыл-аракет, сүйлөп жаткан учурда өтүп жаткан (ишке ашкан) жана актуалдуу эмес учур чак (сүйлөп жаткан учурда кыймыл-аракеттин өтүшү көрсөтүлбөйт). Бул учур чак семантикалык түрлөрүнүн ар бири бир канча вариантта ишке ашат» -деп аларды төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат. Актуалдуу учур чак. Бул маани локалдашуучулук белгиси менен кыймыл-аракеттин реалдуу сүйлөп жаткан учурга карата болгон катыштыгын көрсөтөт. Сүйлөп жаткан учурдагы конкреттүү учур чакта сүйлөө учурундагы, тактап айтканда, сүйлөп жаткан мезгилде ишке ашкан конкреттүү кыймыл-аракет көрсөтүлөт. «Например, в вопросе: Ты что тут *делаешь*? (Нил) От Катерины *прячусь*...(Горьк.)» М: Сен

бул жерде эмне кылып турасың? Катеринадан жашынып жатам... Учур чактын конкреттүү мүнөзүн «*вон, вот*» тигине, мына бөлүкчөсү менен белгилениши мүмкүн [Князь] *Вон* каменщики *мостят* улицу (А.Толстой). *Вот* Иванов *возвращается* (Остр.). б) Кеңитилген учур чак (расширенное настоящее). Кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда ишке ашат, бул эле учурду эмес ошондой эле өткөн чактын аздыр-көптүр кең убакыттын бир бөлүгүн кучагына алат (бул контекстке байланыштуу болот). Келер чакта уландысы мүмкүн болушу болжолдонот. Кыймыл-аракет конкреттүү мүнөзгө ээ, убакытта турган орду белгилүү. Бул учурда бүтпөгөн түр формалары конкреттүү процесстүү мааниде болот» [98, 92-93б.]. Окумуштуу учур чактын эки түрүн ажыратат: актуалдуу учур чак – сүйлөө учурунда өткөн конкреттүү кыймыл-аракет (убакыттагы локалдашкан), жана актуалдуу эмес учур чак (кыймыл-аракеттин өтүшү сүйлөө учурунда көрсөтүлбөйт). Булардын ар бири бир канча вариантта ишке ашарын белгилейт. Актуалдуу учур чак мааниси кыймыл-аракеттин реалдуу сүйлөө учуруна карата локалдашуу белгиси менен айкалышы эсептелет. Бул мааниге сүйлөө учурундагы конкреттүү учур чак жана кеңитилген учур чак кирет.

Актуалдуу эмес учур чак мааниси, жогоруда белгиленгендей, кыймыл-аракеттин сүйлөө учуруна карата катыштыгынын жок болушунда турат. Бүтпөгөн учур чак формаларына кайталанган, адат болгон, жалпыланган кыймыл-аракетти билдириши мүмкүн деп белгилейт. Актуалдуу эмес учур чакты абстракттуу учур чак, потенциалдуу учур чак жана «сахнадагы учур чак» маанилерине бөлүштүрөт. Абстракттуу учур чактын белгиси болуп кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулугу эсептелет.

Чактык локалдашуучулук «локализованность/нелокализованность действия во времени» (чактагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу) термининен башка конкреттүү жана абстракттуу кыймыл-аракетти карама-каршы коюу менен окшош (паралелдүү) белгилер байланышкан башка бир катар терминдер белгилүү. Чактагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу түшүнүгүнө жакын

түшүнүктөрдү белгилөө үчүн бир катар окумуштуулар тарабынан «актуальность/неактуальность» терминдери колдонулат [180, 15-17, 30-31б.; 179; 184, 24-46; 72, 71;103].

Чакка болгон катышына карата Э.Кошмидер фактылардын эки тобун бөлүп караган: «конкреттүү фактылар, кандайдыр бир убакытта (чакта) ишке ашкан так календарлык-хронологиялык аныктоого жол берген; абстракттуу фактылар, жалпы мааниге ээ болгон, өздөрүнө гана тиешелүү жеке убакыт менен байланышпаган» [82:131б.]. Ошол эле жерде мындайча белгиленет: «Эти два рода фактов имеют неодинаковое отношение к линии времени: конкретные факты занимают свое собственное вполне индивидуальное место на линии времени, их отличает свое «местоположение во времени» или «временное местоположение» (wartosc miejscowa wezasie, Zeitstellenwert) тогда как абстрактные факты не обладают своим местоположением на линии времени» [82, 131].

Э.Кошмидер каралып жаткан карама-каршы коюуга «содержащейся в мысли» ойдо камтылган категориясынын статусун берет.

Ойдо камтылган (содержащейся в мысли) чактык локалдашуу категориясын тилдик жактан ачып көрсөтүүнү Э.Кошмидер кеңири түшүнгөн. Ал берилген байланышта түрдүк формалардын функциялануусуна тиешелүү болгон татаал көп фактыларды тереңдетип карап чыгат.

Э.Кошмидер чактык локалдашууну өзүнчө бөлүп карабастан, чактык мамилени чагылдырган башка категориялар менен байланыштуу изилдөөгө алат. Чактык локалдашуу Э.Кошмидер тарабынан «чактык мамилени» аныктаган башка компоненттери катары – «багытталган катыштыгы болуучулук» («направительную отнесенность») жана убакыт учур чакка, өткөн чакка жана келер чакка өз ара катыштыгы катары түшүндүрүлөт. Локалдашкан жана локалдашпаган кыймыл-аракетти түшүндүрүү үчүн Э.Кошмидер «убакыттын сызыгы» («линия времени») түшүнүгүн киргизет [82, 131б.].

Убакыттын багытында орун албаган абстракттуу фактылар жөнүндө айтып жатып, Э.Кошмидер жалпы чындыкты («общие истины») билдирген «Рука руку моет» Колду кол жууйт сыяктуу макалдар, математикалык жоболор ж.б. жөнүндө айтат. Ал чактык локалдашуучулукка мезгилден тышкары, мезгил менен чектелбегендикти «вневременность» карама-каршы коёт. Ал эми «Я не курю сигар, не пью вина, не играю, встаю в 7 часов» *Мен тамеки тартпайм, шарап ичпейм, ойнобойм, 7де турам* сыяктуу узундук кыймыл-аракетти локалдашуучулук менен локалдашпоочулуктун ортосундагы өтмө маани катары караган. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкөдөй оюн билдирет: «Хотя названные в таких предложениях действия обычно не происходят в самый момент речи и, таким образом, являются вневременными, констатируемое здесь свойство принадлежит вполне определенному лицу, и существует в момент речи («я некурящий» и т.д.). Поэтому случаи такого рода стоят на границе вневременности и локализованности во времени» [82, 131-135,141, 155-158].

Белгилей кетчү нерсе Э.Кошмидердин теориясы түрк тилинин материалынын негизинде каралган, анын оюнда убакыттан тышкары (вневременные) кыймыл-аракетти билдирүү үчүн жалпы илимий чындыктарды берүүдө, философиялык мүнөздөгү ырастоону, макалдарды, жалпы көрсөтмөлөрдү, регламенттелген токтомдорду ж.б. берүү үчүн атайын формалар колдонулат деп эсептеген. Конкреттүү субъектинин көнүмүш адаттарын, өзгөчөлүктөрүн билдирүү үчүн түрк тилинде альтернативдүү эки форма колдонулушу мүмкүн – презенс (учур чак) жана аорист (этиштин түр-чактык формасы жөнөкөй өткөн чакты - бүткөн кыймыл-аракетти билдирет). Э.Кошмидердин ою боюнча түрк тилинде чактык локалдашуучулукту этиштик формалар билдирбейт, ошол эле учурда славян тилдеринде бул кыймыл-аракеттерди белгилеген атайын формалар бар: «ходить, носить, возить» ж.б. [183, 60-61б.].

Э.Кошмидердин эмгектеринде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугунун оригиналдуу концепциясы баяндалган: а)

локалдашуучулук/локалдашпоочулук карама-каршылыгына (оппозициясына) жалпы теориялык мазмундук түшүнүк берүү; б) берилген оппозициянын тилдик көрсөткүчтөрүнүн типтерин жана анын башка категорияларга карата болгон катышын «убакытка киргизилишин» аныктоо. Окумуштуу поляк жана түрк тилдериндеги чактык локалдашуучулук категориясын анализдеп чыгып жана бул тилдердеги түрлөрдүн функциялануусунун мыйзамченемдүүлүктөрүн изилдөө үчүн берилген категориянын маанилүүлүгүн далилдеди.

Орус тилинин материалында кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясы А.В.Бондарконун эмгектеринде изилденген. Окумуштуу кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугун изилдөөдө мындайча белгилейт: «Для понимания закономерностей функционирования видов и времен важно охарактеризовать функционально-семантическую категорию временной локализованности. В плане содержания речь идет о следующем противопоставлении: значение конкретности действия, его прикрепленности к определенному отрезку времени (*Когда я открывал дверь, я заметил...*) противопоставлено значению абстрактности, неопределенности положения действия во времени (*Каждый раз, когда я открывал, я замечал...*) [24, бб.]. Орус тил илиминде түр жана чак категориясынын функциялануусунун мыйзамченемдүүлүктөрүн түшүнүү үчүн чактык локалдашуучулук категориясын изилдеп чыгуу маанилүү экендигин белгилейт. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугун мазмундук планда алганда төмөнкү карама-каршылык жөнүндө сөз болот: кыймыл-аракеттин конкреттүүлүк маанисин, анын белгилүү убакыттын бир бөлүгүнө бекитилишин; кыймыл-аракеттин убакыттагы абстракттуу маанисине белгисиздик маанисине карама-каршы коюлушу. Бул сыяктуу конструкцияларга А.А.Потебня төмөнкүдөй токтолот: «Славянские глаголы могут означать действие или во время самого свершения – конкретно (*я пишу теперь, я писал, когда он вошел*), или как возможность его, способность, привычку к нему (*я не дурно пишу; пишу по*

вечерам) – отвлеченно [122, 78б.]. Окумуштуу славян этиштеринин жогоруда келтирилген мисалдарында берилгендей конкреттүү кыймыл-аракетти же анын жөндөмүн, адатын көрсөткөн кыймыл-аракетти билдириши мүмкүн деп белгилейт.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугунун өз алдынчалыгы боюнча А.В.Бондарко мындайча жазат: «Категория временной локализованности семантически имеет нечто общее с аспектуальностью (поскольку речь идет о местоположения действия во времени), но временная локализованность не совпадает ни с той, ни с другой из упомянутых категорий. Она обладает собственной качественной спецификой и представляет собой особый функционально-семантический круг, который переkreщаясь с аспектуальностью и темпоральностью в зоне их взаимодействия, тем не менее не утрачивает своей самостоятельности» [24: 6б.] Окумуштуу чактык локалдашуучулук кыймыл-аракеттин убакыттагы орун алышы тууралуу болуп жаткандыктан семантикалык жактан аспектуалдуулук менен жалпылыгы бар деп эсептейт, бирок чактык локалдашуучулук белгиленген категориялардын бири менен да дал келбейт. Ал өзүнүн сапаттык өзгөчөлүгүнө ээ жана өзү менен өзгөчө функционалдык-семантикалык чөйрөнү көрсөтөт, ошону менен катар аспектуалдуулук жана темпоралдуулук менен алардын өз ара аракеттешүү чөйрөсүндө кайчылашып, ошого карабастан өзүнүн өз алдынчалыгын жоготпойт деп белгилейт. Ал эми грамматикалык жактан жасалышы боюнча төмөнкүдөй белгилейт: «Категория временной локализованности в русском языке, в отличие от ряда других языков, не опирается на специальную систему грамматических форм. Однако выражение рассматриваемой категории не ограничивается лексическими средствами контекста: данная категория находит своеобразное выявление в закономерностях функционирования форм вида и времени, оказывая существенное влияние на эти категории» [26, 7]. Окумуштуунун пикири боюнча орус тил илиминде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын

көрсөтүүчү атайын грамматикалык формалардын системасы жок. Каралып жаткан категория контексттеги лексикалык каражаттар менен гана чектелбестен, бул категорияга олуттуу таасир эткен түр жана чак формаларынын функциялануусунун башкалардан айырмалуулугун ачып көрсөтөт. А.В.Бондарко чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык оппозициясынын каражаттардын комплексине таяныч болуп, предикаттын жана анын бышыктоочтук мүнөздөмөлөрүнүн чөйрөсүнө гана тиешелүү болбостон, субъекттин жана объекттин чөйрөсүнө да тиешелүү болгон татаал өзгөчө түрү катары белгилейт. Окумуштуу чактык локалдашуучулук проблемасын функционалдык-семантикалык талаанын жана категориялык жагдайлардын түшүнүктөрүнүн негизинде функционалдык грамматиканын моделинин өнүгүшү менен байланыштуу изилдеп чыгат. Каралып жаткан категорияга мындай түшүнүк берүүсү орус тилинде жана башка славян тилдериндеги этиштик түрлөрдүн жана чактын колдонулушу жана бул маанилердин изилденишинин жүрүшүндө калыптанган. Окумуштуу кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын изилдөөдө башка илимпоздордон айырмаланып, чактык локалдашпоочулук чөйрөсүн кеңири карап чыгат, тактап айтканда, жагдайлардын жалпыланышынын эң эле жогорку даражасы болгон «вневременность» мезгилден (убакыттан) тышкарылыкты, адат болгон «узуальность», ошондой эле «простую повторяемость» жөнөкөй кайталануучулукту кошот [38, 181б.]. Конкреттүү эпизоддун чегинде кыймыл-аракеттин узуалдык эмес чектелбеген кайталануучулугу. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук убакыттын белгилүү бир бөлүгү менен чектелүү болот, башкача айтканда, чактык локалдашуучулуктун кеңири кырдаалына кошулат.

Жөнөкөй кайталануучулук тикеден-тике байкоосу менен же анын элестетүүсү, көз алдына келтирүүсү менен байланыштуу болот. Кыймыл-аракеттин бул тибинин олуттуу белгиси болуп субъекттин конкреттүүлүгү

болуп эсептелет. Биздин изилдөөбүздүн мисалдарында жөнөкөй кайталануучулуктун семантикасына так анализ жүргүзүүгө аракет кылдык.

Кыймыл-аракеттин кайталаначуулугу мүнөздүү өзгөчөлүккө ээ болот: регулярдуу же регулярдуу эмес кайталанган, конкреттүү эпизоддун жана конкреттүү бир катар кайталануулардын чегинен чыккан катары баалануусу менен байланыштуу болот. Адат болгон (адаттуулук) дайыма окшош болгон кайталануулардын перспективасын талап кылат. Бул типтин негизи болуп - сүйлөөчүнүн же адамдардын тобунун өкүлү болуу менен тажрыйбасын жалпылоо. Чактык локалдашпоочулуктун бул тибинин олуттуу белгиси болуп мындай учурда конкреттүү дагы, ошондой эле жалпыланган субъект да болушу мүмкүн.

Убакыттык жалпылык, убакыттан тышкаркы кыймыл-аракет кырдаалдардын эң эле жогорку даражасы болуп саналат. Чактык локалдашпоочулуктун бул түрүндө насыят сыяктуу айтымдарда, макалдарда, туруктуу мыйзамченемдүүлүктөр жөнүндө ой жүгүртүүдө көрсөтүлгөн жагдайлардын жалпыланышынын (генерализации) эң жогорку даражасы ачып көрсөтүлөт. Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок мындай жалпы чындыктарды айтып жатып сүйлөөчү «элдин» тажрыйбасын билдирүүчү болуп калат. Бул тууралуу окумуштуу мындайча жазат: «Существенным признаком временной нелокализованности данного типа является обязательность обобщенного (генерализованного) субъекта (объект, если он присутствует, также характеризуется данным признаком), вся ситуация в целом отличается наивысшей степенью генерализации» [33, 218].

И.Н.Смирнов чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесин орус тилинин материалында изилдейт. Негиз катары А.В.Бондарконун чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун квалификациясын алат. Ал чактык локалдашуучулук кубулушун өз ара аракеттешкен дифференциалдык семантикалык белгилерин эске алуу менен кылдаттык менен карап чыгат. Ошондой эле чактык локалдашуучулук жагдайларын классификациялап

чекиттүү жана сызыктуу локалдашуучулук (точечная и линейная локализованность) түшүнүктөрүн киргизет. Анын пикири боюнча бул белги, баарынан мурда, түрдүк формалардын семантикалык потенциалы менен темпоралдык семантиканын жана алардын өз ара аракеттешүүсү менен катышта болот. Чекиттик локалдашуучулук кыймыл-аракеттин ишке ашышында узакка созулбаган учуру менен айтылышы ээ болот, ал эми сызыктуу локалдашуучулук билгилүү убакыттын өтүшүндө ишке ашкан кыймыл-аракетти болжолдойт. Чекиттик жана ошондой эле сызыктык локалдашуучулукту дагы так аныкталган жана аз аныкталган сыяктуу бөлүштүрүү менен И.Н.Смирнов чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук түшүнүгүнүн татаалдыгын дагы бир жолу баса белгилейт жана чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун өтмө учурларынын бар болуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт. Чактык локалдашпоо чөйрөсүнө ар түрдүү жагдайларды киргизет: жалпыланган кыймыл-аракет жана чектелбеген (неогранично-кратно) кыймыл-аракет. «Неограничная кратность» өз кезегинде жөнөкөйгө «простую» (конкреттүү эпизоддун чегинде) жана узулдук кайталануучулукка бөлүнөт. Ал эми жалпыланган кыймыл-аракет боюнча төмөнкүдөй белгилейт: «Обобщенность может быть неполной (ситуации типичного действия) и полной (гномические, вневременные ситуации)» [139, 135б.].

И.Н.Смирнов кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулуктун жана субъектинин жалпыланышы даражасы ортосундагы байланышты белгилейт. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Понимая под категорией субъекта носителя предикативного признака: производителя действия или носителя состояния. Субъект действия всегда выражается морфологически – в двусоставном предложении формой выражения субъекта является форма именительного падежа (подлежащее)» [140, 14б.]. Чактагы локалдашкан жагдайларда кыймыл-аракеттин субъекти, эреже катары, конкреттүү жана белгилүү болот. Субъекттин жалпылануучулугу локалдашуучулукка таандык болбойт же мүнөздүү эмес.

Адат болгон (обычный), типтүү кыймыл-аракет чактык локалдашуучулуктун жалпыланышынын жогорку даражасы, мындай учурда кыймыл-аракеттин субъектиси жалпыланып ой жүгүртүлгөндө ээ болот, бирок ошондой болсо да субъектинин жалпылануусунун ар кандай даражасы кыймыл-аракеттин жалпыланышы деңгээлине таасир этет. Өз кезегинде чактагы локалдашкан жана локалдашпаган кыймыл-аракеттерди карама-каршы коюу категориялык кырдаалдагы сапаттуулук (качественности – квалитативности) маанисинин бар болуусу/жок болуусу менен тыгыз байланышта болот. Мындан тышкары, кыймыл-аракеттин бир жолкулугунда жана кайталануучулугунда субъектинин катышуусу тууралуу окумуштуу төмөндөгүдөй белгилейт: чактагы локалдашкан бир жолу аткарылган кыймыл-аракет бир жолку фактыны көрсөтөт, ал субъектини мүнөздөй албайт. Башка жагынан алганда кандайдыр бир кыймыл-аракеттин кайталануучулугун билдирүүдө, анын регулярдуулугу жана жыштыгы, типтүүлүгү субъекттин белгилүү мүнөзүн божомолдойт [137, 94]

Жөнөкөй кайталануучулук бир кырдаалдын, конкреттүү эпизоддун чегинде ишке ашат жана тикеден-тике байкоо менен байланыштуу болот, ал эми сапаттуулук мааниси жагдайлардын көптүгү жана конкреттүү байкалган кыймыл-аракеттен абстракттуулуктун белгилүү даражасы менен байланыштуу. Сапаттуулук мааниси узалдык жана мезгилден тышкаркылык (вневременность) жагдайларында билинүүсү мүмкүн. Ал эми узалдык маани жана убакыттан тышкаркылык маанилерин билдирүүчү кырдаалдар тууралуу окумуштуу төмөндөгүдөй оюн билдирет, аткарылган кыймыл-аракеттердин типтүүлүгүнүн негизинде узалдык жагдайларда мүнөздөмөнү конкреттүү субъект жана субъекттердин тобу аткарат. Мезгилден тышкаркылык «вневременность» жагдайларында конкреттүү учурдан же убакыттын бир бөлүгүнөн кыймыл-аракеттин абстрактталуусу өзүнүн чегине жетет жана жалпы адамзаттын тажрыйбасын билдирет жана кубулуштар же предметтер класстарынын тигил же бул мүнөздөмөсү, маңыздуу касиеттери берилип,

ошондой эле алардын өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүгү чагылдырылат» [137, 94].

Каралып жаткан узуалдык кыймыл-аракет боюнча Т.В.Булыгина жана А.Д.Шмелев төмөнкүдөй оюн билдиришет: «узультальные предикатные выражения образуют вместе с квалитативными единый класс гномических предикатов, нелокализованными только квалитативные предикаты» [42, 52-53б.]. Муну менен катар, алардын пикири боюнча, узуалдык предикаттык айтылыштар локалдашкан болушат, анткени белгисиз болсо дагы мейкиндик-убакыттык локализацияга ээ болгон бир катар кубулуштары менен байланыш сакталат. Кайсы болбосун убакыттык иретке салынуучулук, маселен, интервал, локалдашкан тууралуу далилдейт.

Армян тилинин материалынын негизинде орус тили менен салыштырып чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселесин Н.А.Козинцева изилдеп чыгат. Ал чактык локалдашуучулукту башка этиштик категориялар менен өз ара аракеттешүүсүндө изилдеп чыгат. Убакыттагы (чактагы) кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин этиштин түр-чактык формалары жана атоочтордун объектилик мүнөзү менен өз ара байланыштуулугун карап чыгат. Бул тууралуу окумуштуу мындайча жазат: «Характер конкретной локализации действия на оси времени зависит от значения видо-временной формы, лексического значения глагола, наличия обстоятельственных конкретизаторов. Как было показано, местоположение действия на оси времени определяется с помощью видо-временных форм и контекста относительно момента речи и времени наблюдения» [73, 65]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча убакыттын огунда кыймыл-аракеттин конкреттүү локалдашуусунун мүнөзү түр-чактык форманын маанисинен, этиштин лексикалык маанисинен жана бышыктоочтук конкретизаторлордун катышуусуна байланыштуу болот. Ошондой эле убакыттын огунда кыймыл-аракеттин орун алышы түр-чактык формалары, байкоо убактысы жана

сүйлөө учуруна салыштырмалуу контексттин жардамы аркылуу аныкталары көрсөтүлөт.

Аспектуалдуулуктун функционалдык-семантикалык категорияларынын башка категориялар менен болгон байланышын эске алуу зарыл, убакыттык маанини билдирген, ошону менен катар чактык локалдашуучулук семантикалык категориясы менен, функционалдык грамматиканын теориясынын чегинде убакыттын огундагы жагдайлардын кыймыл-аракеттин конкреттүү орун алышы жана конкреттүү эмес, чектелбеген кайталануучулуктун карама-каршылыгы (оппозициясы) катары түшүнүк берилет [33, 210б.]. Ю.С.Маслов чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулукту дейктикалык категориялардын катарына кошкон [100, 5-6б.]. Бирок, А.В.Бондарко белгилеп кеткендей, аспектуалдык элемент чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикасынын өзүндө камтылган [37, 196-197б.]. Бул фактынын өзү локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясын аспектуалдык жана темпоралдык маанилердин айкалышы чөйрөсүндө аспектуалдык белгилердин бири катары карап чыгууга негиз берет.

Н.А.Козинцева чактык локалдашуучулукту башка этиштик категориялар менен өз ара байланышта болуусун изилдеп чыгат.

Н.А.Козинцеванын пикири боюнча, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгисин дискреттүүлүк жана квантификациялануучулук менен байланыштырат. Локалдашуучулукту ал дискреттүү жана дискреттүү эмес, белгиленген жана белгиленген эмес деп бөлүштүрөт. Дискреттүү жана дискреттүү эмес локалдашуучулук этиштин лексикалык маанисине байланыштуу болорун белгилейт. Чактагы белгиленген дискреттүү локалдашуучулук кырдаалдары конкреттүү учурга же убакыттын бир бөлүгүнө киргизилиши менен мүнөздөлөт; так датаны көрсөтүүсүнө жол берилет: *«Разве вы не видите, что Катя сейчас плохо себя чувствует?»* К локализованным ситуациям относятся некоторые ограниченно-кратные действия: а) суммируемые в некоторой точке (отрезке) при минимальных

интервалах во времени: *Он несколько раз постучал и вошел*; б) распределенные по конкретным моментам времени: *Я звонил вам в 2, в 3и в 4 часа, но никто не подошел к телефону*. Белгиленген эмес локалдашуучулук төмөнкү мисалдарда берилет: *Я к вам заходил, но вас не было дома; Когда-то я его видел* [74, 266.]. Ал эми квантификацияланган предикаттар туралуу убакыттын огунда чектелген убакыттын бир бөлүгүн (чекитти) ээлей алат жана убакыттын огунда дискреттүү локалдашкан перцептивдүү жагдайларды көрсөтөрүн белгилейт. Квантификацияланбаган (не квантифицируемые) предикаттар конкреттүү субъект менен кеңири үзгүлтүксүз убакыт менен катышта болот жана конкреттүү субъектинин алдында дискреттүү эмес чактагы локалдашкан кырдаалдарда жана локалдашпоочулук жалпыланган субъектинин алдында байланышта болот.

Н.А.Козинцева чактык локалдашуучулукту изилдеп жатып төмөнкүдөй тыянакка келет: «*Действие, происходящее в момент речи, является всегда локализованным во времени*» [74, 22-23, 276.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча сүйлөп жаткан учурда болгон кыймыл-аракет дайыма чактагы локалдашкан кыймыл-аракет болуп саналат.

Н.А.Козинцева чактагы локалдашпаган жагдайларга жалпыланган субъект жана объект катышкан сүйлөмдөрдү киргизет [74, 23]. Ал эми мындай жагдайларды А.В.Бондарко (окумуштуунун терминологиясы боюнча) «вневременность» мезгилден тышкары же мезгил менен чектелбеген жана «всевременность» дайыма болуп турган деп белгилейт [37,182б.].

А.В.Бондарко жана О.Н.Селиверстова чактагы локалдашкан кыймыл-аракетке конкреттүү убакыттын бир бөлүгүнө тиешелүү болгон жагдайлардын жана абалдын, кайсы бир учурда же убакта реалдуу болуп жаткан (болгон, болуп өткөн) конкреттүү катары көрсөтүлгөн окуялар жана процесстерди киргизишет. Терминдердин мындай колдонулушу жалпысынан аспектологиялык салтка туура келет. Ал эми абстракттуу маанилери боюнча окумуштуу мындайча белгилейт: «*значение абстрактности, неопределенности положения действия во времени иллюстрирует значение*

временной нелокализованности» [24, 66.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча чактагы кыймыл-аракеттин абалынын белгисиздиги, абстракттуулугу чактык локалдашпоочулук маанисин туюнтат.

Чактык локалдашуучулук процесстин жекелигин шарттайт, ал эми чактык локалдашпоочулук кайталануучулук мааниси менен дал келет. Ошентип, жекелик грамеммасы (англ. Gramme – грамматикалык маани, грамматикалык категориянын бир элементи катары түшүндүрүлөт, морфологиялык формалар аркылуу жасалат) дайыма локалдашуучулук грамеммасы менен айкалышат, ал эми кайталануучулук грамеммасы локалдашпоочулук грамеммасы менен айкалышат.

Убакыттык жалпылыкта субъектинин жалпылыгы сөзсүз түрдө болушу, адаттуулукта субъектинин жалпылыгы жана конкреттүүлүгү жана «жөнөкөй кайталануучулукта» сөзсүз түрдөгү субъектинин конкреттүүлүгү сыяктуу тилдик белгилердин комплекси жана чындыкты чагылдыруунун мүнөзүнүн белгилери каралып жаткан маанилердин дифференциациясы үчүн негиз болот. Эгерде биздин алдыбызда байкалып турган чектелбеген кайталанып турган кыймыл-аракет конкреттүү субъект менен өз ара катышкан жана кеңирирээк конкреттүү жагдайга киргизилген болсо, анда кеп «жөнөкөй кайталануучулук» жөнүндө болуп жатат. Эгерде байкоочулук берилген кыймыл-аракетти жалпылоо жана баалоо үчүн гана негиз болсо, берилген жагдайда гана кайталанган сыяктуу эмес, жана башка буга окшош (сүйлөөчүнүн жана ал өзүн кошкон адамдардын тобунун тажрыйбасынын негизинде), бирок ошондой болсо да конкреттүү гана эмес, жылпыланган субъект да болушу мүмкүн. Мындай учурда биздин алдыбызда адаттуулук «обычность» (жалпылык «обобщенность») түшүнүгү турат. Ушул эле принцип убакыттык жалпылык «временная обобщенность» маанисин бөлүп кароо үчүн натыйжалуу [38, 2186.].

И.Н.Смирнов кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/чактык локалдашпоочулук категориясынын семантикасын изилдөөдө А.В.Бондарконун квалификациясын негиз кылып алат. Ал чактык

локалдашуучулук кубулушун өз ара бири-бири менен аракеттешкен дифференциалдык семантикалык белгилерди эске алып кылдаттык менен изилдеп чыгат. Ал ошондой эле чактык локалдашпоо жагдайларына чекиттүү жана сызыктуу локалдашуучулук (точечная и линейная локализованность) түшүнүгүн киргизүү менен бир катар классификацияны берет. Анын пикири боюнча бул белги баарынан мурда түрдүк формалардын семантикалык потенциалы менен жана анын темпоралдык маани менен өз ара аракеттешүүсүнүн байланыштуулугунун натыйжасы болуп саналат.

Чекиттүү локалдашуучулукка кыймыл-аракеттин иш жүзүнө ашырылууда көпкө созулбаган учур менен айтымдар (сүйлөм) ээ болот, ал эми сызыктуу локалдашуучулукка белгиленген убакыттын өтүшүндө иш жүзүнө ашырылган кыймыл-аракет болжолдонот. И.Н.Смирнов так аныкталган жана бош аныкталаган чекиттик жана сызыктык локалдашуучулукту бөлүштүрүүдө чактык локалдашуучулук/чактык локалдашпоочулук түшүнүгүнүн татаалдыгын дагы бир жолу баса белгилейт жана ошону менен катар чактык локалдашуучулук/чактык локалдашпоочулуктун өтмө учурларынын бар болуу мүмкүчүлүгүн белгилейт.

И.Н.Смирнов локалдашпоочулуктун семантикалык зонасына ар кандай типтеги жагдайларды кошот: жалпыланган кыймыл-аракет кырдаалдары (ситуации обобщенного действия) жана чектелбеген-орток бөлүнүүчү кыймыл-аракет кырдаалдары (неограниченно-кратного действия) [139, 135]. Чектелбеген бөлүнүүчүлүк (кратность), өз кезегинде, жөнөкөйгө (бир конкреттүү эпизоддун чегинде) жана узулдук кайталануучулукка бөлүнөт. Жалпылык толук эмес (типтүү кыймыл-аракет жагдайлары) жана толук (мезгилден тышкары жагдайлар «вневременные ситуации») болушу мүмкүн.

И.Н.Смирнов кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугун жана субъектинин жалпылыгы даражасынын ортосундагы байланышты белгилейт, субъект категориясынын алдында предикативдик белгинин алып жүрүүчүсүн эсептейт. Кыймыл-аракеттин субъектиси дайыма морфологиялык каражаттар

менен жасалат. Эки тутумдуу сүйлөмдөрдө субъектинин грамматикалык формасынын көрсөткүчү болуп атооч жөндөмөсү (сүйлөм ээси) эсептелет [140, 146.]. Чактагы локалдашкан жагдайларда кыймыл-аракет субъектиси, эреже катары, белгиленген жана конкреттүү. Локалдашуучулукка субъектинин жалпылыгы мүнөздүү эмес. Адат болгон кадыресе (обычный), типтүү кыймыл-аракет жалпыланышынын жогорку даражасына (чактык локалдашпоочулукка), качан бул кыймыл-аракеттин субъектиси жалпыланып ой жүгүртүлгөндө ээ болот, ошондой болсо да субъектинин жалпылануусунун ар түрдүү даражасы кыймыл-аракеттин жалпыланышы даражасына таасир этет.

Ошондой эле окумуштуунун ою боюнча өз кезегинде чактагы кыймыл-аракеттердин локалдашкан жана локалдашпаган болуп карама-каршы коюлуусу категориалдык жагдайларда сапаттуулук (квалитативности) маанисинин бар болуусу/жок болуусу менен тыгыз байланышта болот. Чактагы локалдашкан кыймыл-аракет, бир гана жолу аткарылган кыймыл-аракет көбүрөөк өзү менен бир жолку фактыны көрсөтөт. Башка жагынан, кандай болбосун кыймыл-аракеттин кайталануучулугу, анын жыштыгы жана регулярдуулугу, типтүүлүгү субъекттин белгиленген мүнөздөлүшүн болжолдойт [137, 94].

Ал эми сапаттуулук (квалитативность) мааниси узулдук жана убакыттан тышкаркылык (вневременность) жагдайларында гана көрсөтүлүшү мүмкүн деп белгилейт [137, 94]. Кыймыл-аракеттин узулдук маанисинде конкреттүү чактан айырмаланып абстракттуу мааниде болуп турат. Аткарылган кыймыл-аракеттердин типтүүлүгүнүн негизинде узулдук жагдайларда мүнөздөмө конкреттүү субъектиге же субъекттердин тобуна таандык болот. Убакыттан тышкаркылык жагдайларында, конкреттүү учурдан же убакыттын бир бөлүгүнөн кыймыл-аракеттин абстракттуулугу өзүнүн чегине жетет жана жалпы адамзаттын тажрыйбасын билдирет, предметтердин же кубулуштардын тигил же башка класстарынын маңыздуу

касиеттери жана мүнөздөмөлөрү берилет, жана ошондой эле алардын өз ара аракеттешүүсүнүн спецификасы чагылдырылат.

Түрк тилдеринен кумык тилинин материалында И.Дж.Байтувганова кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын изилдеп чыгат. Изилдөөдө А.В.Бондарконун жана И.Н.Смирновдун чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясына берген квалификациясын негиз кылып алат. Этиштик жана атоочтук сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категорияларынын жасалуу каражаттарын жана атоочтук предикаттардын аспектуалдуу маанилүү синтагматикалык касиеттерин аныктоо, ошондой эле сүйлөө структурасындагы локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориалдык аспектуалдык маанилердин ар түрдүү ролдору жана алардын өз ара аракеттешүү мүнөзү изилденген [10].

Ал эми Т.В.Булыгина жана А.Д.Шмелев узуралдык (адат болгон, кадыресе) предикаттык айтымдарды квалитативдүүлөр (квалитативные) жана гномикалык деп бөлүштүрүшөт. Бул тууралуу окумуштуулар төмөнкүдөй белгилешет: «гномический аорист – в пословицах и изречениях употребляются так называемых гномический (пословичный) аорист; он выражает нечто ранее происшедшее, как то, что случается во все времена, например: *будучи честен, быстро не разбогатеет*» - деп, предикаттардын бирдиктүү классын түзөрүн белгилешет, бирок локалдашпагандар деп квалитативдүү (сапаттуу) предикаттарды гана эсептешет [42, 52-53б.]. Окумуштуулардын ою боюнча, узуралдык предикаттык сүйлөмдөр (айтымдар) локалдашкан болуп калышат, анткени белгилүү эмес болсо дагы, бирок мейкиндик жана убакыттык локалдашууга ээ болгон бир катар кубулуштар менен болгон байланышты сакташат. Кандай гана убакыттык жөнгө салынуучулук болбосун, маселен, интервалды алсак, убакыттагы локалдашкан кыймыл-аракет болорун далилдешет.

Т.В.Булыгина убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук семантикалык категориясына төмөнкүдөй түшүнүк берет: «события и

процессы, представленные как конкретные, реально происходящие (происходившие, произошедшие) в некоторый момент или период времени, а также ситуации и состояния, относящиеся к конкретному временному отрезку» - деп реалдуу окуяларды көрсөткөн предикацияларды карап чыгып төмөнкүдөй оюн билдирет: «Повторяющиеся неопределенное число раз (вроде *Каждый раз, когда я открывал дверь, я замечал...* как имеющие значение временное локализованное, хотя и неопределенной» [42, 196.].

Окумуштуу мындай жагдайларды белгисиз болсо дагы локалдашкан мааниге ээ болорун белгилейт, анткени мындай кыймыл-аракет байкоого алынышы мүмкүн. Мындай көз караштын өзүнүн негизи бар. Жогоруда белгиленгендей, «жөнөкөй кайталануучулук» кең-кесири мейкиндик конкреттүү кырдаалга киргизилет. Мындай типтеги сүйлөмдөрдүн (айтымдардын) мазмунунда конкреттүү чактык локалдашуучулук белгиси (тикеден-тике байкоо жүргүзүү шартында) ачык көрүнүп турат. Бул сыяктуу тилдик фактыларды биз А.В.Бондарко берген классификацияга таянып, чактык локалдашпоочулук чөйрөсүнө кошобуз, себеби убакыттын огунда айрым кыймыл-аракеттердин орун алышын так аныктоо мүмкүн эмес.

Көрсөтүлгөн мааниде конкреттүү чактык локалдашуучулук менен катар ар бир кайталанган кыймыл-аракеттерден турган, сөз болуп жаткан чектелген эпизод жөнүндө болсо дагы, чактык локалдашпаган кеңири жагдайлар көрсөтүлгөн. Башкача айтканда, көрсөтүлгөн кырдаал өзүнө конкреттүү элемент менен катар конкреттүү эместиктин белгилерин (чектелген болсо дагы, салыштырмалуу) камтыйт. Мисал келтирсек: *Бир тоголонуп, бир тура калып Беккул чөптүн арасына жашынат* (М.Элебаев). Сүйлөмдөгү жалпы жагдай конкреттүү жана байкоого алынган. Бирок учур чактын чегинде чектелбеген кайталанган (кезектешкен) кыймыл-аракет көрсөтүлгөн. Мындай сүйлөмдөргө карата А.В.Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет: «Общая ситуация конкретна и наблюдаема. Однако в рамках отрывка настоящего времени представлены неограниченно повторяющиеся действия, причем каждое из них – в рамках актуальной ситуации

непосредственного наблюдения – все же не привязано лишь к одному моменту времени, и в этом смысле речь должна идти, о временной нелокализованности (хотя и ограниченной, совмещающиеся с признаками конкретности)» [38, 219б.]. Локалдашпоочулук белгиси менен учур чак планында, келер чактын жана өткөн чак формаларынын колдонулуш мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Бул маанилүү грамматикалык факты болуп саналат. Буга көркөм адабияттардан мисал келтирип көрсөк: *Ушул убакытта атын ойното туруп Алышер келет* (К.Маликов). *Сахна шаттуу музыка согула туруп ачылат* (Т.Абдымомунов).

Узакка созулган аспектинин түр-чактык формалары экиден грамматикалык мааниге ээ болот. Бир жолкулук – локалдашуучулук маанисине, ал эми кайталануучулук – локалдашпоочулук мааниге ээ болот, бул маанилер бири-бирине карама-каршы келет. Алар бир убакытта актуалдуу боло албаса да, бир убакытта нейтралдуу боло алышат. Бул жалпы фактылык маанидеги узакка-созулган аспектини колдонууда ишке ашат. Мисалы: *Көп болду издегеним, бирок азыр гана таптым* (К.Баялинов). *Жакшы көргөн тамагымды каалаганда жеп турдум* (М.Байжиев).

Конкреттүү-процесстүү маани узакка созулган аспекти бир жолкулук - локалдашуучулук менен, ал эми чектелбеген-кайталанган кыймыл-аракет – кайталануучулук – локалдашпоочулук менен байланышта болот: Салыштыргыла: *Аларга бүгүн болгон ишти түшүндүрүү керек. Кечээ түндө ушул жерде Жапарды көрүп, эшикке жакындап тыңшап турду* (К.Баялинов). *Ысык күндөрдө суусадык, аяздуу күндөрдө суукка тоңдук, эмне тапсак ошону жедик* (М.Элебаев).

Учур чактын конкреттүү мүнөзүн *тигине, мына* бөлүкчөсү менен белгилениши мүмкүн: *Тигине Данияр токтой калып, ээрдин кесе тиштеп көзүн жумду* (Ч.А.). *Тигине кимдир бирөө алда кандай иш менен шашылып, кокту бойлой далбаңдап, кыштакты көздөй чаап баратат* (Ч.А.) *Мына Данияр жүрүп бара жатып, ылдый жылбышкан капты оңдойм деп, аны өйдө силкти эле, туруштук бере албай тизелеп жыгыла баштады* (Ч.А.).

Байкоо убактысындагы конструкциялардагы локалдашкан кыймыл-аракетти билдирүүдө баяндоо түрүндө айтылып: «мына», «бүгүн», «эми», «азыр», «ушул учурда» бышыктоочтук сөздөрдүн катышуусу менен ишке ашат. Бул учурда байкоо убактысы кыймыл-аракеттин ички убактысы менен дал келет. М.: *Мына экинчи кыш да өтүп жатты...* сүйлөөчү өзүн баяндап жаткан кыш мезгилинин өтүшүнө алып келет. *Мына эми азабын тартып жүрөм. Мына эми экөө бирге зарыгып күтүп отурушту* (Ч.Айтматов). *Ошентип кечээ кубанган Самсахун азыр сакалын жашка жуугузуп ыйлап жатты* (К.Жантөшев). *Азыр болсо бүткөн боюм шалдырап, көңүлүм алда эмнеге иренжип, эртерээк эле кырманга жетип, саманга кулап жатсам экен деп келаттым* (Ч. Айтматов). *Акбара азыр үйүрүн аймактын ошол четине баштап баратты* (Ч.Айтматов). *Ушул учурда сырттан сүйлөгөн адамдардын үндөрү угулду* (К.Баялинов). *Ушул учурда политрук кирип келди да, ар кимди атынан чакырып кат таратып жатты* (У.Абдукаимов).

Бир жолкулук жана жалгыздык маанилери контекст аркылуу белгиленет. М.: *Бир жолу Танабай Чорого жолугуп калып алиги жагдайды айтып берди* (Ч.Айтматов). *Бир жолу атасы келгин көпөс менен жакалаша кеткенин эстеди* (Ч.Айтматов). *Жылдыз жабалактап жайнаган асманды дагы бир жолу чалкалай карадым* (Ч.Айтматов). Келтирилген мисалдарда бир жолкулук жана локалдашуучулук маанилери берилген.

Контекстте маани кайталануучу лексикалык көрсөткүчтөр аркылуу күчөтүлүшү мүмкүн. Мисалы, этиштеги чекиттүү-бир жолку аспект жана кайталануучу лексикалык көрсөткүчтөр кайталанган кыймыл-аракетти билдирет: М., *Так ушул убакта арт жактан удаасы менен эки жолу күрсүлдөп замбирек атылды* (М.Элебаев). *Атактуу жазуучунун чыгармаларын басмадан китеп кылып чыгаруу үчүн эки жолу басмага даярдалды.*

Этиштик формалардан тышкары чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун көрсөткүчтөрү болуп мезгил бышыктоочтор

эсептелет. Мезгил бышыктоочтор узакка созулган, чектелген, чектелбеген кыймыл-аракетти көрсөтөт [47, 48].

Кыргыз тилиндеги бышыктоочтордун семантикалык типтеринин кээ бирлерин мисалга келтирип көрөлү.

Кыймыл-аракеттин локалдашуу маанисин билдирген бышыктоочторго:

1) Датаны (күн-айды) көрсөтүүчү бышыктоочтор (референт – конкреттүү аныкталган учур же убакыттын огундагы убакыттын бир бөлүгү): *бүгүн, саат беште, азыр ж.б.* М: **Бүгүн** созулган талаада жалгыз аяк жол менен эрбеңдеп жөө келе жатты (М.Элебаев). **Бүгүн** жаздын келет-келети Нурбекке өзгөчө айкын сезилди (Ч.Айтматов). **Ал бүгүн** бардык нерсеге кожоюн болду (К.Жантөшев). **1918-жылы жайында** мекенибизге жөө жалаң кайттык (Т.Сыдыкбеков). **1943-жылдын февралында** үй-бүлөбүздүн башына чоң кырсык келди (Ч.Айтматов). **Отузунчу жылдары** тоо арасына трактыр келди (Т.Сыдыкбеков). **Бүгүн саат беште** мектепте чогулуш болот. Акбара **азыр** үйүрүн аймактын ошол четине баштап баратты (Ч.Айтматов). **Азыр** биринчи ирет жылмайды (К.Баялинов). **Азыр** дөбөдөн дүрбү менен тосмосун карап отуруп, бала сууга кантип түшүп жүргөнүн элестетти (Ч.Айтматов).

2) белгисиз локалдашкан кыймыл-аракетти билдирүүчү бышыктоочтор (референт – конкреттүү белгисиз учур же убакыттын огундагы убакыттын бир бөлүгү): *бир убакта, бир күнү, бир жолу, бир мертебе, алда качан, өткөн бир убакытта, качан бир убакытта.* М: **Бир күнү** кызыгып, мен дагы Даниярдын жанына дөбөгө чыгып отурдум (Ч.Айтматов). **Бир күнү** жаңы ачылган ашуудан бир нече атчан кишилер көрүндү (К.Баялинов). Ушул **бир күнү** Башариндики жактан бирөөнү ээрчитип, чапкан бойдон биздин айылга келдим (М.Элебаев). **Бир күнү** Айдарбек датка Акматты чакырып шарыяттан жол сурады (К.Жантөшев). Мен **бир күнү** шаардан кеч кайттым (М.Элебаев). **Бир жолу** Мукай он алтынчы жылы жоголуп кеткен карындашын эстеп өксүдү (Т.Сыдыкбеков). Жамила сүрөттү карап турду да, **бир убакытта** жааш чайып, муңдана түшкөн көзүн өйдө көтөрдү (Ч.Айтматов).

Лексикалык детерминанттардын маанилүүлүгү боюнча В.Г.Гак төмөнкүдөй оюн билдирет: «... Во всех случаях существенную роль в языковом представлении пространственных отношений играет лексическое наполнение форм и конструкций, которые могут быть объединены в категорию «локативность». Локативность определяется как функционально-семантическое поле с предикативно-обстоятельственным ядром» [51, 84б.].

Окумуштуу мейкиндик маанилерди берүүдө формалардын жана конструкциялардын лексикалык толтурулушу локативдүүлүк категориясына биригиши мүмкүн деп эсептейт. Локативдүүлүк предикативдик-бышыктоочтук ядросу менен функционалдык-семантикалык талаа катары аныкталарын белгилейт.

Айтымдардагы чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулукту уюштуруу ыкмаларынын тилде каралышы жаңы маселе болуп саналат. Кыргыз тилинин материалында аталган маселеге арналган изилдөөлөр жок.

Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин локалдашуучулугун/ локалдашпоочулугун көрсөтүү үчүн атайын грамматикалык формалардын системасы жок. Башка тилдерде да, маселен орус тилинде аталган семантикалык категориянын уюштуруучу атайын грамматикалык формалар жок. Буга карата А.В.Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет: «локализация/нелокализация – это не грамматическая категория, а оппозиция, выражаемая комплексом разно уровневых языковых средств» [37, 193б.].

Бул маанилер контекстте бир катар каражаттардын биргелешкендиги аркасында ишке ашат. Этиштердин чактык формалары ошондой эле темпоралдык жана локалдык бышыктоочтор, ээнин позициясындагы референттик жана референттик эмес зат атоочтор чоң ролду ойнойт.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук маанилерин көрсөтүүдө этиштердин чак формалары жана түр-чактык формалары олуттуу мааниге ээ. Өткөн чак формалары белгилүү убакыттын бөлүгүнө тиешелүү болгон конкреттүү кыймыл-аракетти да, ошону менен катар кайталанган,

абстракттуу, убакытта белгилүү орун албаган (локалдашпаган) маанилерди да билдириши мүмкүн. М.: *Бир жолу кыштын ызгаардуу күнү алар темир жолду бойлой келе жатышкан* (Ч.А.) (өткөн чактагы бир жолку кыймыл-аракет). *Бул тууралуу мен сизден дайыма сурачумун, бирок сиз эч качан жооп берчү эмессиз* (адат болгон жана кайталанган кыймыл-аракет).

Өткөн чактагы бүткөн кыймыл-аракет формалары өткөн чактагы бүтпөгөн кыймыл-аракет формаларынан жана башка чактык формалардан убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу менен айырмаланат. Чактык формалардын системасы, башка тилдик система сыяктуу эле, ар бир чак формасынын жалпы мааниси анын семантикалык айырмалоочу белгилерине карата мамилеси менен белгиленет. Ал эми чактык локалдашпоочулук белгисин көрсөтүүдө учур-келер чак формалары негизги болуп саналат. М: *Ишкананын кызматкерлери дайыма планды өз убагында аткарышат. Мен күнүгө жумушка барам. Ал эч качан сөзүнө турбайт.*

Салыштырмалуу конкреттүү убакыттын бир бөлүгүн көрсөтүүчү бышыктоочтор локалдашуучулук маанисин калыптандырат. Узакка созулган убакыттын өтүшүн билдирүүчү бышыктоочтор убакыттагы локалдашпоочулук маанисин көрсөтөт. Кайталанган же адат болгон узакка созулган кыймыл-аракетти билдирүү үчүн атайын бышыктоочтук узакка созулгандыктын көрсөткүчтөрү колдонулат.

Ошентип чактык локалдашуучулук – бул кыймыл-аракеттин конкреттүү учурга бекитилиши же убакыттын огундагы бүтүндөй кырдаалдын орун алышынын белгилүүлүгү. Мындай кыймыл-аракет кандайдыр бир реалдуу убакытта иш жүзүнө ашырууда белгиленет. Сүйлөп жаткан учурда болгон кыймыл-аракет дайыма убакытта локалдашкан болуп саналат.

3.2 Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун функционалдык семантикалык талаасы

Азыркы тил илиминин актуалдуу маселелеринин бири тилдик системалардын функциялануу механизмдин изилдөө болуп саналат. Бул үчүн

грамматикалык категорияларды жана формаларды алардын семантикалык функцияларынан бөлүнгүс кылып изилдөө керек. Изилдөө эки багытта – грамматикалык категориялардан функцияларга жана функциялардан грамматикалык категорияларга карай жүргүзүлүшү мүмкүн. Функционалдык грамматиканын төмөнкүдөй тиби сунушталышы мүмкүн, сыпаттоо функциялардан форманы карай жүргүзүлүшү мүмкүн (семантикадан аны билдирүү каражаттарына), бирок биринчи кезекте бардык жактан жетишерлик изилденген грамматикалык категориялар эмес, баарынан мурда грамматикалык формалардын өз ара аракеттешүүсү, лексика жана контекст, тилдик каражаттардын функциялануусу эрежелери каралышы керек. Бул каражаттар грамматикалык бирдиктердин функциялануусунун өзгөчө системасын түзөт. Бул типтеги функционалдык грамматика функционалдык-семантикалык талааны баяндап жазууда курулат. Орус тилинин материалында белгилүү окумуштуу А.В.Бондарконун эмгектеринде функционалдык-семантикалык талаанын теориясы жемиштүү иштелип чыккан. Окумуштуу функционалдык-семантикалык талаага берген аныктамасында төмөнкүдөй белгилейт: «Функционально-семантическое поле – это двухстороннее (содержательно-формальное) единство, формируемое грамматическими (морфологическими и синтаксическими) средствами данного языка вместе с взаимодействующими с ними лексическими, лексико-грамматическими и словообразовательными, относящимися к той же семантической зоне» [30, 40б.]. Окумуштуунун пикири боюнча функционалдык-семантикалык талаа бул грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) каражаттар менен бирге лексикалык каражаттардын өз ара аракеттешүүсүнүн эки тараптуу мазмундук-формалдык биримдиги болуп эсептелет.

Функционалдык семантикалык талаа бир борбордуу (моноцентрический) жана көп борбордуу (полицентрический) болушу мүмкүн. Бир борбордууларда грамматикалык категориялар ядросун түзөт, ал эми периферияда лексика-грамматикалык, лексикалык, контекстуалдык

каражаттар орун алат. Орус жана кыргыз тилдеринде темпоралдуулуктун функционалдык-семантикалык талаасынын ядросу болуп чак грамматикалык категориясы эсептелет, ядрого жакын чактык мамилени билдирген синтаксистик конструкциялар орун алган, ал эми периферияда – «кечээ», «эртең», «мурун», «азыр» ж.б. тактоочтору жайгашкан. Ал эми көп борбордуу (полицентрических) функционалдык талаада борболошкон ядросу жок, ядролук компоненттердин функцияларын синтаксистик конструкциялар жана айрым формалар аткарат.

Функционалдык талааны изилдөөгө тигил же бул категориалдык маанилерди билдирүүчү каражаттарды жана талаанын семантикалык структурасын гана эмес, ошондой эле сүйлөөдөгү анын элементтеринин өз ара карым-катышын анализдөө кирет.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикасынын типтеринин системасы, варианттары жана ар түрдүүлүгү, тигил же бул тилдеги ар түрдүү деңгээлдеги формалдуу каражаттардын системасы менен байланышы чактык локалдашуунун функционалдык семантикалык талаасын түзөт. Башка функционалдык семантикалык талаа сыяктуу эле, чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун талаасы өзү менен ар түрдүү деңгээлдеги өз ара аракеттешкен тилдик бирдиктер менен пайда болгон функционалдуу бирдиктүүлүктү көрсөтөт.

Орус тил илиминде кыймыл-аракеттин локалдашуучулугун/локалдашпоочулукту айырмалоо үчүн атайын грамматикалык формалардын системасы жок, бирок аны билдирүүдө грамматикалык категориялар катышпайт деп айтууга болбойт. Бул тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй белгилейт: «Грамматические формы вида, не будучи специальными формами временной локализованности, заключают в своем семантическом патенте различное отношение к признакам Л/НЛ» - деп бүтпөгөн түр (НСВ) категориясы локалдашуучулук жана локалдашпоочулук белгилери менен жеңил айкалыша алат, аларды айырмалоодо нейтралдык мамиледе болот.

Бүткөн түр (СВ) көбүнчө локалдашуучулук белгиси менен айкалышарын белгилейт [24: 11-21, 48-64; 33, 2276.].

Демек, окумуштуунун пикири боюнча чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун атайын грамматикалык формалары болбосо дагы, аларды уюштурууда түрдүн грамматикалык формалары катышат. Бүтпөгөн (НСВ) түр эки белги менен айкалышып, аларды айырмалоодо нейтралдуу мамиледе болот. Бүткөн кыймыл-аракет (СВ) көбүнчө локалдашуучулук белгиси менен айкалышат. Бул тенденция өзгөчө өткөн чак формаларында көп көрсөтүлөт.

Каралып жаткан айырмалыкта түр менен катар чак категориясы орчундуу орунду ээлейт. Бул тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет: «Формы времени небезразличны к оппозиции Л/НЛ и к разным степеням неконкретности. Формы настоящего времени, атакже простого будущего (в функции настоящего неактуального) способны к передаче наиболее широкого спектра значений неконкретности, включая временную обобщенность («вневременность»)» [33, 2276.]. Окумуштуунун пикири боюнча чак формалары Л/ЛП оппозициясына жана конкреттүү эместиктин ар кандай даражаларына тиешелүүлүгү бар. Учур чак формалары, ошондой эле жөнөкөй келер чак формалары (актуалдуу эмес учур чак функциясында) конкреттүү эмес маанилерди убакыттык жалпылыкты («убакыттан тышкаркылыкты») кеңири спектрин берүүгө жөндөмдүү. Учур чак формалары конкреттүү кыймыл-аракетти билдирүүдө кеңири колдонулат. Жөнөкөй келер чак формалары көбүнчө конкреттүү жагдайларды берүүдө функциялануусун көрсөтөт.

Мындан тышкары, убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу/локалдашпоочулук маанилерин билдирүүдө түр менен чак категорияларынын катышуусу, тактап айтканда, түр-чактык семантикалык комплекстеринде бири-бири менен айкалышуу жөндөмдүүлүгү олуттуу болуп саналат. Локалдашуучулук/локалдашпоочулукта түр менен чактын катышы мүмкүн болгон мүнөзгө ээ:

бүтпөгөн түр – конкреттүүлүк жана конкреттүү эместик менен бирдей даражада, бүткөн түр – көбүнчө конкреттүүлүк менен айкалышат.

Мындан сырткары А.В.Бондарко түр жана чак категориясынын ортосундагы байланышты түзүүдө чактык локалдашуучулуктун маанилүүлүгүн белгилеп келип мынтип жазат: «Важным связующим звеном между видами и временами является функционально-семантическая категория временной локализованности, не имеющей собственной системы грамматических форм, но оказывающая влияние на закономерности функционирования категорий вида и времени» [24, 236б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча түр менен чактын ортосунда маанилүү байланыштыруучу звено болуп чактык локалдашуучулук функционалдык-семантикалык категориясы эсепелет. Окумуштуунун бул тыянагы биз үчүн маанилүү болуп саналат.

Чактык локалдашуучулук талаасынын борбордук компоненттери тууралуу окумуштуу мындайча белгилейт: «К числу центральных компонентов поля временной локализованности относятся средства выражения конкретности/обобщенности субъекта и объекта (ср. генерализацию субъекта в случаях типа *всякий, каждый, любой, кто – тот, человек, люди, время, жизнь, история* и т. п.,» [33, 228б.]. Окумуштуунун пикири боюнча чактык локалдашуучулук талаасынын борбордук компоненттеринин катарына субъекттин жана объекттин конкреттүүлүгүн/жалпылыгын көрсөтүүчү каражаттар кирет (салыштыргыла: субъектинин генерализациясы *ар ким, ар бир, кайсы болбосун, ким – ал, адам, эл, убакыт, жашоо, өмүр, тарых ж.б.у.с.*, ошондой эле кыймыл-аракеттин жана анын субъектисинин жалпылыгын билдирүүдө катышкан синтаксистик конструкциялар, жалпылоочу-өздүк конструкциялар *Алысыраак койсоң, жакындан табасың. Көп иштесең, үзүрүн көрөсүң* жалпыланган маани менен белгисиз-өздүк конструкциялар – *Булбулду тамсил менен тойгузбайт. Бузулган кеп мурас болбойт* (макал). Локалдашпоочулук белгисинин ачык көрсөткүчүнүн негизинде каралып

жаткан талаанын борбордук зонасына кээде, адатта, дайыма, жыл сайын, жылда, ар жылы, кечкисин сыяктуу мезгил бышыктоочтору киргизилиши керек. М.: *Дайым эшикти карап отурат. Ал кызды дайыма шаардык китепканада жолуктурат (Ч.А.). Кээде Данияр Жамийланы, кээде Жамийла Даниярды күтчү (Ч.А.). Кээде жүргүнчүлөрдү тарткан поезддер да бири тыякка өтсө, бири быякка өтүп калат (Ч.А.). Жыл сайын шаарга окууга тапшырат. Кечкисин тоо жактан муздак шамал согот.*

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин берүүдө этиштик лексикалык каражаттардын колдонулушу маанилүү болуп саналат. Буга карата айрым окумуштуулардын пикирине токтолуп көрсөк: «В выражение Л/НЛ может включаться лексическое значение глаголов. Так, по-разному относятся к Л/НЛ выражающие наблюдаемые и ненаблюдаемые действия» [69, 345б.]. Ошондой эле этиштик лексемалардын чактагы локалдашкан/локалдашпаган жагдайларды берүү мүмкүнчүлүгүн изилдөө Булыгинанын эмгегинде атайын талдоого алынат [42, 15, 29, 40-56].

Чактык локалдашуучулук семантикалык категориясынын жасалышында башка категориялардын катышуусу тууралуу А.В.Бондарко мындай деп туура белгилейт: «Временная локализованность пересекается с целым рядом семантических категорий. В первую очередь речь идет о категориях связанных с понятием времени (в наиболее широком смысле)» [30, 76-87б.; 33, 228б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча чактык локалдашуучулук бир катар семантикалык категориялар менен айкалышат. Биринчи кезекте чак категориясы менен байланышкан категориялар жөнүндө сөз болот. Кеп аспектуалдык категориялар тууралуу жөнүндө, б.а., алардын түрлөрү лимитативдүүлүк, узакка созулгандык ж.б. тууралуу болуп жатат. Л/ЛП семантикасынын өзүндө аспектуалдык элемент олуттуу мааниге ээ, анткени сөз чактагы кыймыл-аракеттин бөлүштүрүлүшүнүн мүнөзү жөнүндө болуп жатат. Чактык локалдашуунун аспектуалдуулук менен байланышы ушунчалык бири-бири менен айкалышып турат, Л/ЛП белгисин

аспектуалдык маанилердин арасынан кароого болот деген жыйынтыкка келет.

Ошентип, чактык локалдашуучулук – көп кырдуу байланыштары менен функционалдык семантикалык талаа болуп эсептелет. Башка талаалар менен айкалышы өзгөчө чактык аспектуалдуулук чөйрөсүндө көп түрдүү болуп саналат. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулугу белгилеринин карама-каршы коюулушу натыйжасында каралып жаткан байланыштар кандай болбосун функционалдык семантикалык талааны бүт бойдон тийип өтөт.

Локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун бир катар маанилер менен болгон байланышы чактык локалдашуучулукту башкалардан айырмаланган сапаттык өзгөчө семантикалык категория катары, өзгөчө функционалдык-семантикалык талаа катары эсептөөгө болот.

3.3. Азыркы кыргыз тилиндеги узакка созулган кыймыл-аракеттин локалдашуусу

Узакка созулган кыймыл-аракет жана локалдашуучулук аспектуалдуулукка тиешелүү болуу менен бирге, тилде көп кездешкен концепттерден болуп саналат. Муну Е.А. Реферовская мындайча белгилейт: «... всякое действие, как бы продолжительно или кратко оно ни было, содержит в себе какое то количество «оперативного» времени. Само понятие времени представлено в сознании человека в виде действия – процесса – длительности. Такое «время» действия является не отъемлемой чертой его природы, чертой непременно ему свойственной, представляет собой его «внутреннее» время» [126, 91]. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет. Узакка созулгандык аспектуалдуулук чөйрөсүнө тиешелүү болгон (чак категориясы менен байланыштуу болгон, белгиленген семантикалык категориялардын бардыгы менен өз ара аракеттешүүсү жана кесилишүүсүндө) көп кездешкен тилдик категориялардын бири экендигин белгилейт. М: *Бүгүн биз көпкө бакта*

сейилдеп жүрдүк/ Күнүгө көпкө сейилдечү; Бир нече саат бою кыймылдабай отурду [33, 986.].

Узакка созулгандык да, локалдашуучулук дагы чак менен тыгыз байланышта болгон семантикалык категория экендиги маалым. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу жалпы белгилери боюнча эки топко бөлүнөт – чактык локалдашуучулук белгиси жана чактык локалдашпоочулук белгиси, булар өз кезегинде узакка созулган айрым маанилер үчүн фон катары кызмат аткарат. Бул маселе орус тил илиминде А.В.Бондарко тарабынан төмөнкүчө белгиленет: «Локализованная во времени длительность включена в однонаправленный поток времени, где данный временной отрезок конкретен и единичен. Например: Три дня ливнем лил дождь (А.Толстой)» [33, 119]. Демек, чактагы узакка созулган локалдашкан кыймыл-аракет убакыттын бир багыттагы агымына киргизилген, мына ушул убакыттын бир бөлүгү конкреттүү жана бир жолку болот. Келтирилген мисалды кыргыз тилине которуп көрөлү: *Үч күн жаан төгүп турду.*

Ал эми чактагы локалдашпаган узакка созулган кыймыл-аракетти төмөндөгүдөй аныктайт: «Нелокализованная во времени длительность не связана с определенным (одним-единственным) положением на линии времени, т.е. характеризуется отвлечением от этой связи. Действие представлено как повторяющееся, обычное или «вне временное» В этих местах *подолгу* льют дожди» [33,1196.]. Демек, чактагы локалдашпаган узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын багытында көрсөтүлгөн белгилүү бир орун менен байланышпайт. Кыймыл-аракет адат болгон же «убакыттан тышкары» турган сыяктуу көрсөтүлгөн. М: *Бул жерлерде жаан көпкө (чейин) жаайт.* Кайталанган же адат болгон узакка созулган кыймыл-аракетти билдирүү үчүн атайын бышыктоочтук узакка созулгандыктын көрсөткүчтөрү колдонулат: «подолгу» көпкө, көпкө чейин; «часами» бир нече саат; «сутками» күндөп-түндөп; «целыми днями» күн бою ... Мисалы: *Ал түнү көлдү жээктей басып көпкө жүрдүм.* (Ч.Айтматов) *Чоңмурун көпкө сүйлөдү, Фрунзенин сонун үйлөрүн, кинотеатрларын айтып Жамиланы*

кызыктырды. (К.Баялинов). *Ушинетип, үчөө көпкө кеңешип олтурушту* (К.Жантөшев). *Данияр дагы көпкө чейин обон салып, ырдап келди.* (Ч.Айтматов). *Нурбай аны көпкө чейин карап турду.* (К.Баялинов). *Алманбетов кабинеттин эшигин жапты да, бир топко дейре унчукпай олтурду* (М.Байжиев). *Эртеден кечке Сайды бошотпой арабаларын калдыратып, карагайдын арасына барып жоголуп жатты* (М.Элебаев). Окумуштуунун пикири боюнча: «подолгу», «көпкө», «көпкө чейин», «целыми днями» бышыктоочтору узакка созулгандыкты жана чактык локалдашпоонун биригүүсүн көрсөтөт. Ошону менен бирге тигил же бул белгиленген чактагы локалдашпаган кыймыл-аракетти билдирүү үчүн «узакка чейин», «далайга чейин», «керели кечке» сыяктуу «нейтралдуу» бышыктоочтор да колдонулушу мүмкүн. М.: *Түндө бир далайга чейин сүйлөшүп отуруп анан уктаганы жаттык. Жумушта керели кечке жүрдүм.* Ушул эле жерде төмөнкүдөй пикирди да билдирет: «Каралып жаткан айырмалык узакка созулгандык жана убакыттагы чактык локалдашуучулук/ локалдашпоочулуктун өз ара аракеттешүүсү көз карашынан көрсөтүлөт. Бул өз ара таасир этүүчүлүктүн көрүнүшү узакка созулгандык формалдык көрсөткүчтөрүн тийип өтөт жана чактык локалдашпоочулук чөйрөсүнө таандык болот. Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашпоочулугу (семантикалык оппозициянан белгиленген мүчөсү катары) *көпкө, керели кечке, күн бою* ж.б. белгиленген узакка созулгандык менен) байланыштуу болот» [33,119б.].

Өзүнүн изилдөөсүндө Н.А.Козинцева жогорудагы маселеге байланыштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Узакка созулгандык мааниси көпчүлүк учурда бышыктоочтук сөздөрдүн жардамы аркылуу берилет. Кыймыл-аракеттин локалдашкан маанисин билдирүүчү конструкцияларда узакка созулгандык бышыктоочтордун колдонулушу предикаттардын түр-чактык формасына жана тигил же бул аспектуалдык топко тиешелүүлүгүнө байланыштуу болот» [74,65б.]. Муну менен катар чектелген жана чектелбеген узакка созулгандыкты белгилейт. Бул тууралуу А.В.Бондарко мындайча белгилейт: «Ограниченная

длительность определяется «как детерминированное пределом, сроком, конечным количеством времени, отведенного данному действию» [33, 110б.]. Ал эми чектелбеген узакка созулгандыкка карата төмөнкүдөй оюн билдирет: «Чектелбеген узакка созулгандык көрсөтүлгөн белгилерден ажыратылган катары аныкталат. Чектелген узакка созулгандык маани кыймыл-аракеттин узакка созулгандык өлчөмүн көрсөтүүчү бышыктоочтор жана чектелген/чектелбеген кыймыл-аракет жана ошондой эле мөөнөт бышыктоочтору аркылуу берилет» - деп кыймыл-аракеттин чактык узакка созулгандык өлчөмүн билдирүүдө төмөнкүдөй маанилерге бөлүштүрөт; а) так убакытты билдирүү: «бир саат», «эки мүнөт»; б) кээ бир нормага салыштырмалуу, жакындатылган маани: «көпкө», «кыскача» ж.б.[33, 112-113б.]. Окумуштуулардын берген аныктамасына толук кошулуу менен, төмөнкүдөй тыянакка келсе болот. Кыймыл-аракеттин узакка созулгандык ченемин бышыктоочтор аркылуу чектеп, аны төмөнкүдөй топторго бөлүштүрүүгө болот: а) так убакытты көрсөтүү: «бир саат», «беш мүнөт» М.: *Зарина вокзалга кирип кеткенине жыйырма мүнөт же андан ашуун убакыт өттү* (Ч.А.). *Базарбай көчүп кеткенине бир ай болду* (М.Э.). *Жумушка келгенине беш мүнөт болду* (мындай учурда кыймыл-аракет локалдашкан.); б) болжолдоп көрсөтүү: «узакка чейин», «көпкө», «көпкө чейин», «бир топко чейин» «далайга чейин», «кыскача» М.: *Ал түнү көлдү жээктей басып көпкө жүрдүм. Данияр дагы көпкө чейин обон салып ырдап келди* (Ч.А.). *Бетимди көз жашыма сууланган жеңиме катып, дагы көпкө чейин ыйладым. Анда-санда гана бир ооз сөз айтып коюп, анан бир топко чейин безеленет* (Ч.А.). в) белгисиздикти көрсөтүү: «бир нече мүнөт», «белгилүү убакыт», «жеттишерлик убакыт»; *Ал кеңсеге келгени бир нече мүнөт болду. Экзаменге даярданууга жетишерлик убакыт берилди.* г) чектелгендикти көрсөтүү, кыймыл-аракеттин убакыттык чегин же убакыттын бир бөлүгүн көрсөтүү менен; «саат алтыдан жетиге чейин» ж.б. М.: *Чогулуш кечки саат алтыдан жетиге чейин болду. Түшкү тыныгуу саат он экиден бирге чейин болот.* Чектелбеген узакка созулгандык төмөнкү бышыктоочтук маанилерде көрсөтүлөт; а) дайымалык,

турактуулук: «дайыма», «түбөлүк», «ар дайым», «узак убакка чейин», «узакка чейин», «көпкө чейин», «бир кыйлага чейин», «дайыма», «ар дайым», «ар качан»; М.; *Ал дайым жумуштун оор участкаларында болду* (К.Б.). *Ошол үчүн бу кезде дайыма чөптүн кыйгыл жыты таятасынан аңкып буруксун турат* (Ч.А.). *Шекерге жакындаарда ар качан жүрөк толкуйт* (Ч.А.). *Сулайман улам ордунан козголуп, сөз сурап бирдеме айтсамбы деп, улам кайра жер чукуп кыйлага олтура берди* (К.Маликов).б) улантуу, созуу; «дагы», «алигиче», «эмгиче эле», «эмдигиче эле» ж.б. Жогоруда келтирилген мисалдарда чектелбеген узакка созулгандык маанилери көрсөтүлдү.

Кыргыз адабий тилинин грамматикасында кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүдө төмөнкүдөй аныктама берилет: «Кыймыл-аракеттин узакка созулушу речтин сүйлөгөн мезгилинде бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы, же созулушу билдирилет. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке **жат, тур, отур, жүр** жана **бер** деген жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу берилет. Бул айкашуулар жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу процесси бирдей эмес» [91, 326-328б.] деп, ар бир жардамчы этишке мүнөздөмө берилип, мисалдар менен далилденет.

2009-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз адабий тили» эмгегинде каралып жаткан маселе боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: «Булар функционалдык көмөкчү этиштердин жардамы аркылуу жасалган татаал этиштерди туюндурган кыймыл-аракеттин узакка созулушун билдирүүчү этиштер. Мындай маанидеги татаал этиштер билдирген кыймыл-аракет сүйлөп жаткан учурда бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт; кыймыл-аракеттин жалпы эле үстүбүздөгү мезгилде болуп жаткандыгы жана анын кийин да созула тургандыгы көрсөтүлөт. Мындай маани чакчыл формадагы негизги этишке **жат, тур, отур, жүр, бер** деген жардамчы этиштердин айкашып айтылышы аркылуу берилет. Татаал этиштердин бул тиби

жалпысынан кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөткөнү менен, тутумундагы жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу анын созулуу өзгөчөлүгү бирдей эмес. Анын үстүнө бир эле жардамчы этиш айкашкан негизги компонентинин (чакчыл этиштин) кандай формада экендигине карата ар башка маанилерди да билдириши мүмкүн» [4, 396 б.]. Жогоруда көрүнүп тургандай, мурда чыккан грамматикадагыдай аныктама кайталанат да, андан соң ар бир жардамчы этишке мүнөздөмө берилип, мисалдар менен далилденет.

Азыркы кыргыз тилинин материалында узакка созулуу мүмкүнчүлүгүн кыймыл-аракеттин локалдашуучулугу менен байланышта көрсөтүүгө аракеттенебиз.

1. Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугунун аныкталган чегин көрсөтпөгөн узакка созулган кыймыл-аракет (аткарылуу ыкмасы): *Автобазада шофер болуп иштеп турамын.* (Ч.Айтматов). *Алар азыр да бирге турушат.*

2. Белгиленген-узакка созулган кыймыл-аракет тиешелүү детерминанттар аркылуу чактагы локалдашкан кыймыл-аракет берилет: *Анан ал дагы катты бир азга мелтиреп тиктеп, сандыктагы кат салуучу тулубуна салып коёт.* (Ч.Айтматов). *Ал дагы бир аз эки жагын карап турду да, троллейбус токтоочу жайга ылдам басты.* (Ч.Айтматов). *Түн болгончо колхоздун талаасында иштейт.* (К.Баялинов). *Бирин-бири чокулайын деп тиктешкен короздордой, эки жигит үзөнгүлөрүн чирене тээп, бирөөнө бирөө колун сунуп, карматпай кайра тартып алып, аңдышып бир аз турушту* (К.Баялинов).

3. Так көрсөтүлгөн узакка созулган кыймыл-аракет убакыттын конкреттүү аралыгын билдирет: *Үч саатча бир жерде басып жүрө берипмин.* (Ч.Айтматов). *Он мүнөтчө болгондо Мамирмазиндин катыны чапанын желбегей жамынып, жай басып чыгып келди. Согуш эки саатча созулду* (К.Баялинов). *Он үч күн дегенде Суу-Ашуунун берки бетине түштүк. Арадан он беш мүнөттөй убакыт өткөндө кылыч, мылтык асынган шыңкыйган*

суркийимдүү, карагер атчан так маңдайыбызда атын ойдолотуп токтой калды.(М.Элебаев). *Бир күнү «Казан майрамы» деген бир чоң майрам болуп, үч күнгө созулду.* (М.Элебаев). *Базарбай көчүп кеткенине да бир айча болду* (М.Элебаев). *Агыздан чыккандан кийин үч күндө Көк-Терекке жеттик.* *Түпкө бул Кабылдан бир жылча мурун келген* (М.Элебаев). *Арадан бир күн өткөн соң жылкы тоого бет алды* (Ч.Айтматов). *Майрамдын үчүнчү күнү Гаврилдикине ала-кула кийинген катын-калач аралаш көп конок келип, күнү бою дуулдашты* (М.Элебаев). *Түн бою күн күркүрөп кара нөшөр жамгыр жаады* (У.Абдукаимов).

4. Так көрсөтүлбөгөн узакка созулган кыймыл-аракеттин өтүш өзгөчөлүгү аткарылып жаткан кыймыл-аракеттин локалдашуусунун так чегин көрсөтпөйт: *Ушунча заман зулумга чыдаганбыз. Ушунча убакыт өткөнүн байкабаптырбыз* (У.Абдукаимов).

5. Узакка созулбаган – чектелген убакыттын бөлүгү: *Байболоттун иши бүткөндөн кийин пристав мурутун чыйратып түксүйүп, бир аз ары бери басып турду. Көзүн ирмебей бир азга бутун тиктеп ойлонгонсуп турду* (М.Элебаев). *Сен ушунда бир азга отуруп тур, мен ишимди бүтүрөйүн* (М.Байжиев).

6. Чектелген-узакка созулган кыймыл-аракет өзүнүн баштапкы учурда чектелгендигин билдирет. Узакка созулган үзүндү окуянын башталган учурунан тартып азыркы учурга чейин дагы эле актуалдуу жана уланат. *Өзүм да көптөн бери сасык тумоолоп жүрөм.* (М.Элебаев). *Ал уламыш көптөн бери айтылып келет* (Ч.Айтматов). *Ошондон бери көрүшө элекпиз. Казак орустар үч күндөн бери тынбай көчүштү* (М.Элебаев). *Үч күндөн бери жаан-чачын басылбайт* (М.Байжиев). *Ушу алты айдан бери бири-бирибиздин үйүбүзгө кирип көргөн жан эмеспиз* (М.Элебаев). *Мага көптөн бери сагынып келе жатып, Кызыл-Кыяны көрбөй калганым арман болду. Бир топ замандан бери орус бетин көрө элекпиз* (М.Элебаев). *Далай жылдан бери бүркүт салсам түлкүнүн калтарын Кулчунбайдыкына таштачу элем.* (К.Маликов). *Аты күндөн күнгө алдан тайып баратканын*

Танабай көптөн бери байкап келатат (Ч.Айтматов). Бакылдашып сүйлөшкөн сөзгө, кыраанкаткы күлкүгө кызыккан Каныбек Түлкүбектин үйүнүн жанында баятан бери отурат (К.Жантөшев).

7. Узакка созулуп-аякталган кыймыл-аракет салыштырмалуу узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет, белгилүү учурга чейин созулган жана көрсөтүлгөн мөөнөт бүткөндөн кийин аяктаган: **Кечке чейин көчөдөн көчөгө, пристанда сандалып басып жүрдүм. Абакир экөөбүз түн ортосуна чейин жер айдадык. Керээли кечке ушинтип иштедик (Ч.Айтматов). Ошол түнү эч кимибиз уктабадык, таң атканча ар кимибиз өз тагдырыбызды ойлоп жаттык (Ч.Айтматов). Эртеден кечке Сайды бошотпой арабаларын калдыратып, карагайдын арасынабарып жоголуп жатты (М.Элебаев).**

8. Узакка созулган-жумшартылган кыймыл-аракетти ишке ашырат. *Сахна көрүнүшү акырын өзгөрдү, Алай тоолору көтөрүлдү. Коломтодо чок күйүп болуп, акырын гана карарып күңүрт тартып барат (М.Элебаев). Биз шаашпай окуудан келдик (М.Байжиев).*

Аспектуалдык категория катары кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгынын кыймыл-аракеттин аткарылуу ыкмасы менен айкалышы маанилүү болуп саналат.

Узакка созулуу мааниси менен чактык локалдашуучулуктун байланышын карап чыгууда анын сүйлөмгө чактагы локалдашуучулук маанисин берет деген жыйынтыкка келдик. Мындай фазалык маанилерди бөлүп кароодо, кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүрүлүшү сыяктуу, кыймыл-аракеттин башталуу же бүтүрүү учурун өзүнө камтышы, биз мындай сүйлөмдөрдү чактагы локалдашкан катары мүнөздөп көрсөтөбүз, анткени учурдун өзү кыймыл-аракеттин башталышы же аякталышы убакыттын огу менен өз ара байланыштуу болот.

IV БАП. АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕ КЫЙМЫЛ-АРАКЕТТИН ЧАКТЫК ЛОКАЛДАШПООЧУЛУГУ

4.1. Чактык локалдашпоочулукун типтери

Белгилүү болгондой, кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугун өзгөчө категория катары бөлүп кароо жана терминдин өзүн дагы киргизүү Э.Кошмидердин ысмы менен байланыштуу. Анын эмгектеринде чактык локалдашуучулуктун өзгөчө концепциясы баяндалган. Атайын адабияттарда Л/ЛП (локалдашуучулук/локалдашпоочулук) семантикалык категориясы этиштин түр-чактык формаларынын функциялануусун сыпаттоого байланыштуу каралат. Чактагы кырдаалдардын локалдашкан жана локалдашпаган маанилерин бөлүп кароо жана аныктоо бирдей эмес каралган. Э.Кошмидер түр-чактык формаларды сыпаттоо үчүн каралып жаткан карама-каршылыкты киргизет, чактагы (убакыттагы) локалдашкан фактылар так календарлык аныктоого жол берген (убакыттын огунда жеке чекит менен байланышкан) жана мындай аныктоого жол бербеген локалдашпаган фактылар [83, 131б.].

Убакытка (чакка) болгон катышына карата Э.Кошмидер фактылардын эки тобун бөлүп караган: «конкреттүү фактылар, кандайдыр бир убакытта (чакта) ишке ашкан так календарлык хронологиялык аныктоого жол берген; 2) абстракттуу фактылар, жалпы мааниге ээ болгон, өздөрүнө тиешелүү жеке (индивидуалдуу) убакыт менен байланышпаган» [83, 131б.]. Ошол эле жерде мындайча белгилейт: «Эти два рода фактов имеют неодинаковое отношение к линии времени, их отличает свое «местоположение во времени» или «временное местоположение», тогда как абстрактные факты не обладают своим местоположением на линии времени» [83, 131б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча убакыттын сызыгында орун алган конкреттүү фактылар жана ага карама-каршы убакыттын сызыгында орун албаган абстракттуу фактылар болуп айырмаланышат. Убакыттын сызыгында орун албаган абстракттуу фактылар жөнүндө айтып жатып Э.Кошмидер «жалпы

чындыкты» билдирген М.: «Рука руку моет» (Колду кол жууйт) сыяктуу макалдар, математикалык жоболор ж.б. жөнүндө айтат. Ал чактык локалдашууга («вневременность») мезгилден тышкаркылыкты, мезгил менен чектелбегендикти карама-каршы коет [83, 131-135,141б.].

Э.Кошмидердин оюн андан ары улантып, өнүктүргөн А.В.Бондарко жана анын окуучулары чактык локалдашпоочулук категориясын тереңдетип изилдеп кеңири түшүнүк беришет. Чактык локалдашпоочулукка «вневременность» мезгилден тышкары, «узуалдыкты» (обычность) адат болгон жана «простая повторяемость» жөнөкөй кайталануучулук категорияларын киргизишет [38, 257; 33, 348б.] .

Ю.С.Маслов Л/ЛП карама-каршылыгын кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү/конкреттүү эместиги белгисине конкреттүү фактыга жалпы көрсөтүлгөн фактыны карама-каршы коюуга көңүлдү бурат. Ал тар маанидеги («узкую») локалдашуучулукту кыймыл-аракеттин конкреттүү учурга же тар убакыттын бир бөлүгүнө бекитилүүсүн белгилейт. Ушуну менен бирге конкреттүү маанилердин «кеңири» маанидеги («широкую») локалдашууну темпоралдык маани катары кыймыл-аракеттин учур, өткөн жана келер чакка киргизилиши менен белгиленет [102, 840б.].

А.В.Бондарко чактык локалдашпоонун негизги үч түрүн бөлүп карайт: 1) «жөнөкөй кайталануучулук» (простая повторяемость) 2) «адат болгон, күндө боло берүүчүлүк» (обычность), узуалдуулук (узуальность)3) «убакыттык жалпылык» («временную обобщенность»), дайыма болуп туруучу («всевременность») алардын ар бирине токтолуп белгилерин карап чыгат. Биздин изилдөөбүздө бул принципке таянабыз.

1. «Жөнөкөй кайталануучулук» (простая повторяемость) конкреттүү эпизоддун (окуянын) чегинде узуалдык эмес чектелбеген кыймыл-аракеттин кайталануусу. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук белгилүү убакыттын бир бөлүгү менен чектелген, б.а., чактык локалдашуучулук кырдаалынын бир кыйла кеңири мааниси киргизилген. М.:*Ал көп күндөр ойго батып жүрдү* (К.Баялинов). *Мен бир жылдай атамдын кичине чарбасында*

кыбырап иштеп турдум (К.Баялинов). Жөнөкөй кайталануучулук түздөн түз байкоосу менен же анын элестетүүсү менен (тигил же бул модификацияланган формада көркөм чыгармаларда көрсөтүлүшү мүмкүн). Кыймыл-аракеттин кайталануучулугунун олуттуу белгиси болуп субъекттин конкреттүүлүгү эсептелет.

2. Адат болгон (обычность) узурдуулук. Кыймыл-аракеттин кайталануучулугу өзгөчө касиетке ээ болот: ал кайталанган (регулярдуу же регулярдуу эмес), конкреттүү эпизоддун жана конкреттүү (конкреттүү байкалган) бир катар кайталануулардын чегинен чыккан катары баалоосу менен байланыштуу болот. Адаттуулук дайыма окшош кайталануулардын перспективасын божомолдойт (реалдуу кайталануулар жана ага мүмкүн болгондорду кошуу). Ошону менен катар ал дайыма тигил же башка типтүүлүктүн өлчөмү менен байланышта болот (өткөндөгү кандайдыр бир учур үчүн, өткөндөгү жалпы жонунан, өткөн учурду жана азыркы учурду кучагына алган (кеңири чактык планда алганда). Адаттуулуктун (узурдуулуктун) негизи болуп бул – сүйлөөчүнүн же ал элестеткен адамдар тобунун тажрыйбасын жалпылоо болот. Чактык локалдашпоонун бул түрүнүн олуттуу белгиси болуп мына бул учурда конкреттүү да, ошондой эле жалпыланган субъект дагы болушу мүмкүн. М.: *Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам* (Ч.Айтматов). Ал *ар убакытта* өзүн токтоо жана сабырдуу алып жүрөт. Мен ичпейм, тамеки тартпайм, күнүгө эрте турам. Ал *дайыма* так суунун жанындагы үймөктөргө барып жата турган (Ч.Айтматов). Ал *дайыма* таңдан намазын окуп, устаканага кетет да, күн бата келет (Ч.Айтматов).

Узурдуулук маани учур чактагы этиштерге мүнөздүү болуп саналат. Мындан тышкары *дайыма*, *ар качан*, *ар убакытта*, *кадыресе*, *адатынча* тактоочторунун айкалышында колдонулат. М.: *Кыз дайыма китепканага кечирээк келет да, зал жабылар маалга чейин отура берет. Ал кызды ар дайым шаардык китепканадан жолуктурат* (Ч.Айтматов). *Ар убакытта*

кат колуна тиери менен Жамийланын бети албыра түшүп, ал аны демин токтото албай, шашылып окуй баштайт (Ч.Айтматов). Таятам өзү **дайыма** кол кармашып учурашканда, кишинин баш бармагын кармап учурашат (Ч.Айтматов). **Ар качан** ушундай жаңжалдан кийин байкуш чал өлүп кайра тирилет (Ч.Айтматов). Өйүздө жылкы **адатынча** жайылып жсатат (Ч.Айтматов). Ал **адатынча** шашпай тамак ичет. **Адатта** жумуш эрте башталат.

3. Убакыттык жалпылык (временная обобщенность), убакыттан тышкары «вневременность», дайыма болуп туруучу «всевременность» - кырдаалдардын эң эле жогорку даражасы, сүйлөөдөгү (айтымдагы) насыят мүнөздүү макалдарды, туруктуу мыйзам ченемдүүлүктөр жөнүндө ой жүгүртүүлөрдү туюнтат М.: *Бакытты тең бөлсөң түгөнбөйт, кайгыны тең тартсаң билинбейт. Эр сактаган эр өлбөйт, элди баккан жер өлбөйт. Аталуу бала урушат, агалуу уни жулушат* (Учкул сөздөр).

Бешиктеги баланын

Бек болорун ким билет?

Карындагы баланын

Кан болорун ким билет? («Семетей»)

Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок буга окшош жалпы чындыктарды айтып жатып сүйлөөчү жалпы элдин (анын элестетүүсүндө) тажрыйбасынын билдирүүчүсү болуп калат. Мындай жагдайлар тууралуу А.В.Бондарко мындайча белгилейт: «Чактык локалдашпоочулуктун бул тибинин олуттуу белгиси болуп жалпыланган (генералдашкан) субъектинин (объект, эгерде ал катышкан болсо, бул белги менен мүнөздөлөт) милдеттүүлүгү болуп эсептелет. Жалпы кырдаал жалпы алганда жалпыланышынын эң жогорку денгээли менен айырмаланат [33; 218б.].

Ал эми убакыттык жалпылык боюнча А.В.Бондарко төмөнкүдөй түшүнүк берет: «Далее из указанных типов НЛ более подробно рассматривается временная обобщенность («вневременность»),

«всевременность»). Данный тип временной нелокализованности, отличающийся максимальной степенью абстрактности действия и всей ситуации, наиболее характерен для форм настоящего времени» [33: 220б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча убакыттык жалпылык «вневременность» убакыттан тышкары, «всевременность» дайыма болуп туруучу кыймыл-аракеттер чактык локалдашпоочулуктун бул типтери кыймыл-аракеттин абстракттуулугунун эң жогорку даражасы менен айырмаланат. Мындай кырдаалдардын жасалышына учур чак формалары мүнөздүү болуп саналат. Өткөн чактын жана келер чактын формалары дагы убакыттык жалпылыкты берүүгө жөндөмдүү (өзгөчө макалдарда). М: *Байлык адамды эсиртет, эсирген адамдын кесири көпкө тиет (Макал). Кеп чынынан бузулбайт (Макал). Тулпар айланып үйүрүн табат (Макал). Жакшы ат камчы салдырбайт (Макал).*

Убакыттык жалпылыктын жасалышында чак формаларынын катышуусу тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй белгилейт: «Чак формаларынын ар бири убакыттык жалпылыкты көрсөтүүдө (көрсөтүү ыкмасы) өзүнүн тагын калтырат. Учур чак формасы жалпы чындыкты «общие истины» учур чактын масималдуу чыныгы катары кеңитилген планда көрсөтөт: «жашоодо ушундай болот (турмушта, бул дүйнөдө)», «бул биздин учур үчүн (дегеле сүйлөп жаткан учурга карата), жалпы эреже ушундай» [33, 220б.]. Демек, убакыттык (чактык) жалпылыкты көрсөтүүдө чак формаларыны ар бири өзүнүн маанисин калтырат. Учур чак формалары жалпы чындыкты чыныгы болуп жаткан катары масималдуу кеңитилген планда көрсөтөт.

Н.А.Козинцева чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясына төмөнкүдөй анализ берет: «Семантическое различие, передаваемое следующими предложениями:) описывается как противопоставление локализованной во времени ситуации, которая относится к конкретному моменту (периоду) времени и включает в свой состав конкретный субъект (1) I *Катя сейчас себя плохо чувствует,* и

нелокализованных ситуаций разных степеней абстрагированности, не имеющих конкретной временной привязки, а именно: итеративных узуальных 1(а) *Катя по вечерам плохо себя чувствует*; и обобщенных 1(б) *Такие больные плохо себя чувствуют (по вечерам)* [75, 156.]. Келтирилген мисалдарда көрүнүп тургандай кыймыл-аракеттин локалдашуусунун жана локалдашпоосунун семантикалык маанилеринин айырмалыгы (ар түрдүүлүгү) берилет. Тактап айтканда, I сүйлөмдө конкреттүү учурга таандык болгон локалдашкан кыймыл-аракет жана белгилүү (конкреттүү) чакка (убакытка) байланышпаган ар кандай деңгээлдеги абстракттуу локалдашпаган кыймыл-аракеттерди Ia мисалында узуалдык жана Ib сүйлөмүндө жалпыланган кыймыл-аракетти көрөбүз.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин берүүдө мезгил бышыктоочтордун маанилүүлүгү тууралуу М.В.Всеволодова төмөнкүдөй оюн билдирет: «Этиштик формалардан тышкары темпоралдык катыштуулуктуун көрсөткүчтөрүн, байкоо убактысы жана кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулугун мезгил бышыктоочтор көрсөтөт. Мезгил бышыктооч көрсөтүлгөн маанилерден тышкары узакка созулгандык, кыймыл-аракеттин чектелген/чектелбегендигин бере алат» [47, 48].

Ушул эле пикирди Н.А.Козинцева да белгилейт. Буга карата окумуштуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Нелокализованность во времени действие передается с помощью обстоятельств, обозначающих множественность моментов или отрезков времени, к которым относятся множество действий» [74, 16]. Окумуштуунун пикири боюнча кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоосунун жасалышында этиштин түр-чактык формаларынан тышкары бышыктоочтордун жардамы аркылуу берилет. Аларды берген семантикалык маанилерине карата төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот: 1) циклдүүлүк (кайталануучу даталар) «*күнүгө эртең менен*», «*күн сайын*», «*кечкисин*», «*ар бир жайда*», «*жай сайын*»; 2) узуалдуулук «*адатта*», «*эреже катары*»; 3) кээде болуп, кээде болбой калуучу

(кокустан, атайы эмес, регулярдуу эмес кайталануучулук): «кээде», «анда-санда»; убакыттын учурлары боюнча жалпылык: «дайыма», «ар убакытта», «ар дайым», «ар качан» ж.б.М: 1) **Күнүгө эртең менен жумушка барам. Күнүгө эртең менен короо шыпырып, уй саайт. Күн сайын жолдо бирге иштешет** (Ч.Айтматов). Улуу-кичүү эки уулу тең атасынын кайтышын күтүп **күн сайын** темир жолдун боюнда жүрүшөт (Ч.Айтматов). **Поезд кечкисин** Балыкчыга каттайт. **Ар бир жайда** балдар менен Ысык-Көлгө эсалганы барабыз. **Жай сайын** балдар каникулга тарашат. 2) **Адатта** маңкурттарды эң балит оор жумуштарга коюучу (Ч.Айтматов). 3) **Кээде** баласын көтөрүп алып, жолго чыгат да мелтиреп көпкө отурат (Ч.Айтматов). **Ажар менен Каныбек кээде жүгүрүп, кээде басып, анда-санда арт жактарын кылчактай карап келе жатышат** (К.Жантөшев). **Жамила анда-санда** көзүнүн кыйыгы менен Чоңмурунду карап коет (К.Баялинов). **Дайыма** эшикти карап отурат (Ч.Айтматов). **Шекерге жакындаарда ар качан** жүрөк толкуйт (Ч.Айтматов). **Эн талаада экөө ар дайым** чогуу жүрүшчү (Ч.Айтматов). **Жаз болсо дайым** элден бөлүнүп, жалгыздап барып конуучу (М.Элебаев).

Чактык локалдашпоочулук маанилеринин жасалышында предикаттардын лексикалык маанилери тууралуу окумуштуулар Т.В.Булыгина, О.Н.Селиверстова төмөнкүдөй оюн билдиришет: «Характер действия с временной осью был положен в основу деления лексических значений предикатов на квантифицируемые и неквантифицируемые [42; 130]. Кыймыл-аракеттин убакыттын огуна өтүшүнүн мүнөздөлүшү предикаттардын лексикалык маанилеринин бөлүнүшүнө карата бөлүштүрүшөт: «Квантифицируемые предикаты передают действия, занимающие ограниченные участки (или один участок на оси времени; неквантифицируемые являются такие действия, которые не могут быть представлены на оси времени в виде отрезка; такие ситуации рассматриваются как нелокализованные во времени». Бул учурда локалдашпоочулук «кыймыл-аракеттин конкреттүү учур менен менен

байланыштын жоктугу», «чактык (убакыттык) чектелбегендик» катары түшүндүрүлөт. Окумуштуулар төмөнкүдөй маанилерге бөлүштүрөт: «Итеративные конструкции типа: 1. Каждый раз, когда я открывал дверь, замечал... характеризуются как локализованные во времени, а ситуации обозначаемыми предложениями 2. Она знает шведский язык; 3. Моя кухня владеет приемами каратэ, - как нелокализованные во времени» [42, 18-19;116]. Демек, окумуштуулардын пикири боюнча убакыттын огундагы кыймыл-аракеттин мүнөзү предикаттардын лексикалык маанилерин квантификацияланган жана квантификацияланбаган деп бөлүүгө негиз болгон. Квантификацияланган предикаттар чектелген бөлүктөрдү ээлеген кыймыл-аракетти (же убакыттын огундагы бир бөлүгүн); квантификацияланбаган кыймыл-аракет болуп убакыттын огунда убакыттын бир бөлүгү түрүндө берилиши эсептелет. Мындай кырдаалдар убакыттагы локалдашпаган катары каралат. Ушуну менен бирге локалдашпоочулук «кыймыл-аракеттин конкреттүү учур менен байланышынын жоктугу» катары түшүнүк берилет.

А.В.Бондарко каралып жаткан семантикалык маанилер тууралуу төмөнкүдөй тыянакка келет: «Убакыттагы локалдашкан жана локалдашпаган кыймыл-аракет маанилерин чек коюп ажыратууда кыйынчылыктар бар. Алар кыймыл-аракетти аткарууда убакыттын ар түрдүү учурларына бөлүштүрүлгөн конкреттүү субъект катышкан кырдаалдарды талдоодо келип чыгат» - деп, төмөнкүдөй топторго бөлүштүрөт: 1)Кайталанган кыймыл-аракет толугу менен конкреттүү учурга тийиштүү болот; Ал жайы менен Толстойду окуду; бул жерде бардык кыймыл-аракеттин конкреттүү чакка киргизилиши жөнүндө сөз болушу мүмкүн, үзгүлтүксүз процесс катары түшүндүрүлөт; 2) чектелген-орток бөлүнүүчү кыймыл-аракет: Мен сизге бир нече жолу кирдим; бул учурда ар бир өзүнчө кыймыл-аракет үчүн убакыттын огундагы тиешелүү чекитти көрсөтүүгө болбойт – бүт жагдай белгисиз локалдашкан катары мүнөздөлүшү мүмкүн; 3) чектелбеген кайталануучу кыймыл-аракет бүт бойдон конкреттүү учурга киргизилет, буга мисал катары

А.М.Пешковскийдин белгилүү мисалын келтирет: «...посмотрите что делает заяц: то вскочит, то ляжет, то перевернется, то подымет уши, то прижмет их» [119:100]. Ушул эле сүйлөмдү кыргыз тилинин мисалында келтирип көрөлү: *Түлкү бир жатат, бир оонайт, буттарын бооруна алып башын жерге ургулап, куйругун жогору булгалайт* (К.Б.). Мындай учурларга өзгөчө семантикалык «жөнөкөй кайталануучулук» тиби көрсөтүлгөн – бүт жагдай жалпы жонунан чактагы локалдашкан болуп саналат жана аны менен бирге кезектештирилген кыймыл-аракеттин ар бири «убакыттын сызыгында белгиленген ордуна ээ эмес» бул учурдун чегинде.

Ошентип, чактык локалдашпоочулук – бул кыймыл-аракеттин конкреттүү учурга же убакыттын огундагы учурга бекитилбегендиги, абстракттуулугу саналат. Мындай кыймыл-аракет болгон, болуп жаткан, же келечекте боло турган болсо дагы алардын убакытта орун алышын аныктоо кыйын. Мындай сүйлөмдөргө дайыма-үзгүлтүксүз, чектелбеген кайталануучу кырдаалдарды, мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, сапатты жана мамилелерди кошууга болот, мисалы: *Биздин үй айылдын четинде турат. Ал тамеки тартат. Апам баарынан эрте келет. Кызым орусча жакшы сүйлөйт. Түнкүсүн үшүк жүрөт* ж.б.

Жыйынтыгында «...семантические категории Л/НЛ, ситуация может характеризоваться как локализованная или нелокализованная в любом временном плане» [75, 266.]. Демек, локалдашуучулук /локалдашпоочулук семантикалык категориялары, кайсы болбосун чактык планда алганда кырдаал локалдашкан же локалдашпаган болуп мүнөздөлүшү мүмкүн.

4.2. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу

Жөнөкөй кайталануучулук астында конкреттүү эпизоддун чегиндеги кыймыл-аракеттин узуралдык эмес чектелбеген кайталануучулугу болжолдонот. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук белгилүү убакыттын бир бөлүгү менен чектелет, б.а., чактык локалдашуучулуктун кеңирээрэк жагдайына киргизилет. Жөнөкөй кайталануучулук тикеден-тике

байкоосу менен же анын элестетүүсү менен, б.а, көз алдыга келтирүүсү менен байланыштуу болот. Жөнөкөй кайталануучулуктун олуттуу белгиси болуп субъекттин конкреттүүлүгү эсептелет [33, 217б.].

Жөнөкөй кайталануучулукка изилдөөчүлөр тарабынан ар кандай түшүнүк берилет, чактык локалдашпоочулуктун бул тиби бир нече ирет конкреттүүлүк чөйрөсүнө, чактык локалдашуучулукка киргизилген. Т.А.Булыгина чактагы локалдашкан кубулушуна төмөнкүдөй аныктама берет: «события и процессы, представленные как конкретные, реально происходящие (происходившие, произошедшие) в некоторый момент или период времени, а также ситуации и состояния, относящие к конкретному временному отрезку», көп жолу кайталанган реалдуу окуяларды баяндаган предикацияларды карап чыгып, (вроде *Каждый раз, когда открывал дверь я замечал...*)» мындай сүйлөмдөр белгисиз болсо да, чактык локалдашуучулук мааниге ээ болот эсептейт [42, 19б.]

Мындай көз караштын өзүнүн негизи бар. Жогоруда белгиленгендей «жөнөкөй кайталануучулук» кеңирирээк конкреттүү жагдайга киргизилет. Конкреттүү чактык локалдашуучулуктун белгиси бул типтеги айтымдардын мазмунунда ачык көрүнүп турат. Буга карабастан, мындай тилдик фактыларды чактык локалдашпоочулук чөйрөсүнө кошобуз. Бул маселе боюнча А.В.Бондарко төмөнкүдөй аныктама берет: «В выражаемой семантике наряду с конкретной временной локализованностью более широкой ситуации представлена временная локализованность каждого из повторяющихся действий, хотя и ограниченная рамками того эпизода, о котором идет речь. Иначе говоря, обозначаемая ситуация наряду с элементами конкретности включает в себе и признаки неконкретности Проанализируем высказывание: *Посмотри, огонёк горит, то в с п ы х н е т, то п о г а с н е т.* Общая ситуация конкретна и наблюдаема. Однако в рамках отрезка настоящего времени представлены неограниченно повторяющиеся (чередующиеся) действия» [33, 219б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча мисалда көрүнүп турган жалпы жагдай байкоого алынган

жана конкреттүү. Бирок учур чактын чегинде чектелбеген кайталанган (кезектештирилген) кыймыл-аракет көрсөтүлгөн, анын үстүнө алардын ар бири тикеден-тике байкалып турган актуалдуу жагдайдын чегинде болсо дагы бир гана конкреттүү учурга байланган эмес, бул мааниден алганда кеп чактык локалдашпоочулук жөнүндө (чектелген, конкреттүүлүк белгиси менен дал келген болсо дагы) болушу керек.

Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу өткөн чакта татар тилинде *-а тор-ган идем* этиштин формасы адат болгон (обычное), узакка созулган жана көп жолу болгон (многократное) кыймыл-аракетти билдирет: *Кыш коннэрне ул почта йорте тургам идем*. Зимой он обычно возил почту. *Илморза гел курчак театрын телгэ адаторгам иде* «Ильмурза всегда упоминал кукольный театр» [134, 57].

Каралып жаткан чактык форма кумык тилинде да колдонулат. Өткөн чак формалары – *я турган эди*, *- ып турган эди* кумык тилинде кайталанган кыймыл-аракетти билдирет. Мисалы: *Баш вакъыт ачувлана, чекелене турган эдим* (И.Ибрагимов) «В первое время я злился, обижался»; *Баш вакъыт и Магъамматзарипни артындан бригадирибиз оъзю юрюп тургъан эди* (Атаева) «В первое время наш бригадир сам ходил за Магомедзарипом» [10].

Жогоруда каралып жаткан мүчө кыргыз тили үчүн да мүнөздүү болуп саналат. Этиштин өткөн чагын уюштуруучу *-а турган*, *-а турган эле*, *-ып турган эле* мүчөлөрү кыймыл-аракеттин өткөн убакта болгондугун, кайталангандыгын билдирет [4, 396, 437б.]. Мисалы: *Ошол саатта анын жсан дүйнөсү ыр болуп төгүлүп турган эле. ...Жан жалдырап дил кыйноого түшкөн кезде бу Ташафгандардын табакташтары мектеп короосун менчигиндей кайтарып турган* (Ч.Айтматов). *Башында Жамила Чоңмурунга ачуулана, таарына турган* (К.Баялинов). *Мен да ушулар ат кошчуларга бир барып, кайра кетмен чапкандарга кайрылып, ат үстүндө жүргөн элем* (Ч.Айтматов).

Адаттуулук (обычности), кыймыл-аракеттин кайталануучулугу маанилери башка түрк тилдери үчүн да мүнөздүү болуп саналат. Алар учур-

келер чак формалары менен көрсөтүлөт. Өзбек тилинде – **а** формасынын колдонулушу Мисалы: *Папирос чекасимизми? – Чекаман. «-Вы курите? – Курю»* [79 , 210б.]; Ушул эле сүйлөмдү кыргыз тилинин мисалында карап көрсөк: *Тамеки тартасызбы? – Тартам.* Карачай-балкар тилинде: *Мен къошха барама, башына чыгъама, аны артында ышыкъъгъа кирип, тынчайып къалама* «Я еду на шалаш и, поднявшись на бугор, опускаюсь на землю и радуюсь» [146, 101].

Бул маани түрк рун жазма эстеликтеринде да кездешет [76, 220], берилген этиштик форманын байыркы мүчөлөрдүн бири экендигин далилдейт. Этиштин **-а** формасы учур чак чөйрөсүнө гана эмес, өткөн жана келер чактары үчүн дагы натыйжалуу болуп саналат.

Кыймыл-аракеттин кайталануучулугу өзгөчө сапатка адаттуулукта (узуалдуулукта) ээ болот. Бул тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй оюн билдирет: «Повторяемость действия приобретает особое свойство: она сопряжена с оценкой того, что повторяется (регулярно или нерегулярно), как выходящего за рамки конкретного эпизода и конкретного (конкретно наблюдаемого) ряда повторений. Обычность всегда предполагает перспективу аналогичных повторений (реальные повторения плюс возможные)» [33, 217б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча адаттуулук (обычность) кыймыл-аракеттин кайталануучулугунун өзгөчө сапатка ээ болушу, б.а., кыймыл-аракеттин кайталануучулугу кайталанган (регулярдуу же регулярдуу эмес), конкреттүү эпизоддун чегинен чыккан сыяктуу жана конкреттүү (конкреттүү байкалган) тигил же башка кырдаалдардын бир катар кайталануусу менен байланыштуу болот. Адаттуулук дайыма кайталануулардын перспективасын болжолдойт. Адаттуулуктун (узуальность) негизи – бул сүйлөөчүнүн же ал көрсөткөн адамдардын тобунун тажрыйбасын жалпылоо болуп саналат. Чактык локалдашпоонун бул тибинин ачык белгиси болуп конкреттүү субъекти менен катар жалпыланган субъектинин болуу мүмкүнчүлүгү эсептелет. Мисалы: *Менин бир өзгөчө касиетим бар: мен бир нерсени бат кабыл алам. Таңдын атышы мени*

*дайыма шыктандырат, анын күүгүмдө батышы капалантат (М.Байжиев).
...Келемин, үйлөрдү жыйнап кетемин. Бирөөгө сүйлөбөймүн, бир жакка
барбаймын.*

Адаттуулук адат болгон (узуалдык) кайталануучулук жана типтүүлүк (типтүү окуя, белгилерди көрсөтүүдө) болуп бөлүнөт. Адат болгон кайталануучулук мааниси реалдуу кыймыл-аракеттин мааниси менен потенциалдуу белгинин кошулуусу менен мүнөздөлөт. Салыштыргыла: *Балдар күнүгө бир, эки саатка кечигип келишет. Ал кыйын, эч кимге жемин жедирбейт.*

Жөнөкөй кайталануучулук тикеден-тике байкоосу менен же анын элестетүүсү менен байланыштуу болот. Бул маанини ишке ашыруу үчүн кумык тилинде *-а эди* жана *-а бола эди* аналитикалык формалары колдонулат: Гъар гюн сайын Зулайха магъа янгы-янгы хасиятларын билдире эди (А. Дациев) «Ежедневно Зулайха демонстрировала мне свои новые качества поведения»; Шамала да огъар дайм бир эювап бере эди: Ёкъ, Ажай. Алиден кагъыз ёкъ...(А.Гамитов). «Шамала всегда давала ей один и тот же ответ: Нет,Ажай. От али вестей нет...»; Менин анам: «Очак отавну юреги, булак юртну юреги», - деп айта бола эди (Р.Гамзатов) «Моя мать всегда говорила: «Очаг – сердце дома, родник – сердце села» [10].

Жөнөкөй кайталануучулук түздөн-түз байкоо менен же анын элестетүүсү менен байланыштуу болот. Мындай маанилерди ишке ашыруу үчүн кыргыз тилинде адатта *-ар эле* жана *-а болор эле* аналитикалык формалары колдонулат. Мисалы: *Ар күн сайын Раушан мага жаңы-жаңы касиеттерин билдирер эле* (К.Жантөшев). *Энем да «Аптээгинди үйгө келгенде төр жакка керегенин башына илип кой, дайым баш жакта турсун» - деп айтар эле* (К.Карасаев). *Бурмаке күндө ушул убакыт ченде бир маал талкан салып, чай ичип алганда боргулданып, бүткөн боюнан тер кетип, жсырган калаар эле* (М.Элебаев). Кыймыл-аракеттин бул түрүнүн олуттуу белгиси катары субъектинин конкреттүүлүгү болуп саналат.

Кыймыл-аракеттин адаттуулугу, регулярдуулугу (белгилүү бир убакта же белгилүү тартип менен болуучулук) узакка созулган өткөн чактын татаал вербалдуу формалары менен берилет: *Самолёт Бишкектен Москвага учат. Поезд Бишкектен туура Балыкчыга жүрөт. Шаардан айылга автобуз байма-бай каттап турар эле. Биз айылдын аксакалдары санжырадан кеп салганда кунт коюп угуп калар элек.*

Көпчүлүк учурда – **ар эле** чактык формасы шарттуу учурду берүүдө колдонулат. Адатта бул форма менен сүйлөөчүнүн эске түшүрүүсү берилет. Мисалы: *Керебеттен акырын туруп отургучка олтурар эле. Акмат молдо күнүгө китеп окуп олтурар эле* (К.Жантөшев). ...*Үйүнө барганда эшикке узатып чыгар эле* (К.Баялинов). *Тоодогу малчыларды тейлеген автолавка кээде Сан-Таштын токойчуларына кайрылып калар эле. Мында ал энесин ээрчип ойноп келер эле* (Ч.Айтматов).

Жогоруда берилген түрчактык форманын семантикалык маңызын талдоодо белгисиз имперфекттин мааниси модалдык жана чактык формалардан түзүлгөндүгү көрсөтүлдү. Түрк тилдеринде атоочтуктун **-ар** мүчөсү кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын жана көп жолу кайталануучулугун билдирет. Бул тууралуу Н.А.Баскаков төмөнкүдөй белгилейт: «...семантика причастия на **-ар** всегда связана семантикой длительности, обычности, постоянства, привычки, желания, стремления к совершению данного действия» [15, 426б.].

Адат болгон кайталанган жана жалпыланган кыймыл-аракеттин маанилери лексикалык детерминанттар менен конкреттештирилиши мүмкүн. Кыргыз тилинде *кез-кезде, кээде, дайыма, адатта, адатынча* сыяктуу лексикалык каражаттары аркылуу да такталып берилет. *Атам дайыма ишеничтүү адамды тапкан, ишенип, ага жумушту тапшырган. Нурбай кийикке чыкканда дайыма киши ээрчитип чыгып жүрдү* (К.Баялинов). *Данияр адатынча тик түшкөн жардын башында отурат. Өйүздө жылкы адатынча жайылып жатат* (Ч.Айтматов). *Жамила да кез-кезде Уркуяга барып, ага көйнөк кечесин тиктирип алып жүрдү* (К.Баялинов).

Өткөн чак формасындагы аналитикалык формалар дээрлик үзгүлтүксүз болгон же кыска убактылуу тыныгуу менен кайталанган анык узакка созулган кыймыл-аракетти билдирет. Мына ушул түр-чактык формалар менен белгиленген кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгы лексикалык детерминанттар менен конкреттештирилиши мүмкүн, ошондой эле кыймыл-аракеттин чегин көрсөткөн **-ганча** атоочтук формасы аркылуу берилиши мүмкүн. Мисалы: *Таң атканча кирпич какнай отурду. Вокзалга түшкөнүмдө алактап далайга дейре өткөн элди карап турдум* (М.Байжиев). *Ал түнү кирпич какнай, мурдагыдай чакыйып терезени көпкө тиктеп карап турдум* (М.Байжиев). *Жапар Айша келгенче бир сөз айтпай унчукпай күтүп турду* (К.Баялинов). *Тойчубек кырдандарды кыдырып келгенче Бурулча самоорун коюп күтүп турду* (К.Баялинов). *Мен бир жылдай атамдын кичине чарбасында кыбырап турдум.*

Тур жардамчы этиши **-ып** формасындагы чакчылдар менен айкашып айтылганда, кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын, же дайыма болуп тургандыгын көрсөтөт: *Бул жол шаардагы чоң көчөлөрдүн бири болгондуктан, машиналар тынбай өтүп турат. Күндө бир бала суу жээгин ат сугарууга даярдап турат* (Ч.Айтматов).

Эгерде **тур** жардамчы этиши **-а,-й** формасындагы чакчылдар менен айкашып, өзү өткөн чактын **-ган** формасында айтылса, дайыма болуп туруучу адаттанган кыймыл-аракетти туюндурат: *Самтыр күн ысып турса да, дайыма эски чепкенин кийип жүрө турган* (К.Жантөшев). *Түшүмө дайыма Айым-балык кире турган. Энеси, Жээнгүл, ар жылы жай башталары менен кыркынчы болуп иштей турган* (Ч.Айтматов). *Абысындары да дайыма энемди сыйлай турган* (К.Карасаев).

Адат болгон кайталанган жана жалпыланган кыймыл-аракеттин маанилери лексикалык детерминанттар менен конкреттештирилиши мүмкүн. Кыргыз тилинде кез-кезде, кээде, дайыма сыяктуу лексикалык көрсөткүчтөрү аркылуу түзүлөт. М.: *Кээ-кээде Танабай ушинтип өз Калдынча кыялдана турган* (Ч.Айтматов). *Чүкөбай дайыма ишеничтүү адамды таап, ага*

жумушту тапшыра турган. Нурбай кийикке чыкканда дайыма киши ээрчитип чыгып жүрдү (К.Баялинов).

Далай ирет Эдигей Зарипага ачылмакчы болду (Ч.Айтматов). Келтирилген мисалда «далай» деген сөздүн өзү кайталангандык маанисин билдирет.

Учур чактагы кыймыл-аракеттин адаттуулугу (жалпылангандык) I жактагы көптүк сандагы формаларды учур-келер чактагы жалпыланган-жеке мааниде болушу менен белгиленет. Мисалы: *Бирге туруп, бирге сырлар чечебиз (К.Баялинов). Биз, студенттер, кайгысыз шаттуу жашайбыз. Биз алардын ким экенин билбейбиз, тааныбайбыз. Баарыбыз бир кайыктабыз, башка келгенди чогуу көрөбүз (Ч.Айтматов).*

Мындай учурларда чактык локалдашпоочулуктун аспектуалдык-темпоралдык мааниси персоналдуулук функционалдык-семантикалык категориясынын катышуусу менен жасалат. Биримдиктүү семантикалык комплексте кыймыл-аракеттин жалпылангандыгы жана субъекттин элементтери айкалышат.

Жыйынтыгында кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулуктун жана адаттанган дайыма болуп турган кыймыл-аракеттерди жүзөгө ашырууда этиштин түр-чактык формалары, чакчылдар менен жардамчы этиштердин айкашып айтылышы, чак категорияларынын мүчөлөрү жана лексикалык детерминанттардын катышуусу маанилүү болуп саналат.

4.3. Убакыттык жалпылык жана анын берилиши

Убакыттык жалпылык же убакыттан тышкарылык маанилери чактагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашпоочулуктун мазмундуу түрлөрүнүн бири болуп саналат. Убакыттан тышкарылык «вневременность» термини орус тил илиминин түшүндүрмө сөздүгүндө: «Вневременность-вневременный... Не ограниченный рамками времени, рассматриваемый вне времени. Отсутствие связи с каким-либо периодом времени, признаков определенного времени [Ожегов 1949]», - деп берилет. Демек, мындай

кыймыл-аракет убакыттын чеги менен чектелбейт, убакыттан тышкары каралат. Сөз болуп жаткан мезгил менен түздөн-түз байланышпай, семантикасы боюнча чактык мааниден тышкары тургандай сезилет. Убакыттан тышкары айтылган кырдаалдар тууралуу А.В.Бондарко төмөнкүдөй түшүндүрмө берет: «Убакыттан тышкаркы кырдаалдарда кыймыл-аракеттин абстрактталуусу конкреттүү учурдан же убакыттын бир бөлүгүнөн өзүнүн чегине жетет, субъектинин максималдуу генерализациясы жана мейкиндик-чактык чектөөлөрдүн принципалдуу мүмкүн болбогондугу менен мүнөздөлөт, ошондой эле сүйлөөчүнүн спецификалык позициясы менен анын элестетүүсүндө жалпы элдин тажрыйбасын билдирүүчүсү болуп калат» [31,501б.].

Аспектологиялык адабияттарда убакыттан тышкарылыктын маңызы болуп, мындай колдонууларда кандайдыр «түбөлүк чындык» айтылат, мындай учурда ар түрдүү чактык формалардын функциялануусунда маани сакталат. Бул факт кээ бир изилдөөчүлөргө чактык формалардын «нейтрализациясы» жөнүндө айтууга негиз берет [82]. Кеп бул жерде сүйлөөдөгү жалпы маанинин сакталышы менен тигил же башка грамматикалык формалардын өз ара бирин-бири алмаштыруучулугу («взаимозаменяемость») тууралуу болуп жатат.

Башка көз караш А.В.Бондарконун эмгектеринде берилген. Бул тууралуу окумуштуу төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Каждая грамматическая форма всегда, в любом случае сохраняет свою специфику при выражении того или иного значения. Неизменной может быть только смысловая сторона высказывания, способ же представления языкового значения зависит от той или иной грамматической формы» [33, 22б.]. Демек, ар бир грамматикалык форма дайыма тигил же бул маанини берүүдө өзүнүн өзгөчөлүгүн сактайт, сүйлөмдүн (айтымдын) маанилик жагы гана өзгөрүлбөс болуп калышы мүмкүн, ал эми тилдик маанинин берилиш жолу башка грамматикалык формага байланыштуу болот.

Убакыттык жалпылык, убакыттан тышкаркылык, дайыма болуп туруучулук түшүнүктөрүнө А.В.Бондарко төмөнкүдөй аныктама берет: «Временная обобщенность («вневременность», «всевременность») – наивысшая степень генерализации ситуаций в высказываниях типа сентенций, пословицах, суждениях о постоянных закономерностях: *Ребёнок, который переносит меньше оскорблений, вырастает человеком, более сознающим своё достоинство* (И.Чернышевский)»[33; 217-218б.]. Демек, убакыттык жалпылык убакыттан тышкары кыймыл-аракет жагдайлардын эң эле жогорку даражасы. Мына ушул чактык локалдашпоочулуктун олуттуу белгиси болуп жалпыланган субъекттин милдеттүү түрдө болушу эсептелет, баардык кырдаал жалпы жонунан жалпыланышы эң жогорку денгээли менен айырмаланат. Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, жалпы чындыктарды айтып жатып сүйлөөчү жалпы элдин тажрыйбасынын билдирүүчүсү болуп калат. Мындай маани көбүнчө насыят мүнөздүү макал-лакаптарда, туруктуу мыйзам-ченемдүүлүктөр жөнүндө ой жүгүртүүлөрдө жана элдик байкоолор жана баамдоолордо кездешет. М: *Булбул гүлзарын сүйөт, адам мекенин сүйөт. Бөлүнгөндү бөрү жейт. Атаны сыйлаган абийир табат, эненин сыйлаган элге жагат. Кеңешип кескен бармак оорубайт. Сарт санаасы менен байыйт. Сыр аяктын сыры кетсе да, сыны кетпейт. Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос баркка жетпейт. Жакшы ат камчы салдырбайт* (макалдар). *Сопу сооган жебейт, жесе кабыгын да койбойт. Мааниси жок кудагый, чолоосу жок сөз сүйлөйт* (лакаптар).

Жакшыга жаман жете албайт,

Жарышкан менен өтө албайт (санат-насыят).

Жер өз огунда айланат. Кышында кар жаайт. Жазында байчечекей гүлдөйт. Күзүндө куштар ысык жактарга учуп кетишет (туруктуу мыйзам-ченемдүүлүктөр).

Чабалекейге таш ыргытпайт. Улуулардын атынан атабайт. Бычак, камчы, мылтыкты аттабайт. Жаман түштү айтпайт, айтса да аккан

сууга айтат. Бош чака менен кишинин алдынан өтпөйт. Ак-кууларды атпайт. Өлгөндөрдү жамандабайт. Бычакты белек кылып бербейт. Бирөөнүн кайгысын табаласаң – өз башыңа келет. Үйдөн чыккан жыланды өлтүрбөйт, ак чачып коёт. Өткүн узакка жаабайт, майда жамгыр «ак жаанга» айланат (элдик байкоолор жана баамдоолор).

Убакыттык жалпылык маанилерин ишке ашырууда кандай гана окуя болбосун сүйлөөчү тарабынан чындык катары көрсөтүлүп айтылат. Бирок мындай интерпретация дүйнөнүн объективдүү сүрөтүн дайыма адекваттуу чагылдырбайт. Объективдүү чындыктагы бир эле кубулуш, окуя тууралуу ой корутунду формасында көрсөтүлгөн карама-каршы пикирлер болушу мүмкүн. Белгилей кетчү нерсе, көпчүлүк учурларда сүйлөөчү көрсөткөн «жалпы тажрыйба» тигил же башка этникалык же социалдык топтор менен байланыштуу. Белгилүү болгондой, адамдардын элестетүүсү жөнөкөй мүнөзгө ээ жана реалдуу дүйнө таануу деңгээлине туура келет. Мындай айтымдарда дайыма тигил же башка формада тигил же бул этникалык же социалдык топтун улуттук ой жүгүртүүсү, коомдук тартиби, коомдук акыл-ой баалуулуктары жана ушул сыяктуулар жөнүндө элестетүүсү көрсөтүлөт. Мындай маани адатта макалдарда, лакаптарда жана элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларында - убакыттын өтүшү менен өзүнүн «чындыгын» жоготпогон жана адамдардын билдирүүсүн чагылдырган, чыгармаларда берилет. Мындай учурларда сүйлөөчүнүн позициясы, көз карашы өзүнүн маанилүүлүгүн сактайт, бирок бул сыяктуу айтымдар жалпы чындык болуп эсептелет. М.: *Ачууну – акыл жеңет. Кыңыр иш кырк жылда билинет. Жакшы элди алдыга сүйрөйт, жаман өлүмгө сүйрөйт. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткизет. Асыл таштан чыгат, акыл баштан чыгат. Кеп чынынан бузулбайт. Сел жерди бузат, ушак элди бузат (макалдар). Азуулуулар алышса бечаралар бүлүнөт (лакап). Ач кадырын ток билбейт (лакап). Койчунун кызы кой келгенде иш кылат(лакап). Уктап жаткан баланын башына бычак же камчыны жаздап койсо бала тынч уктайт. Чымчык чыгыш жакка үй салса, жай салкын болот. Ат карга*

*оонаса күн жылыйт. Ачкачылык болоордо аркарлар эрте күздө семирет.
Өрүк гүлдөгөндө үшүк жүрөт (элдик байкоолор жана баамдоолор).*

Шагылы болбой тоо болбойт,

Шайыры болбой эл болбойт.

Кыялай бычпай тон болбойт,

Кыялай көчпөй эл болбойт. (санат-насыят)

Калк кадырын биле албайт,

Адилетсиз сүйлөгөн. (Асан Кайгы)

Жаштыр, чалдыр жан калбайт,

Өлүмдө эч ким тандалбайт. («Жаныш, Байышта»)

Жалакай болсоң жашыңдан,

Өмүрүңдү дат басат.

Жакыныңа кас болсоң,

Сай-сөөгүңдү какшатат. (Барпы)

Дайыма болуп туруучу маани учур чакка жакын экендиги шексиз, аны менен бирге өзүнө өткөн чактын да, келер чактын да элементтерин камтыйт. Бирок келер чактын формасы дайыма болуп туруучу убакыттан тышкары «вневременность» маанилерди билдирүүдө өзүнүн грамматикалык маанилерин сактайт жана аны тигил же башка вариантта көрсөтөт. А.В.Бондарко мына ушул маселени мындай деп белгилейт: «Убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашпаган маанилерин келер чак формалары өзгөчө көрсөтөт. Башка чак формалары сыяктуу эле, убакыттан тышкаркылыкта «вневременности» өзүнүн категориялдык маанилерин көрсөтөт. Келер чак маанилери кыймыл-аракеттин конотативдүү кошумча маанисин гана көрсөтпөстөн, «дайыма ушундай болот, келечекте да ушундай болот, сөзсүз ушундай болот» маанилеринин жетишерлик ачык элементи катары көрсөтүлөт; Н. Два медведя в одной берлоге не уживутся (В.Даль)» [33, 221].

А.М.Пешковский өзүнүн эмгегинде учур чакты колдонууда «Человек дышит легкими, а рыба жабрами; Нужда пляшет, нужда песенки поет; Науки юношей питают» сыяктуу мисалдар кездешерин айтып төмөнкүдөй

түшүндүрмө берет: «Обычно считается, что здесь нет совсем значения настоящего времени, что это особый вид вневременного глагольного представления. Но вряд ли это так. Можно думать, что мы сознаем здесь все-таки настоящее время, но расширенное до крайних пределов» [110, 204б.]. Жогоруда көрүнүп тургандай окумуштуу бул этиштик түшүнүктүн өзгөчө түрү, башкача айтканда, учур чактын кеңитилген түрү экендигин белгилейт.

Ошондой эле И.П.Иванова убакыттан тышкары түшүнүгүнө төмөнкүдөй пикирин билдирет: «... отсутствие определенного временного плана еще не означает вневременности действия, так как действие по своей природе не может ни протекать, ни даже теоретически мыслиться вне времени» [71, 31б.]. Окумуштуу бул тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирет: «Учур чактагы сүйлөө учурун чектеген функцияны алып салуу убакытты ар түрдүү чекке жылдыруу кең-кеңири мүмкүнчүлүгүн түзөт. Учур чак өткөн чак жана келер чак менен чектелген катары ойлонулганда, ал башка чактарга карама-каршы коюу белгилерин сактайт, бул белги чактык этиштик формалар үчүн мүнөздүү болуп саналат. Бирок учур чактын борбордук абалы жана сүйлөө учурунун чектеген функциясынын жоктугу учур чакка башка эки чакты сүрүп чыгарууга мүмкүндүк берет, ойлонулган чактын бардык көлөмүн учур чактагы кыймыл-аракет менен толтурат. Мына бул маанини баардык грамматикаларда убакыттан тышкаркы «вневременным», убакыт менен чектелбеген деп аташат. Чындыгында, мындай учурларда кыймыл-аракет белгилүү бир чактык планга киргизилбейт (например «*Сосна растет на севере*»)» [71, 33б.]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча жалпыланган убакытта аткарылган кыймыл-аракетти убакыттан тышкары деп айтуу туура эместигин, анткени кандай кана кыймыл-аракет болбосун ал убакыттын чегинде аткарыларын белгилейт. Бул терминди дайыма болуп туруучу (всевременном) же жалпы убакыттык жалпылык (общевременном) деп атоо туура болорун белгилейт. Мындай кыймыл-аракет максималдуу кеңитилген чактык түшүнүктү туюнтат. Демек, мындай кыймыл-аракет учур чакта айтылат, бирок ал көрсөткөн маани сүйлөп жаткан учурду көрсөтпөстөн,

дайыма болуп келген жана боло турган кыймыл-аракетти билдирет (*Жер өз огунда айланат. Кышында кар жаайт.*).

Кыргыз адабий тилинин грамматикасында аталган грамматикалык категория өзүнчө бөлүнүп каралган эмес. Этиштин чак категориясында төмөнкүдөй аныктама берилет: «Учур чак мындан башка сүйлөмдүн лексикалык составына төмөнкүдөй маанилерди берет: 2) Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз жүрүп туруучу кыймылды, касиетти билдирет, же бирөөнүн адаттанган кыймыл-аракетин көрсөтөт: Коом *өсөт*. Жер өз огунда *айланат*. Суу *агат*. ж.б. мында асты сызылган этиштер кыймыл-аракеттин жаратылышта тынымсыз болуп тургандыгын билдирип турат [91, 389б.].

Кийин жаңыртылып, толукталып чыккан «Азыркы кыргыз адабий тилинде» каралып жаткан маселе боюнча төмөнкүдөй аныктама берилет: «Кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын билдирүү – бул жөнөкөй учур чактын мааниси. Ушуну менен бирге ал контекстке карай төмөнкүдөй кошумча маанилерди билдириши мүмкүн: 5) Бул формадагы учур чактын айрымдары турмуштук тажрыйбадан алынган түшүнүктү билдирет. Мындай маани көбүнчө макал-лакаптар үчүн мүнөздүү: Ат тойгон жерине *качат*, азамат туулган жерине *шашат*. Жаш кадырын карыганда *билет*. Кушту салганына *кубанбайт*, алганына *кубанат* (макалдар); 6) Кандайдыр бир затка тиешелүү болгон тынымсыз, дайыма болуп туруучу кыймыл-аракетти туюндурат, же белгилүү бир затка мүнөздүү көндүм болгон, ал үчүн адатка айланып кеткен кыймыл-аракетти билдирет: Волга өзүнүн суусун Каспий деңизине *куят* (Физикалык география). Бакалар саздарда, нымдуу токойлордо, сууда *жашашат* (Зоология). Гүлдүү өсүмдүктөр уруктары менен *көбөйүшөт* (Ботаника). Көгүчкөндөр киши жашаган жерди *мекендешет* (Зоология). Адатта, турмуштук тажрыйбадан алынган түшүнүктү билдирген этиштер, ошондой эле белгилүү затка мүнөздүү болгон, же кандайдыр бир затка көнүмүш болгон адаттанып кеткен кыймыл-аракетти туюндуручу этиштер көпчүлүк учурда сөз болуп жаткан

мезгил менен түздөн-түз байланышпай, семантикасы боюнча чактык мааниден тышкары тургандай сезилет. Бирок алар ички маанисинен, канткен менен да, учур чактык мааниге жакын экендиги ачык байкалып турат: *Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт* (Макал). *Куш учат. Бакалар курт-кумурскалар менен тамактанышат* (Зоология). [4, 430б.]. Демек, жогоруда мисалдарда көрүнүп тургандай семантикасы боюнча чактык мааниден тышкары тургандай сезилсе да, мындай маанилер этиштин учур чак формалары менен жасалып, максималдуу кеңитилген убакыттык түшүнүктү туюнтат. Бул сүйлөмдөрдөгү маанилер жалпыланган убакытта аткарылып дайыма болуп туруучу же жалпы убакыттык кыймыл-аракетти билдирет.

Убакыттык жалпылыкты билдирүүдө учур чак формаларынан тышкары башка формалар дагы катышат. Бул тууралуу төмөнкүдөй түшүндүрмө берилет: «Өткөн чак жана келер чак формалары убакыттык жалпылыкты көрсөтүүгө жөндөмдүү (өзгөчө макал-лакаптарда), бирок көбүнчө бул формалар, эгерде алар локалдашпоочулук кырдаалдарын көрсөтүүдө катышса, жөнөкөй кайталануучулукту «простую повторяемость» же адаттуулукту көрсөтөт (өткөн чак жана келер чак чектерине оңой эле сыйдырган локалдашпоочулук маанилерини түрлөрү)» [38, 220б.]. Демек, убакыттык жалпылыкты билдирүүдө учур чак формаларынан тышкары өткөн чак жана келер чак формалары да билдириши мүмкүн (өзгөчө макал-лакаптарда жана кыргыз тилинде санат-насыяттарда). М: *Айран ичкен кутулуптур, челек жалаган тутулуптур. Улууну урматта, кичүүнү ызаатта. Баатыр бир өлөт, коркок миң өлөт. Карга карасын ким билер, киши аласын ким табар. Калкта акмактар көбөйсө акыл кетер, Бектерде ушак сөз көбөйсө тагы кетер* (макал).

Ар нерсени көргөн билер,

Алыс жолду жүргөн билер.

Жаш кадырын жаткан билер,

Гүл кадырын саткан билер!(санат-насыят)

Убакыттык жалпылык мааниси учур чак маанисине жакын экендиги шексиз, ошондой эле өзүнө өткөн чактын жана келер чактын формаларын да камтыйт. Бирок келер чак формалары убакыттан тышкары маанини билдирүүдө өзүнүн грамматикалык формасын сактап тигил же бул вариантта көрсөтөт. Келер чак маанилери убакыттан тышкары кыймыл-аракетти гана билдирбестен, «ушундай дайыма болот, келечекте да ушундай болот, сөзсүз түрдө ушундай болот» сыяктуу маанинин ачык элементи камтыйт.

КОРУТУНДУ

Убакыттагы (чактагы) кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук маселеси азыркы кыргыз тилинде жаңы болуп саналат. Бул иште кыргыз тилиндеги этиштик сүйлөмдөрдөгү аспектуалдуулук проблемасы каралды. Ишти изилдөөнүн жыйынтыгында кээ бир жалпы тыянакка келдик.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категориясы тилдик семантиканы чагылдырган, убакытты (чакты) билдирүүчү эң маанилүү компоненттердин бири болуп саналат. Чактык локалдашуучулук лингвистикада убакыттын огундагы кыймыл-аракеттин конкреттүүлүгү (белгилүүлүгү) жана конкреттүү эместиги (белгилүү эместиги) карама-каршылыгы (оппозициясы) катары, убакыттын огунда кыймыл-аракеттин орун алышы, анын убакыттык жалпылыгы болуп саналат [38, 257 ; 33, 217, 218б.]. Башка категориялар менен катар, бул категория айтымдардын маанисин билдирүүчү компоненттердин бири болуп саналат.

Убакыттагы жагдайлардын локалдашуучулук/локалдашпоочулугу түшүнүк категориясы гана эмес, семантикалык категория болуп саналат, анткени кыргыз тилинде регулярдуу тилдик айтылышка ээ. Чактык локалдашуучулук/чактык локалдашпоочулук категориясы сүйлөмдүн аталыш функциясынын түшүнүгүн тактайт, анткени сүйлөөчү жагдайды же конкреттүү убакытка (чакка) жана орунга бекитилген катары, же убакыттан (чактан) жана орундан көз каранды болбогон жалпы маанилүү катары көрсөтүүсү мүмкүн.

Азыркы кыргыз тилинде чактык локалдашпоочулук/чактык локалдашуучулук категориясын көрсөтүүчү (уюштуруучу) каражаттарына этиштик баяндоочтун түр-чактык формалары, референттүү/референттүү эмес субъект, темпоралдык жана локалдык маркерлер тийиштүү болот. Бул каражаттардын чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категорияларынын маанилеринин варианттарын түшүндүрүү бирдей эмес.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук категорияларын көрсөтүүдө (жасалышында) биринчи даражалуу ролду этиштин түр-чактык формалары алардын парадигматикалык жана синтагматикалык маанилериндеги орду маанилүү болуп саналат.

Кыймыл-аракеттин чактык локалдашуусунун функционалдык семантикалык талаасы жеке борбордуу (моноцентрический) типтеги талаага тийиштүү болот. Локалдашуучулук/локалдашпоочулуктун категориялдык жана субкатегориялдык маанилеринин негизги көрсөтүү (уюштуруу) ыкмасы – морфологиялык. Көрсөтүүнүн борбордук каражаттары болуп сандык аспектуалдуулуктун чактык формалары жана алардын өз ара аракеттешүүсү болуп саналат.

Актионсарттык татаалвербалдуу конструкциялар чекиттик (кээ бир учурларда – сызыктык (линейную) локалдашуучулукту билдирүүгө жөндөмдүү, локалдашпоочулук жагдайларда алар локалдашпоочулук маанилерин гана билдирбестен, кайталанган кыймыл-аракеттин интенсивдүүлүгүн, бир канча кыймыл-аракеттердин комплексин белгилөө үчүн, күтүлбөгөндүктүн кошумча маанилерин берүү үчүн кызмат кылат.

Чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук белгиси кыргыз тилинде этиштик сүйлөмдөр үчүн мүнөздүү жана узакка созулгандык, фазалуулук жана кырдаалдардын убакыттык чектерин көрсөтүүсү менен байланыштуу.

Этиштик предикаттар үчүн чектелгендик/четелбегендик (предельность/непредельность) белгилери мүнөздүү болуп саналат.

Локалдашкан маани убакыттын кайталанбастыгын, ассиметриялуулугун жана бир өлчөмдүүлүгүн көрсөтөт: кеп тилдик семантикада тигил же башка окуялардын жана процесстердин бир багыттуу жана кайталанбас убакыттын агымындагы конкреттүү орун алышын көрсөтүүсү жөнүндө болуп жатат. Ал эми чактык локалдашпоочулук маанисинде процесстердин жана кубулуштардын регулярдуу/регулярдуу эмес кайталануусунун объективдүү бар болуусу көрсөтүлөт [33:211б.].

Кээде убакыттагы локалдашкан кыймыл-аракетти так убакытты, датаны көрсөтүү ж.б.у.с. менен эки түшүнүктү бирдей деп белгилешет. Ошондой болсо да мындай белгилөөлөрдүн бар болуусу же жок болуусу, локалдашкан маанилердин ичинен варианттарга таасир этүү менен, кыймыл-аракеттин негизги мүнөздөмөсүн өзгөртпөйт. М: *Жумуш башталды* жана *Жумуш майдын онунда башталды* кыймыл-аракеттин локалдашкан белгиси бирдей көрсөтүлдү.

Белгиленген даталардын жана башка убакыттык ориентирлердин бар болуусунда «убакыттагы белгиленген локалдашкан» вариант жөнүндө болушу мүмкүн. Бирок локалдашкан белги буга окшош белгилөөлөрдүн «убакыт учурлары» чегинен тышкары кеңири көрсөтүлөт. Локалдашкан маанини констатациялоо үчүн айтымдарда убакыттагы белгиленген («кандайдыр бир» маанисинде) орун, учур же убакты ээлеген конкреттүү кыймыл-аракеттин айтылышы жетиштүү болот [33: 214б.].

Грамматикалык чак өзүнүн айтылышын этиштик чакта табат, ал кандайдыр бир окуянын чактык локалдашуусунун көрсөтүлүүсү болуп саналат. Биздин оюбузча, убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулуктун функционалдык-семантикалык талаасы темпоралдуулук семантикалык-талаасынан кеңирирээк болот. Ал кыймыл-аракеттин конкреттүүлүк маанисинин оппозициясына негизделген, анын белгилүү убакыттын бир бөлүгүнө бекитилгендиги жана абстракттуулук мааниси, убакыттагы кыймыл-аракеттин абалынын белгисиздиги болуп саналат. Темпоралдуулук чөйрөсү менен убакыттын огуна бекитилгендик белгиси менен мүнөздөлгөн бөлүгү дал келет.

Функционалдык грамматика боюнча акыркы иштердин багытында биз референттик субъектини кыргыз тилинде чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин көрсөтүүчү жолдордун бири катары карайбыз. Факты материалдардын комплекстүү анализинин жыйынтыгында чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилери субъекттин

референттик жана белгисиз-референттик мааниси менен шартталгандыгы далилденет.

Айтымдардагы (сүйлөмдөрдөгү) конкреттүү субъект менен кыймыл-аракет конкреттүү мүнөзгө ээ болушу, б.а., ал убакыттын белгилүү учурунда гана болот, бул аны убакыттагы локалдашкан катары квалификациялоого негиз берет.

Адаттуулук (узуалдуулук) маанилери камтылган сүйлөмдөрдүн негизинде сүйлөөчүнүн же ал көрсөткөн адамдардын тобунун тажрыйбасын жалпылоо жатат, мындай учурларда конкреттүү дагы, ошондой эле жалпыланган субъект да болушу мүмкүн.

Көптүк сандагы субъектилер менен сүйлөмдөрдө, субъектилердин белгилүү тобун көрсөтөт, б.а., субъект адамдардын тобу же предметтер, кубулуштар менен мамилелеш болот, демек субъект башка бардык айтымдар сыяктуу референттүү болуп саналат. Айтымды (сүйлөмдү) убакыттагы кыймыл-аракеттин локалдашуучулук/локалдашпоочулук көз карашынан карап жатып, бул маани сүйлөмдө биринчи кезекте айтымдагы бардык компоненттердин комплекси менен шартталган.

Сүйлөмдөрдөгү чактык локалдашуучулук мааниси мейкиндик маркерлеринин эсебинен күчөтүлүшү мүмкүн. Мындай учурларда чактык локалдашпоочулук маанисине бирдей даражада референттик субъект дагы таасир этет.

Чактык локалдашуучулук мааниси көпчүлүк даражада айтымды конкреттүү учурга кошуп конкреттүү тарыхый окуяны белгилөө менен шартталган.

Узакка созулгандык менен чактык локалдашуучулуктун маанисинин байланышын карап жатып, айтымга убакыттагы локалдашуучулук маанисин берет деген тыянакка келдик. Өзүнө кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү учурун кошкон, кыймыл-аракеттин башталышы жана бүтүшү сыяктуу фазалык маанилерди бөлүп кароо менен, мындай айтымдарды убакыттагы локалдашкан катары мүнөздөй алабыз, анткени кыймыл-

аркеттин башталышы жана бүтүү учурунун өзү убакыт огу менен байланыштуу.

Азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук семантикалык категориясын көрсөтүүчү (уюштуруучу) атайын грамматикалык каражаттар системасы жок. Бул маанилер контекстте бир катар каражаттардын жыйындысынын катышуусунда ишке ашат. Маанилүү ролду этиштин түр, чак формалары, ошондой эле темпоралдык жана локалдык бышыктоочтор, ээлик позицияда референттик жана референттик эмес зат атоочтор ойнойт. Бул маселенин суроолорунун бардыгына токтолуп отурбастан, айтымдардагы этиштин түр-чак формаларына, лексикалык детерминанттарга токтолобуз.

Убакыттагы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулук /локалдашпоочулук маанилерин уюштурууда түр категориясы маанилүү болуп саналат. Бүтпөгөн (НСВ) түр категориясы эки белги менен айкалышып, аларды айырмалоодо нейтралдуу мамиледе болот. Бүткөн кыймыл-аракет (СВ) көбүнчө локалдашуучулук белгиси менен айкалышат. Бул тенденция өзгөчө өткөн чак формаларында көп көрсөтүлөт. М.: *Жапектин комузун белекке алып, Каныбек күн батканда жолго чыкты* (К.Ж.). (Л кыймыл-аракет). *Кыз дайыма китепканага кечирээк келет да, зал жабылаар маалга чейин отура берет* (Ч.А.) (ЛП кыймыл-аракет). *Байлык адамды эсиртет, эсирген адамдын кесири көпкө тиет* (Макал). (ЛП убакыттык жалпылык мааниси берилди).

Деги эле түр грамматикалык категориясы кыймыл-аракеттин чактык локалдашуучулугу/локалдашпоочулугу семантикалык категориясын көрсөтүүдө (уюштурууда) олуттуу мааниге ээ. Бекеринен бул маселенин тилде каралышы түр грамматикалык категориясынын функциялануусуна байланыштуу каралган эмес. Бул категорияга олуттуу таасир эткен этиштик түр жана чак формаларынын функциялануусу башкалардан айырмалуулугун көрсөтөт. Убакыттын огуна кыймыл-аракеттин конкреттүү

локалдашуусунун мүнөзү этиштик түр-чактык форманын маанисине, бышыктоочтук конкретизаторлордун маанисине карата болот.

Салыштырмалуу конкреттүү убакыттын бир бөлүгүн билдирген бышыктоочтор локалдашуучулук маанисин түзөт. Кыймыл-аракеттин өтүшүнүн узакка созулган учурун билдирген бышыктоочтор убакыттагы локалдашуучулук белгиси менен катар локалдашпоочулук маанисин дагы берүүгө жөндөмдүү.

Тактоочтор чактык багытты конкреттүү (тагыраак) кылып тактайт, абстракттуу убакыттык континуумду сүйлөө учуруна салыштырмалуу үч чоң чөйрөгө (өткөн, учур, келер чак) бөлөт (салыштыргыла: мисалы, *азыр*, *эми*, *ушу күндө*, *ушу кезде*, *ошондо*, *ошол убакта*, *ошол кезде*, *ошол учурда*, *ал учурда*, *ал убакта*, *келечекте*, *дайыма*, *ар качан*, *ар убакытта*, *ар дайым*, *түбөлүк ж.б.у.с.*) Ал тургай алар семантикалык жактан чактык формадан күчтүүрөөк болушу мүмкүн. Тактоочтор убакыттык маанилердин чөйрөсүн кеңейтет.

Диссертацияда жөнөкөй кайталануучулуктун айырмалоочу белгилер аныкталды: 1) перцептивдүүлүк (лексикалык жана грамматикалык каражаттары), 2) конкреттүү мейкиндик жана убакыттык (чактык) чектердин бар болуусу, 3) субъекттин (субъектилердин) жана объекттин (объектилердин) конкреттүүлүгү.

Жөнөкөй кайталануучулуктун субкатегоризациясы төмөнкү дифференциалдык белгилердин негизинде жүргүзүлдү: 1) кайталанган кыймыл-аракеттин мүнөзү, 2) конкреттүү субъекттин жекелиги/көптүгү, 3) кыймыл-аракеттин объектилеринин бар болуусу/жок болуусу [135]. Узуалдык жагдайлардын анализи чактык локалдашпоочулуктун бул тибинин семантикалык бирдей эместигин талдоого мүмкүндүк түздү, тактап айтканда анын тутумунда эки подтиптин бар болуусун: адаттагы (узуалдык) кайталануучулук жана кыймыл-аракеттин көндүм болгондугу, буга ылайык жөнөкөй кайталануучулук жана убакыттан тышкаркылык менен айкалышат.

Жөнөкөй кайталануучулук үчүн төмөнкү белгилер бөлүнүп каралаган: 1) белгилөөчүлүк (фиксированность), 2) мейкиндик жана убакыттык чектердин, ошондой эле кыймыл-аракеттин атайын көрсөткүчтөрүнүн бар болуусу, 3) субъекттин конкреттүү референциясы.

Кыймыл-аракеттин көндүм болгон жагдайлары белгилөөчүлүк менен мүнөздөлөт. Кыймыл-аракеттин жөнөкөй кайталануучулугу жана көндүм болгондугунун айырмалыгы каралды. Биринчи учурда маани реалдуу кыймыл-аракет жана потенциалдуу белги семаларынын (маанилеринин) биригиши менен, экинчи учурда реалдуу белги жана потенциалдуу кыймыл-аракеттин биригишинен түзүлөт. Ошентип, локалдашпоочулук семантикалык мейкиндиги өзү менен кайталанган кыймыл-аракет маанисинен субъектиде дайыма болгон белги маанисине өткөндүгүн көрсөтөт.

Ошентип, жөнөкөй кайталануучулукта аспектуалдык белгилерди изилдөө аспектуалдуулук функционалдык-семантикалык талаанын салттуу көрсөтүүсүн бир кыйла кеңейтет. Локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин билдирүүсүнө байланыштуу төмөнкү каражаттарды аткарылуу ыкмаларын кароого болот: 1) аналитикалык (актионсарттык көрсөткүчтөр); 2) лексика-семантикалык, локалдашуучулук/ локалдашпоочулук маанилерди этиштердин лексикалык семантикасы аркылуу берилиши; 3) лексика-синтаксистик (этиш + кайталануучулуктун атайын көрсөткүчү); 4) лексика-грамматикалык кайталануулар.

Мындан тышкары, локалдашпоочулук маани субъектини, объектини алардын сапаттык жана сандык мүнөздөмөсү жана аны баалоосу менен берилиши мүмкүн.

Келечекте чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук маанилерин жанрдык шарттуулукта изилдөө актуалдуу болуп саналат, алардын тексттик перспективасы (салыштыргыла темпоралдык жана аспектуалдык перспективалардын бар болуусу), мындай маселени изилдөө, этиштик кыймыл-аракеттин чөйрөсүндө конкреттүү жана жалпыланган референциянын карама-каршы коюусу катары берилет.

Адабияттарды изилдөө чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук түшүнүгү өзүнө ар кандай деңгээлдеги каражаттарды камтыган кубулуш экендигин көрсөттү. Биздин максатыбыз – азыркы кыргыз тилиндеги чактык локалдашуучулук/локалдашпоочулук түшүнүгүнүн калыптануусунун бардык каражаттарын изилдөө болуп саналат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Агрелль С. [О способах действия польского глагола] – В кн: Вопросы глагольного вида. М., 1962, 36б.
2. Азизов А.А. Сопоставительная грамматика русского и узбекского языков. Морфология. –Ташкент, 1960.
3. Азыркы кыргыз тили, Фрунзе, Кыргыз Мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасы, 1958.
4. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, лингвопоэтика. -Б: 2009. – 928.
5. Ал. Архангельский. Грамматика народно-татарского языка. Оренбург, 1894, 45б.
6. Алиева З.И. Категория глагольного вида в азербайджанском языке. АКД. -М., 1953.
7. Аристотель, соч. в 4-х томах. т. 2. Москва, Мысль, 1978.
8. Ахметжанова З.К. Функционально-семантические поля русского и казахского языков. Алма-Ата:-Изд-во «Наука», 1989. -108.
9. Ашмарин Н.И. Опыт исследования чувашского синтаксиса, часть вторая, Симбирск, 1923, 40-41б.
10. Байтувганова И.Ж. Категория временной локализованности действия в современном кумыкском языке. Кандидатская диссертация. Махачкала, 2010.
11. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы, 1б. Фонетика жана морфология, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1948. (5-6-класстар үчүн)
12. Бакеева Н.З. Изучение видов русского глагола в татарской школе (Н.К. Дмитриев, В.М. Чистяков и Н.З. Бакеева. Очерки по методике преподавания русского родного языков в татарской школе, М., 1952, 42б.
13. Балин Б.М. Немецкий аспектологический контекст в сопоставлении с английским. Калинин:- Изд-во Калининск.пед.ин-та, 1969. – 432с

14. Баскаков Н.А. Выступление на Координационном совещании/ Н.А. Баскаков//Вопросы грамматики тюркских языков//Сб.научн.тр. -Алма-Ата: Изд. АН КазССР 1958.-С.232-236.
15. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык,//, Фонетика и морфология, ч. I – М., 1952
16. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М. 1960.
17. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. –М.,1979.
18. Батманов И.А. Категория времени сказуемого в тюркских языках: генезис представлений и употребления форм// Сб.научных трудов УзбНИИ.- Ташкент, 1934.-21-24
19. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка, вып. 3. (типы отглагольных образований и их функции). Фрунзе, Киргосиздат, 1940.
20. Бердыев Д. Категория глагольного вида в современном туркменском языке, автореферат кандидатской диссертации, Ашхабад, 1960.
21. Бирюкович Р.М. Морфология чулымско-тюркского языка. Часть II. Саратов, 1981. 184 с.
22. Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1953,170б.
23. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967, 50б.
24. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола: (Значение и употребление): Пособие для студентов. –М.: Просвещение, 1971. – 239.
25. Бондарко А.В. Грамматическая категория и контекст. – Л.,: 1971.
26. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Л., 1976.
27. Бондарко А.В. Взаимные связи морфологических категорий глагола // Русская грамматика. _- М., 1980. Т.I .
28. Бондарко А.В. Глагол. Общая характеристика // Русская грамматика. Т.I, -М., 1982. С. 582-583.
29. Бондарко А.В. Аспектуальные ситуации // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. – М., 1983. С. 11-19.

30. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. –М.,1983.
31. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. -Л.: 1984.
32. Бондарко А.В. Длительность // Теория функциональной грамматики . – М., 1987.С. 98-123.
33. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность...- Л., 1987
34. Бондарко А.В. Темпоральность // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. –Л.,1990. С. 5 -58.
35. Бондарко А.В. Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии. –Л.,1996.
36. Бондарко А.В. Категория временного порядка и функции глагольных форм вида и времени в высказывании (на материале русского языка) // Межкатегориальные связи в грамматике // Отв.Ред. А.В. Бондарко. – СПб., 1996. С. 6-21.
37. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени. СПб.: Изд-воСПбГУ, 1999. 260с..
38. Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. Языковая интерпретация идеи времени / А.В. Бондарко –СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. -257.
39. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
40. Боровков А. Грамматика уйгурского языка, Л., 1935, 176с..
41. Булыгина Т.В. Классы предикатов и аспектуальная характеристика высказывания // Аспектуальные и темпоральные значения в славянских языках. М., 1983 С. 20-39.
42. Булыгина Т.В. К построению типологии предикатов. М., 1982. с.7-85

43. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И., Цапукевич В.В. Современный русский язык. М., 1961, 216 б.
44. Виноградов В.В. Русский язык./Грамматическое учение о слове/ Учебное пособие для высших учебных заведений. М.-Л., Учпедгиз 1947. 784с. (Москв. гос ун-т. им. М.В.Ломоносова) 477-538 б.б.
45. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственных языков) // Вопросы теории и истории языка Изд. АН СССР - М., 1952 - С.56-67.
46. Вопросы грамматики тюркских языков: материалы совещания ...Изд-во Академии наук Казахской ССР, 1958.
47. Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. М., 1975. 283с.
48. Всеволодова М.В. Некоторые случаи выражения времени в современном русском языке. I. Прямое время, не полностью занятое действием //Russian Linguistics. 1986. V. 10. №2.р. 205-214.
49. Гаджихмедов Н.Э. Ещё раз об аспектуальных возможностях тюркского глагола (на материале кумыкского языка) // Востоковедение: Ученые записки Ленинградского госуниверситета. 12. Филологические исследования. –Л., 1986.
50. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики, Москва, Наука, 1975.
51. Гак В.Г. Функциональные видовые пары в русском языке. Словарь. Грамматика. Текст. М.: Институт русского языка РАН,1996
52. Ганиев В.А. Видовая характеристика глаголов татарского языка.- Казань: Таткнигоиздат, 1963.- 180 с.
53. Ганиев Ф.А. Вопросы морфологии татарского языка.- Казань: Таткнигоиздат, 1980.-81 с.
54. Гиганов И. Грамматика татарского языка. СПб., 1801,91-97; 70б.
55. Гловинская М.Я. Инвариант совершенного вида в русском языке. – М., 1982.

56. Грамматика русского языка – редкол.: акад. В.Виноградова и др.;
Акад. Наук СССР, Ин-т языкознания. Издано: 1952.
57. Грамматика современного башкирского литературного языка. –М.:
Наука, 1981. – 495 с.
58. Грамматика азербайджанского языка. Баку,1972.
59. Грамматика современного якутского литературного языка.Том 1.
М., Наука. 1982. 504с.
60. Грунина Э.А. Индикатив в турецком языке (в сравнительно-
историческом освещении): Автореф. дис... д-ра филол. наук. – М.,1975.
61. Джанашиа Н.Н. Морфология турецкого глагола. – Тбилиси, 1981.
62. Давлетов С. Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили, Фрунзе,
Мектеп,1980.
63. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка, М.-Л.:Изд-во АН
СССР.- 1948, -276.
64. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. –М.-Л.: Изд-во АН
СССР. -1940. -205.
65. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. –М.: Изд-во АН СССР.
1962. -1962. -608с.
66. Есперсен О. Философия грамматики. М., Изд. ин. литер. 1958
67. Захарова О.В. Сопоставительная грамматика русского и
киргизского языков. Морфология. Фрунзе. Мектеп, 1965.
68. Зильберман Л.И. Выражение видов значений глагола в
современном русском языке по сравнению с русским язком. М.,1960.
69. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.,
1982. 368б.
70. Иванов М.И. Татарская грамматика. 1842.
71. Иванова И.П. Вид и время в современном английском языке. –
Л.,1961
72. Иванчев С. Проблеми на аспектуалността в славянските езици.
София: Изд-во на БАН, 1971. 262.

73. Карыбаев А. Касымова Б. Средства выражения видовых значений глагола в кыргызском языке. – Б. 2001. -154.

74. Козинцева Н.А. «Временная локализованность действия и её связи с аспектуальными, модальными, таксисными значениями» -Л.,1991.

75. Козинцева Н.А. Сопоставительный анализ видовых значений в глагольных формах английского и русских языков // Вопросы сопоставительной аспектологии. –Л., 1978.

76. Кондратьев А.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VII-XI вв.- Л.:Изд-во ЛГУ, 1981

77. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. Рус.яз и лит. – М.:Просвещение, 1979. – 224 с.

78. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.-М.;-Л.: Изд-во АН СССР, 1956. -569с.

79. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М., -Л: Изд-во АН СССР, 1960, -446.

80. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX) М.: Наука, 1980.

81. Кошмидер Э. Вопросы глагольного вида. 1934, 105-167с. (русский перевод с некоторыми сокращениями)

82. Кошмидер Э. Турецкий глагол и славянский глагольный вид. В кн: Вопросы глагольного вида, Сб. М.,1962. –С.382-394.

83. Кошмидер Э. Очерки науки о видах польского глагола. Опыт синтеза//Вопросы глагольного вида. –М.: Иностран. лит., 1962. С. 105-167

84. Кузнецов П.И. Категория вида в турецком языке. Видовые разряды. – Иностранные языки. Сборник статей. М., 1968. №4. М.,100-110.

85. Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке // Советская тюркология. –М., 1982. №1 С. 271

86. Кузнецов П.И. Аспект и акционал в турецком языке (выходу в свет монографии Л.Иохонсона) // Советская тюркология. 1975. №3. С.68-82.

87. Кузнецов П.И. Категория вида в турецком языке: Видовые аспекты//Иностранные языки: Сборник статей .-М.: 1966.-№2. С. 213-228.
88. Кузнецов П.И. Система функциональных форм глагола в современном турецком языке. М.: 1983.-183.
89. Курбангалиев М., Р.Газизов. «Опыт краткой практической грамматики татарского языка». Казань, 1925, 87.
90. Кыргыз тилинин грамматикасы. Морфология. Фрунзе, Кыргыз окуу педмамбас, 1964.
91. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы.1б. Фонетика жана морфология, Фрунзе, Илим,1980.
92. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., Прогресс, 1978.
93. Маманов И.Е. Вспомогательные глаголы в казахском языке, кандидатская диссертация, Л., 1947.
94. Маслов Ю.С. Глагольный вид в современном болгарском литературном языке. – В кн: Вопросы грамматики болг. лит. языка. М., 1959, 1916.
95. Маслов Ю.С. Роль так называемой перфективации и имперфективации в процессе возникновения славянского глагольного вида // Исследование по славянскому языкознанию. М., 1961. С. 165-195.
96. Маслов Ю.С. Вопросы глагольного вида. Сб. статей. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1962. – 439 ...
97. Маслов Ю.С. Система основных понятий и терминов славянской аспектологии // Вопросы общего языкознания. Л., 1965
98. Маслов Ю.С. Русский глагол. Изд. «Просвещение», – Л.,1967, 49-51б.б.
99. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. – Л., Изд. ЛГУ. 1984, 5-6б.
100. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного

языкознания. Вып I. Вопросы сопоставительной аспектологии. –Л., 1978. С. 12-17.

101. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. –Л.:Изд-во ЛГУ, Л., 1978.

102. Маслов Ю.С. Избранные труды: Аспектология. Общее языкознание. М., 2004

103. Мелиг Х.Р. Семантика предложения и семантика вида в русском языке. К классификации глаголов Зино Вендлера. 1985.

104. Мещанинов И.И. Глагол. М., – Л., АН СССР, 1948

105. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., Наука, 1978.

106. Насилов Д.М. К вопросу о грамматической категории вида в тюркских языках//Труды МИБ, М. 1947.

107. Насилов Д. М. Аспекты значения аналитических образований и разряды глагольной лексики в узбекском языке // Теория грамматического значения и аспект исследования. -М., 1976-С.34-46.

108. Насилов Д.М. К истории вспомогательных глаголов в тюркских языках // Тюркологические исследования. М., 1976 — С.65-69.

109. Насилов Д.М. Формы выражения способов глагольного действия в алтайских языков. – Л.:Наука.- 1978.

110. Насилов Д.М. Проблемы тюркской аспектологии. Акциональность. -Л.: Наука, 1989.

111. Нурмухамедов А. Выражение начинательности глагольного действия в современном немецком и узбекском языках: автореферат диссертации...кандидата филологических наук: 10.02.04 / А. Нурмухамедов. – Ленинград, 1976. – 22 с.

112. Оралбаева Н. Аналитические формы глагола в современном казахском языке: Автореф. дис. ... д-ра, филол. наук. Алма-Ата, 1971. 72 с.

113. Оралбаева Н. Категория характера протекания глагольного действия в казахском языке // Современ. тюркология. Баку, 1971. №5. С. 95

114. Оралбаева Н.О. Казак тилиндеги етистиктин аналитикалык форманттарынын курылысы мен магынасы. Алматы, 1979.
115. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке. Фрунзе. 1955.
116. Падучева Е.В. Высказывание и его соотнесенность с действительностью: (референциальные аспекты семантики местоимений) . М., 1985. 272с.
117. Падучева Е.В. Семантика вида и точка отсчета //Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка, т 45. 1986. №5. С. 413-424.
118. Падучева Е.В. Семантические исследования (Семантика времени и вида в русском языке; Семантика нарратива). – М., 1996.
119. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.изд. 4-ое М.,1934.
120. Пешковский А.М. О грамматическом разборе. «Русский язык и литература в средней школе» 1984.
121. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. 7-е изд. М., 1956, с.105
122. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М.,1941.
123. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. IV. - 1941.
124. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.Т. I – 2.- М.: ОГИЗ, 1958.
125. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике.Т. IV. Вып. 2. Глагол.- М.,1977.
126. Размусен Л.П. О глагольных временах, «Журнал министерства просвещения», 1891, июнь.
127. Размусен Л.П. О глагольных временах и об их отношении их к видам в русском, немецком и французском языках (Журнал министерства народного просвещения, май-июнь, 1891).

128. Реферовская Е.А. Аспектуальные значения французского глагола//Теория грамматического значения и аспектологические исследования.Л.,1984 С.91-109.

129. Реферовская Е.А. Категория вида во французском глаголе//Изв. АН СССР,1948. Том. 7,вып. 5. С. 446-456

130. Русская грамматика. т. 1. Изд. Наука. М.1982, 583б. (Академия Наук СССР. Институт русского языка).

131. Ризаев Б.Х. Грамматическое значение фазы прекращения процесса и аналитические средства его выражения в современном немецком языке: Автореф.дис..канд.филол.наук. Л.,1981. – 21с.

132. Селиверстова О.Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикатных типов русского языка// Семантические типы предикатов. М., 1982 с.86-157

133. Сейфуллин М.Г. О некоторых особенностях глагольного вида как категории грамматики// Филологический сборник. Вып.1. Алма-Ата, 1963- С.45-56

134. Серебренников Б.А. Проблемы глагольного вида в тюркских языках (Доклад). В кн. Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, Изд. АН Казах. ССР, 1958.

135. Серебренников Б.А. Категория времени и вида в финно-угорских языках пермской и волжской группы. - М.: Наука, 1960.

136. Серебренников Б.А. Система времен татарского глагола. Казань, 1963.

137. Смирнов К.Н. Семантика качественности и временная локализованность//Теория функциональной грамматики. Качественность. Количественность. СПб.: «Наука», 1996. С.93-107.

138. Смирнов К.Н. Ситуации временной нелокализованности действия и семантика интервала (на материале русского языка) // Проблемы функциональной грамматики. Категория морфологии и синтаксиса в высказывании. – М., 2000.

139. Смирнов И. Н. Простая повторяемость как переходная зона между локализованностью и нелокализованностью действия во времени // Язык. Функции. Жизнь: Сборник статей в честь профессора А. В. Бондарко. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. С. 134–144.
140. Смирнов И. Н. Категория временной локализованности действия в современном русском языке. СПб., 2001.
141. Смирнов И. Н. Выражение повторяемости и обобщенности действия в современном русском языке. СПб., 2008.
142. Современный казахский язык. Фонетика и морфология. -Алма-Ата: Изд-во АН Каз.ССР, 1962.- 454с.
143. Современный татарский литературный язык (лексикология, фонетика, морфология). - М.: Наука, 1969.- 379 с.
144. Содикова М. Фуъл стилистикасы. Тошкент: Фан, 1975, с. 61-94.
145. Татарская грамматика. Т.2. Морфология. – Казань: Татар, кн. изд-во. - 1993. - 396с.
146. Текуев М.М. Темпоральность важнейший категориальный признак карачаево-балкарского глагола. Нальчик, 2000. -256с.
147. Телин Н.Б. Вид и способ действия в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. М., 1985. С. 225-260.
148. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. - М.: Наука, 1976. – 576с.
149. Терегулова Р.Н. Сравнительная грамматика русского и башкирского языков/ К.З. Ахмеров. Уфа: Башкирское книжное изд-во. 1953.
150. Теория грамматического значения и аспектологического исследования/ отв. ред. А.В.Бондарко. –Л. Наука, 1984 -279с.
151. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Изд.2-е. - М., 2001.
152. Теория функциональной грамматики. Локативность. Бытийность. Поссесивность. Обусловленность / Отв. ред. А.В. Бондарко. - СПб.,1996.
153. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / Отв. ред. А.В. Бондарко . - Л., 1990.

154. Тихонов А.Н. Существует ли категория вида в тюркских языках? // Актуальные вопросы современного языкознания и лингвистическое наследие Е.Д. Поливанова. Материалы конференции. - Т. I. - Самарканд. - 1964.
155. Тихонов А.Н. К вопросу о видовых значениях прошедшего категорического в тюркских языках. Вып.32 Вопросы чувашской АССР. 1966. С. 104-112.
156. «Турецкая грамматика, или краткий легкий способ к изучению турецкого языка». М., 1777, 131б.
157. Тыныстанов К. Кыргыз тили, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1934.
158. Ученые записки научно-исследовательского института языка, литературы и истории при Совете Министров Чувашской АССР. Выпуск XII, 1955. 20б
159. Уюкбаев М.К. Категория глагольного вида в современном казахском языке, кандидатская диссертация, Алма-Ата, 1954.
160. Уюкбаев И. Выступление. В кн: Вопросы грамматики тюркских языков, Алма-Ата, Изд.АН Казах. ССР. 1958.
161. Хангильдин В.Н. Грамматика татарского языка (татар тилинде), Казань, 1959, 165-170б.
162. Харисов А.И. Категория глагольных видов в башкирском языке, Уфа, 1944, 16б.
163. Харитонов Л.Н. Выступление на Координационном совещании. В кн.: Вопросы грамматики тюркских языков. Алма-Ата, Изд. АН Казах. ССР, 1958.
164. Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. М.; Л.; 1960.-180б.
165. Ходжиев А. Узбек тилида кумакчи феъллар. Тошкент, 1966.
166. Храковский В. С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1986. Т. 45. № 2. С. 149–158.

167. Храковский В. С. Кратность // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987. С. 124–152.

168. Храковский В. С. Семантические типы множества ситуаций и их естественная классификация // Типология итеративных конструкций. Л., 1989. С. 5–53.

169. Чхаидзе М.П. Спаренные глаголы в марийском языке // М.П. Чхаидзе. Йошкар-Ола: Маркнигоиздат, 1960. — 107 с.

170. Чхаидзе М.П. Проблема спаренных глаголов: На материале марийского языка и других языков различных типов: Автореф. дис. докт. филол. наук. М. – Тбилиси, 1967.

171. Чхаидзе М.П. Вопросы глагольного управления // Всесоюзная конференция по финно-угроведению: Тезисы докладов и сообщений. - Йошкар-Ола, 1969. - С. 89-91.

172. Шарипов. Г.Ш. Категория глагольного вида в узбекском языке, кандидатская диссертация. М., 1945.

173. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола (Теоретические основы). - Таллин, 1983.

174. Юлдашев А.А. Категория глагольного вида в башкирском языке (Вопросы грамматического строя, М., 1955, 378б.)

175. Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в башкирском языке. М., 1958.

176. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках.- М.: Наука, 1965. - 276 с.

177. Якобсон Р. Вопросы глагольного вида (Рецензия). М., 1962. – 39-40 б.

178. Brugman K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanshen Sprachen. 1904.

179. Comrie B. Aspekt. An introduction to the verbal aspect and related problems. Cambridg Univ. Press. 1976, p 3.

180. Kopečný Fr. Slovesný vid v cestine. Praha, 1962. 144p.
181. Koschmieder E. Zeitbezug und Sprache. Ein Beitrag zur Aspekt- und Tempusfrage. Wissenschaftliche Grundfragen, hrsg. Von R. Honigswald, Bd. XI. Leipzig u. Berlin, 1929.
182. Koschmieder E. Zu den Grundfragen der Aspekttheorie. IF, 53, 1935.
183. Koschmieder E. Beiträge zur allgemeinen Syntax. Heidelberg, 1965
184. Krizková H. K problematice aktualního a neaktualního užití časových a vidových forem v cestine a v rustine// Československa rusistika. 1958. P. 185-200. Чешский
185. Timberlake A. Reichenbach and Russian aspect // The scope of Slavic aspect. Columbus, 1985, P. 153-168.
186. Johanson L. Aspekt in Turkischen, Uppsala, 1971.
187. Jensen H. Seiler H. L`aspect, et le temps dans le verbe neo-grec. Paris, 1952.-124.
188. Rundgren F. Erneuerung des Verbalaspekts im Semitischen: Funktionel – diachronische Studien zur semitischen Verblehre. Uppsala. 1963.
189. Schonig Cl. Hilfsverben im Tatarischen. Wiesbaden, 1984.